Digitaliseret af | Digitised by

Forfatter(e) | Author(s):	Troels-Lund, Troels Frederik.; Troels-Lund ; Omslag og Titler samt Portræt ... tegnede af Hans Tegner.
Titel | Title:	Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede
Alternativ titel | Alternative title:	Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede.
Udgavebetegnelse | Edition Statement:	Illustreret Udgave.
Bindbetegnelse | Volume Statement:	Vol. 6
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København ; Kristiania : Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1908-10
Fysiske størrelse | Physical extent:	14 bd. :

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

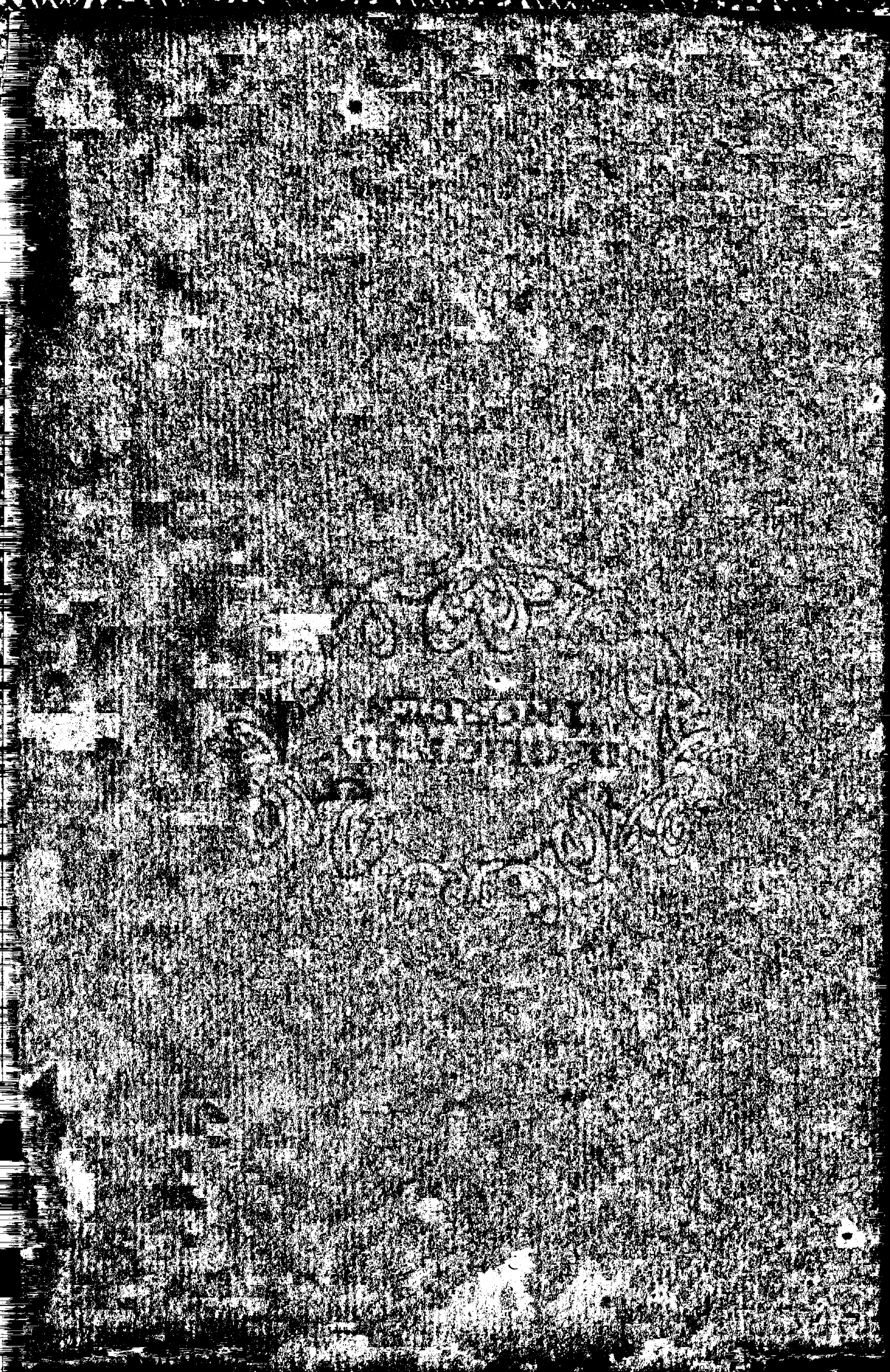

DAGLIGT LIV I NORDEN

f 1 k 2344.

35-111-67

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET

SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND VI

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN KRISTIANIA

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

VI BOG: HVERDAG OG FEST

1

HVERDAG

De kunstige Belysningsmidler var i det 16de Aarhundrede kun ufuldkomne. Det gjaldt derfor om at udnytte Dagslyset saa meget som muligt. I Danmark staar Solen paa den længste Dag op et Kvarter over tre og gaar ned et Kvarter før ni. Dette blev da her den naturlige Normaldag for Sommerens Vedkommende. Paa Landet stod man paa denne Aarstid op omtrent Kl. 3, hvad enten man saa skulde paa Arbejde eller blot paa Jagt. Byerne vaagnede kort efter. I Sorø Skole ringede Morgenklokken, i Aalborg afløstes Nattevagten og Dagen begyndte ved 4 Slet[1]. Til samme Tid havde i Upsala den senere Kong Carl Gustav Befaling til at rejse sig og begynde sine Studier[2] Paa Herlufsholm mødte Børnene Kl. 5 til Dagens Gerning[3]. Paa Helligdage vendte man i Købstæderne allerede Kl. 6 hjem fra første Gudstjeneste[4].

Om Vinteren sov man noget længere. Først Kl. 5 kimede Morgenklokken i Byerne. For Aalborgs Vedkommende gjaldt dette dog kun den værste Tid fra 1ste November til 7de Januar, „thi Natten er da lang og mørk“, tilføjes der undskyldende. Kl. 6 samledes Børnene paa Herlufsholm. Til samme Tid begyndte Forelæsningerne ved Københavns Universitet[5]. Men dette Klokkeslet synes ogsaa at have angivet yderste Frist til at begynde sin Virksomhed..

Sommer som Vinter gik man, baade paa Landet og i Byerne, til Hvile henad Kl. 9. En Anmeldelse af Natteoptøjer f. Eks. begynder derfor paa Datidens Sprog saaledes: „Anno 1589 Søndagen den 6te April om Natten Kl. 9, da Hans Mule, Borger i Odense, laa og sov i sin Seng“ o. s. v.[1]. I Følge Københavns Stadsret skulde Vægterne følge hjem eller anholde enhver, som de traf paa Gaden „ved Nattetid, efter at Ni er slagen“. Døgnets øvrige Tider betegnedes i Forhold hertil. „Send mig din Skrivelse, at jeg kan have den i Aften til 4 Slet“, hedder det f. Eks. i et Brev fra Christian den Fjerde som Barn[2].

Denne Dagens Inddeling stod, som ovenfor bemærket, i nær Forbindelse med de tarvelige Belysningsmidler. Hos Landalmuen og den fattigere Bybefolkning synes man, naar Mørket faldt paa, at have nøjedes alene med det Lys, som kastedes fra Ildstedet. Havde man Raad til lidt mere Overdaad, tændte man, alt efter de forskellige Egne, enten „Tyristik“ eller Lampe. Ved Tyristikker forstodes tyndt skaarne Fyrrepinde, der, som Navnet selv antyder — Tyristik: Tjærestik — var særlig harpiksholdige. I Norge og Sverige benyttedes hertil friskt Ved; i Danmark, hvor Fyrren var uddød, tyede man til dens sidste Rester, Rødder og Bulle opgravne i Tørvemoser; tørrede og udpindede gjorde de samme Nytte. Tyristikker — eller som de i Danmark hyppigt kaldtes „Stikved“ — havde den Fordel at brænde i klar Flamme og ikke som Lampen at vifte ud i Trækvind. Hertil kom, at en brændende Tyristik lod sig bære i Munden, naar det gjaldt om at have begge Hænder frie. Iblandt Billederne til Olaus Magnus' Beskrivelse af Forholdene i Skandinavien forestiller et en huslig Scene: Manden kommer slæbende med en Brødkurv i den ene Haand og en vældig Ølkande i den anden; Konen staar og spinder paa Haandtén; hver især har de en brændende Tyristik i Munden. Konen holder sin lidt paa skraa i den ene Mundvig af Frygt for at antænde Uldtotten, som hun har bundet ved sit Hoved (Fig. 1).

I Danmark synes „Stikved“ at have været almindeligt benyttet, i det mindste naar det gjaldt om hurtigt at faa Lys, omtrent som Tændstikker nu til Dags. Men Manglen ved dem var jo

rigtignok, at de ikke kunde tændes ved Strygning, men kun ved anden Glød eller Flamme. Til Gengæld varede de længere end en Tændstik, idet de i Reglen vistnok var fra en halv til en hel Alen lange. De solgtes ved det 16de Aarhundredes Slutning bundtvis til lidt over 1 Mark for 100. Om Arild Huitfeld hører vi tilfældigt, at han i Januar og Februar 1578 købte sig 300 Stikved og 1 Pund Lys. De første kostede $3^1/_2$ Mark, Lysene 6 Skilling Pundet[1]. Hundrede Stikved svarede altsaa i Pris omtrent til tre Pund Lys. Det var da vistnok en kærkommen Gave, naar Kristoffer Valkendorf i December 1588 gav ialt 1000 Stikved til

Fig. 1. Tyristikker.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Deling mellem Beboerne af hans „Kollegium“ i København. Det blev 90 Stikved til hvert Kammer[2]. Der kunde i Vinterens Løb læses meget Morgen og Aften med saadan en Forsyning.

Endnu ned til vore Dage har Brugen af „Stikved“, „Tyripinde“ eller „Tyristikker“ holdt sig ikke blot i Norge og Sverige, men ogsaa i Nørrejylland[3].

I Egne, hvor man ikke havde let ved at faa saadanne Fyrrepinde, eller hvor man, som ved Kysterne, nemmere kunde skaffe Tran, anvendtes gerne Lamper. Disse var yderst simple. En firkantet eller helst lidt aflang Skaal af Jærn, indrettet til at hænge, fyldt med Tran og med en Væge anbragt i det ene Hjørne. Vægen var i det 16de Aarhundrede ikke af Bomuld, men, i det mind-

ste efter en senere Tid at slutte, hyppigt af Siv eller andet, der kunde skaffes paa Stedet. Ikke sjældent var der Dobbeltskaal, for at Trannen, hvis den ved et Puf flød over, ikke skulde spildes, men kunde opfanges i den nedre Staal. Brugbarheden forøgedes, naar Lampen ikke blot var til at hænge, men som en lille Gryde havde tre Ben under sig, saa at man kunde bære den og sætte den fra sig (Fig. 2). Lyset fra saadanne Lamper var ret roligt, men efter Nutidsbegreber meget svagt[1]. Selvfølgelig oste de gerne og viftedes let ud.

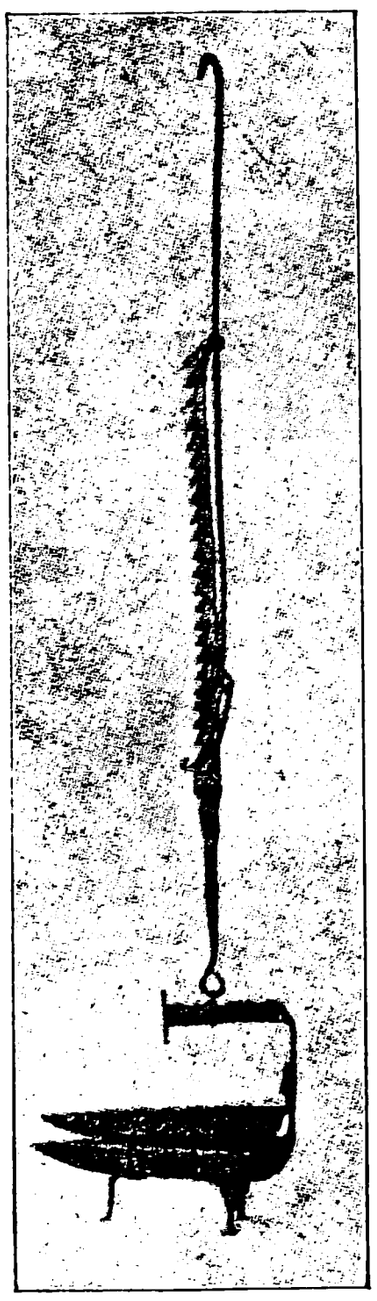

Fig. 2. Jærnlampe. (Dansk Folkemuseum.)

En Overdaadighed, som kun de mere velstillede tillod sig, var at brænde Lys. Disse lavedes i Hjemmet, Talglysene gerne ved de store Efteraarsslagtninger. Paa Slotte og Herregaarde kunde medgaa betydelige Masser af alt Tilbehør, som derfor ofte paalignedes Bønderne at svare i aarlig Afgift. I Sønder-Vallingrød ved Tølløse f. Eks. maatte i Peder Oxes Tid hver Bonde levere aarlig til Gaarden et Nøgle Lysegarn[2]. Samme Afgift forekom hyppigt i Skaane. Paa Malmøhus forbrugtes i Aaret 1541 ikke mindre end 102 Pund Lysegarn[3]. Man faar et Indtryk af denne Lysetilvirkning i Hjemmet og Tilbøjeligheden til at hemme overdrevent Forbrug, naar man ser Enkedronning Sophie straks ved Overtagelsen af sit Enkegods bevilge sine Lensmænd levende Kvæg i Stedet for Okse- og Faarekød, mod at de saa fremtidigt holdt sig selv med Lys[4].

Talglysene var af forskellig Godhed. I Sverige skelnede man mellem tre Slags: Herrelys, Fogedlys(?) og Svendelys[5]. I Danmark deltes de i „store Lys“, der var støbte i Form, og „smaa Lys“, der vistnok svarede til, hvad en senere Tid kaldte: „Praase“, hvis Tillavning kun bestod i at dyppe Lysegarnet i Talg.

Vokslys gjaldt naturligvis for endnu finere. Oprindeligt var Brugen heraf vistnok kommen til Norden med Kristendommen, ved hvis Gudstjeneste og Optog Vokslys jo spillede saa betydelig en Rolle. Fra Kirken bredte Skikken sig videre til Hofferne

og den rigere Adel. Hjemmets Bistader skaffede let det fornødne Voks, og snart var det blot Navnet Kerte (*ceratus* = af Voks), der mindede om den fremmede Oprindelse. Middelalderen igennem synes dog Brugen af Kerter, trods den forholdsvise Lethed, hvormed det nødvendige lod sig skaffe, at have indskrænket sig mest til festlige Lejligheder. Til al Anvendelse af Voks, hvad enten det saa var som Alterlys, Festlys, ved Forsegling, til Jordelagen eller ved Ligtog, knyttede sig for hin Tid Begrebet om noget særligt højtideligt.

Reformationens Indførelse ændrede ikke væsentligt dette Forhold. De mange smaa Altere med deres Vokslys afskaffedes vel, men disse bares fremdeles foran Kisten ved Begravelser, medens de til daglig selv hos velstaaende erstattedes af Talglys.

Grunden til, at Vokslysene hos rige ikke helt fortrængte Talglysene, laa i deres egen Ufuldkommenhed. Man forstod nemlig endnu ikke at forfærdige dem saaledes, al Tanden fortæredes af sig selv, alt imens Vokset nærede Flammen. De trængte som Talglys til stadigt at pudses. Denne Grundmangel selv ved den ypperste Belysning blev følelig paa mange Maader.

Først og fremmest medførte den, at der maatte være Mandskab til at passe dem. De skulde „snydes“, som Datiden kaldte det, et Udtryk, der enten skrev sig fra, at det ansaas for fint hertil at anvende en Kniv (snide = skære) eller vel snarere var laant fra Næsens Betjening. Først i det følgende Aarhundrede begyndte dette Udtryk at afløses af „at pudses“, en Betegnelse, der lige saa lidt som dens Forgænger og de andre herhenhørende „at tages ved Næsen“, „at holde Lyset“ o. s. v. undgik Bibetydningen: at blive bedragen.

Til daglig foregik Pudsningen paa den Maade, at den nærmeste — ved Maaltidet en af de opvartende Drenge — løftede Lyset fra Bordet og med to Fingre afkneb den forkullede Tande. „Det afpudsede skal Du enten straks stikke ned i Sand eller træde ud med Foden, at det ikke skal ligge og ose“, hedder det i Leveregler for Skoledrenge[1]. Endnu i Aaret 1629 kunde der i et Opbyggelsesskrift bruges følgende Billede: „Hvo som afsnyder og pudser et Lys med sine Fingre, han smitter og brænder sig selv

visseligen, og Lyset brænder deraf des klarere og bedre", ligesaa bliver Menneskenes Rygte bedre efter at være antastet[1]. Hvor det gik finere til, anvendtes dog Kniv. En Italiener, der i Tiden mellem 1625 og 1629 har været i Danmark, omtaler ikke uden Forbavselse „en overordentlig net Skik", som han spottende kalder det, der endnu var i Brug hos Hertugen af Gottorp: „Naar Lyset under Aftensmaaltidet begynder at brænde dunkelt, saa tager blot en Page en af Bordknivene, spytter paa den, væder Fingrene paa samme Vis, løfter Lysestagen i Vejret og pudser Lyset med Kniv og Fingre, sætter Lysestagen ned igen og lægger Kniven paa sin Plads. Alt dette gøres i Hertugens Nærværelse"[2].

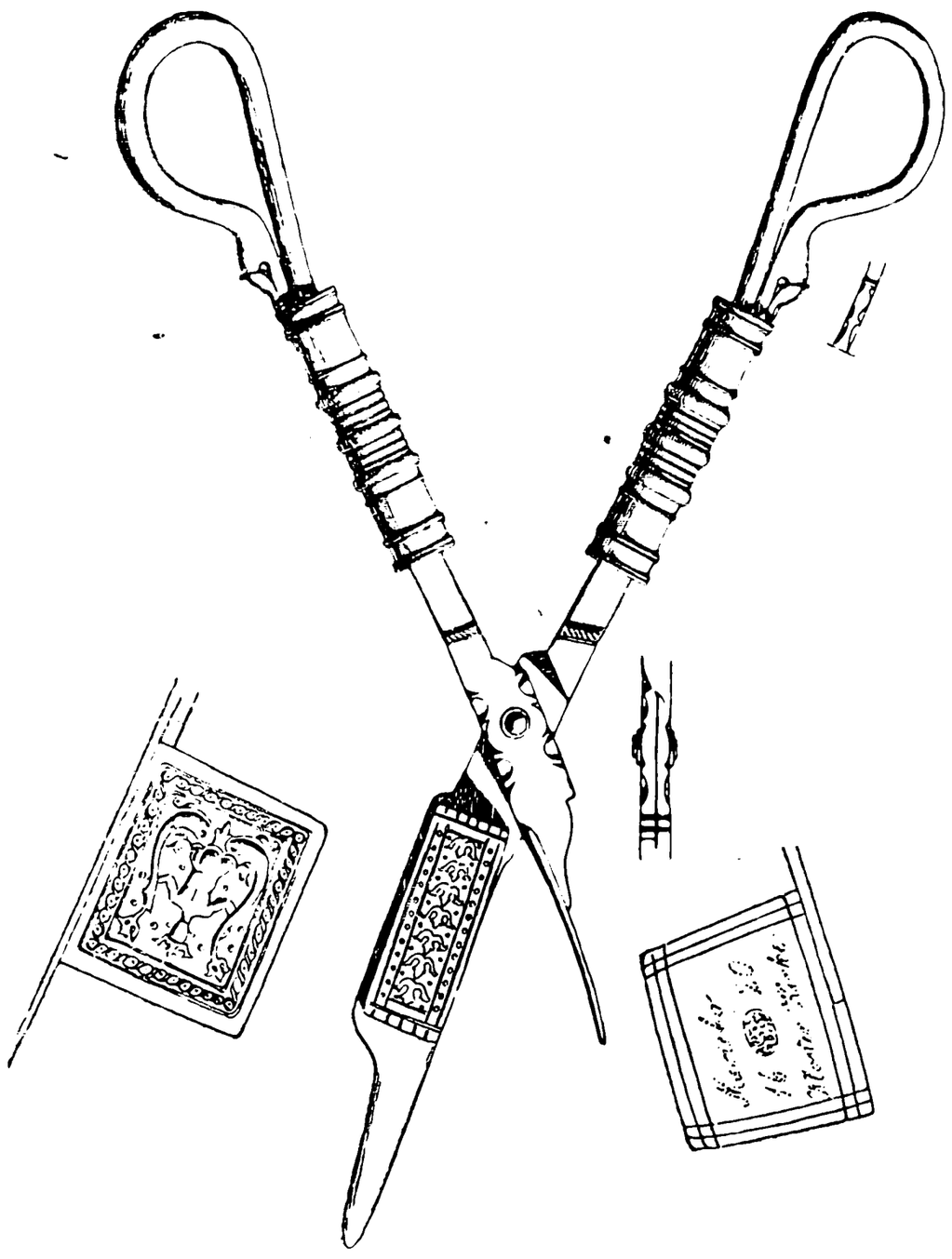

Fig. 3. Lysesaks af Malm, med Indskrift: Maribo Kloster Kirke 1620.

Var det saaledes Skik ved det hertugelige Hof endnu Aar 1625, tør man uden Tvivl slutte, at Brugen af Lysesaks i det 16de Aarhundrede ikke har været synderlig udbredt i Norden. Ganske vist omtales saadanne Redskaber. Men selve deres kostbare Udstyr i Forbindelse med deres sjældne Forekomst synes at tyde paa, at de mest har været til Stads. Peder Oxe efterlod sig en af Sølv og en sølvforgyldt[3]. Den unge Christian den Fjerde lod Aar 1589 forfærdige tre sølvforgyldte à tolv Lod Stykket til sit eget Brug[4]. Aaret efter skænkede han sin lille Broder Ulrik, der skulde udstyres til Ophold i Udlandet, et pragtfuldt Sølvservice paa over 2000 Lod Sølv, hvoriblandt to Lysestager og en Lysesaks paa 30 Lod[5]. En af de ældste Lysesakse til kirkeligt Brug, der endnu er bevaret, er vistnok den,

der findes i Maribo Kirke; den er af Malm og bærer Indskriften: Maribo Kloster Kirke 1620[1] (Fig. 3).

Den gammeldags Maade at opnaa en stærkere Belysning end den, der udgik fra Alternes eller Bordets Lys i Stager, bestod i at levende- og mangfoldiggøre disse ved overalt at anbringe Svende med Fakler eller Kerter (Fig. 4). Opstillede i behørigt Antal ikke blot paa Gulv, men rundt om i Pulpiturer og paa Gallerier, maatte de kunne frembringe en ikke ringe Virkning. Og hver enkelt af dem havde jo i den Haand, der var fri, en naturlig Lysesaks. Men Ulempen var, at der til saadan Opstilling

Fig. 4. Svende med Kerter.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

krævedes et meget betydeligt Mandskab, større end de fleste kunde raade over. Det var da kun Konger og de aller rigeste, der kunde tillade sig en saadan Overdaadighed. I det 16de Aarhundrede træffer vi den endnu af og til anvendt. Christian den Tredje lod saaledes ved en Fest Aar 1547 Koldinghus oplyse paa gammeldags Vis og forskrev ikke mindre end 800 „Tortidsler“ *(torticilla)* eller „Stagelys“ dertil. Til et Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot 1560 bestilte Frederik den Anden tusinde Stager[2].

Saadanne Stager synes at have været meget høje. De var vistnok beregnede paa, at Manden, der bar den, støttede den til Jorden, naar han stod stille. De haandteredes vel med andre Ord som en Spydstage eller Hellebard, blot med Lys i Bladet. Det

vilde ogsaa have været umuligt under Datidens lange Fester og Maaltider at staa Timer i Rad med dem i „Præsenter-Gevær"-Stilling.

Rent sprogligt set, forvirredes imidlertid paa Dansk Begreberne ved at kalde disse lange Skafter for „Lysestager" og deres Lys for „Stagelys". Grunden, hvorfor man oprindelig havde kaldt noget en „Lysestage", var, at det besad en opstaaende og stærk Spids til at stikke ind i og bære det bløde Lys (Fig. 5).

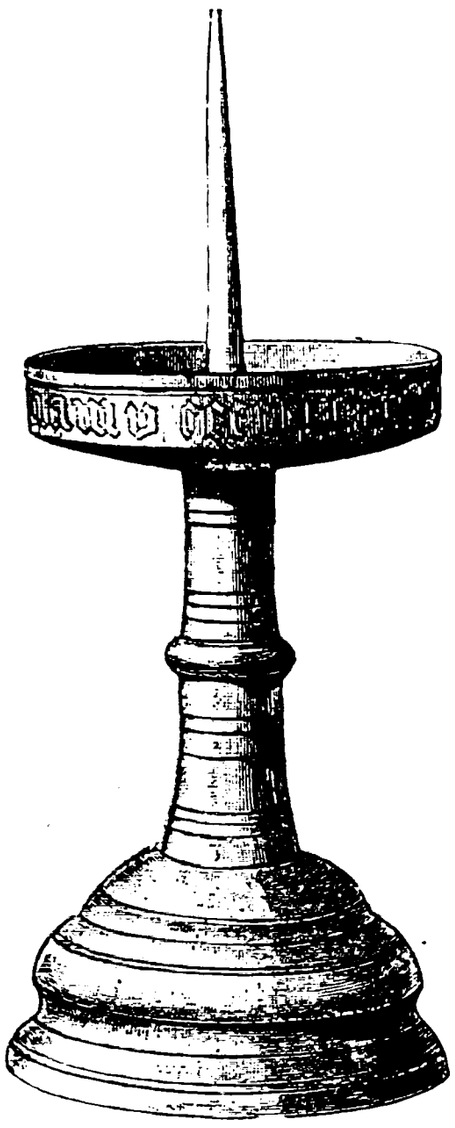

Fig. 5. Lysestage af Tin.
(Statens historiske Museum i Stockholm.)

Denne spidse Opstander var „Stagen", hvorpaa man stak Lyset. Alt i umindelige Tider havde man dog haft flyttelige „Stager" med baade Fod forneden og bred Krans (Manchet) omkring „Stagen" til at opfange det nedløbende Talg eller Voks. Ogsaa disse mere udviklede Lysbærere havde man kaldt „Lysestager". Men nu gik man i Danmark videre og kaldte det lange Træskaft, som man kunde stikke ind i saadan en hul Fod og ved Fest bære den hele paa — ligeledes for en „Lysestage". I Sverige derimod udtrykte man sig tydeligere. Lysbæreren med Krans og Fod vedblev man at kalde: „Ljusstake"; men Stangen til ved Fest at bære den til Vejrs paa kaldte man: „Ljusstaf" (Fig. 6).

Iøvrigt bidrog selve Udviklingen til, at man

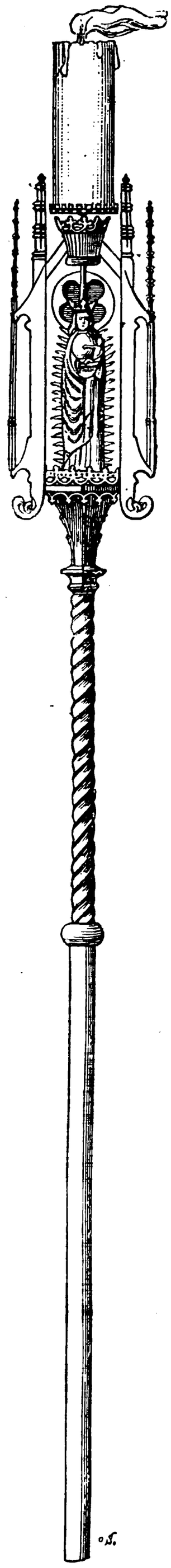

Fig. 6. Kirkelig Lysestav f. Østergotland. Statens hist. Museum i Stockh.
(Efter H. Hildebrand.)

i det 16de Aarhundrede blandt vel stillede maatte begynde at glemme, hvorfor man oprindeligt havde kaldt det hele en Lysestage. Den spidse Opstander, „Stagen“, svandt nemlig i Datidens nyeste Former for Bordlysestager mere og mere ind. Tilsidst var der ikke mere end en lille uselig Torn tilbage. Lyset bares i Virkeligheden af den lange Hals paa Lysestagen, hvori man satte

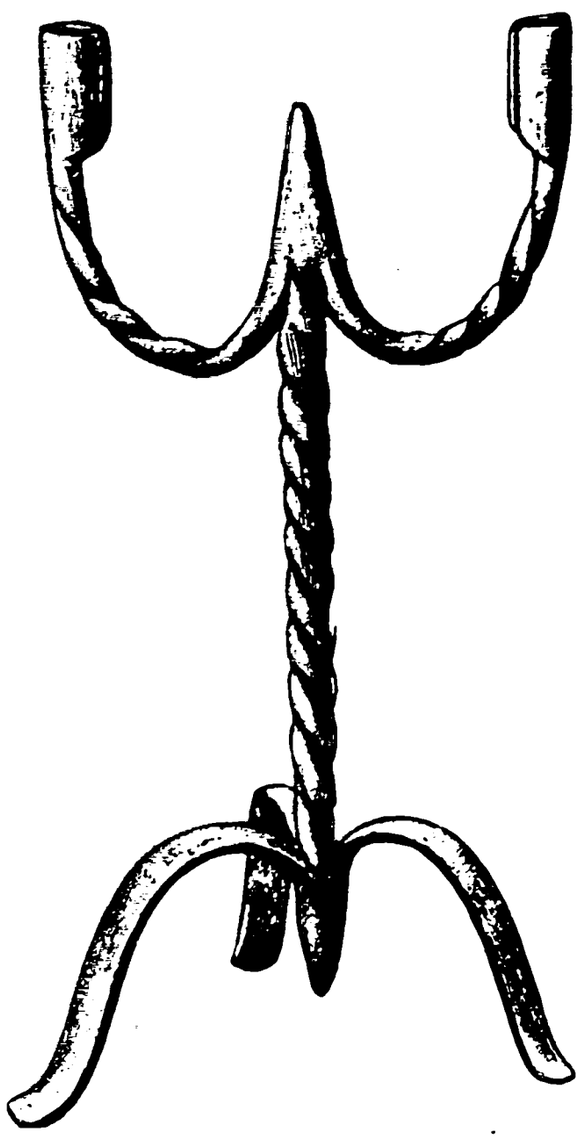

Fig. 7. Lysestage af Jærn.
(Statens historiske Museum i Stockholm.)

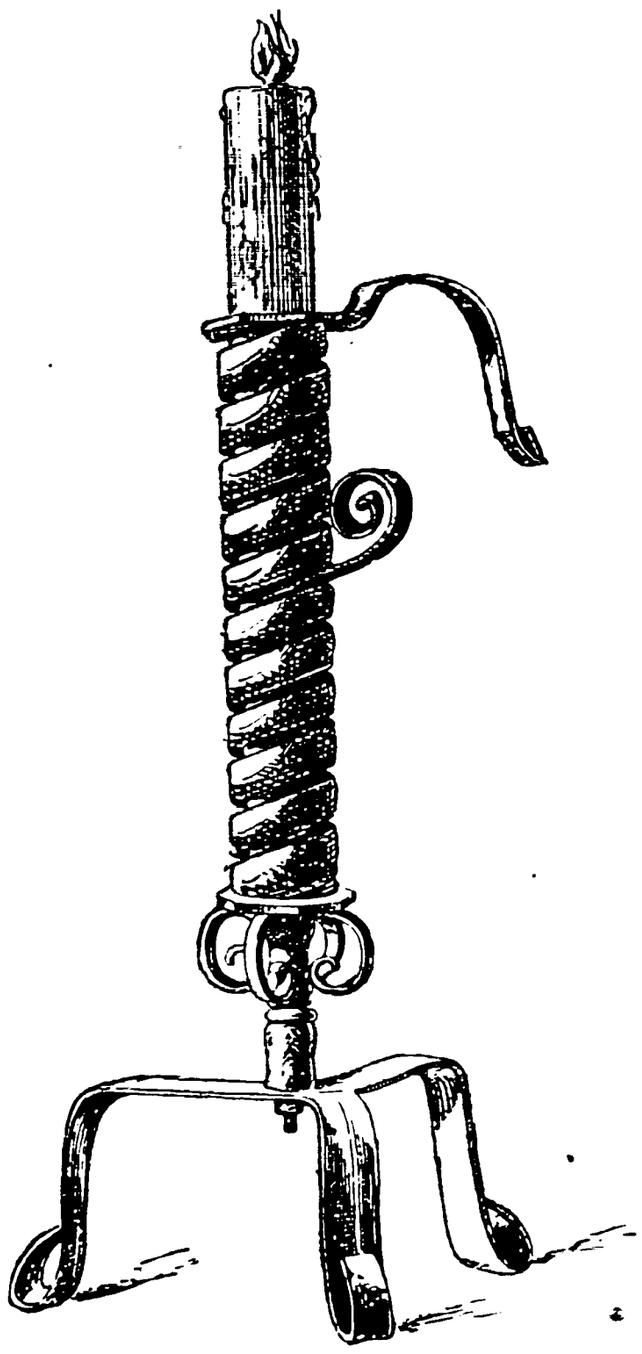

Fig. 8. Fransk Lysestage i det 16de Aarhundrede.
(Havard.)

det ind (Fig. 7). Ulempen herved — at Lyset ikke kunde brænde helt ned — naaede man i det mindste i Frankrig endnu i det 16de Aarhundrede at overvinde. Man fandt paa at lade Lysestagens Hals være et Spiralbaand, inden i hvilket en bærende Bund kunde skrues opad, efterhaanden som Lyset brændte ned (Fig. 8).

Saa vidt fremskreden var man nu ikke i Norden. Selv om Enkeltmand fulgte nogenlunde med og besad en ret nymodens Lysestage, saa glippede alt dette Enkelt-Tilbehør ved Fest, hvor

det gjaldt om Belysning for mange. Som vi ovenfor saa, befandt endnu ved Aarhundredets Midte endog Kongerne sig paa det gammeldags Standpunkt: ved Fest at maatte oplyse ved Hjælp af levende Lysholdere.

Dette vidtløftige Tilbehør af Fakkelbærere kunde dog spares, hvis man vilde anbringe Lysene under Loftet i Lysekroner (Fig. 9). Vel lod disse sig ikke hisse ned til Pudsning af Lysene saa ofte, ønskeligt var. Den nødvendige Følge maatte blive, at Tanden osede og Vokset dryppede ned paa Gulvet. Men Tiden var jo ikke forvænt i saa Henseende. Talglysene til daglig osede jo ogsaa, og Røgen og Lugten fra viftende Fakler var sikkert værre end den fra Vokslys. Lysekroner var altsaa alligevel at foretrække, i hvert Fald af alle, der ikke havde Masser af Folk i sin Tjeneste.

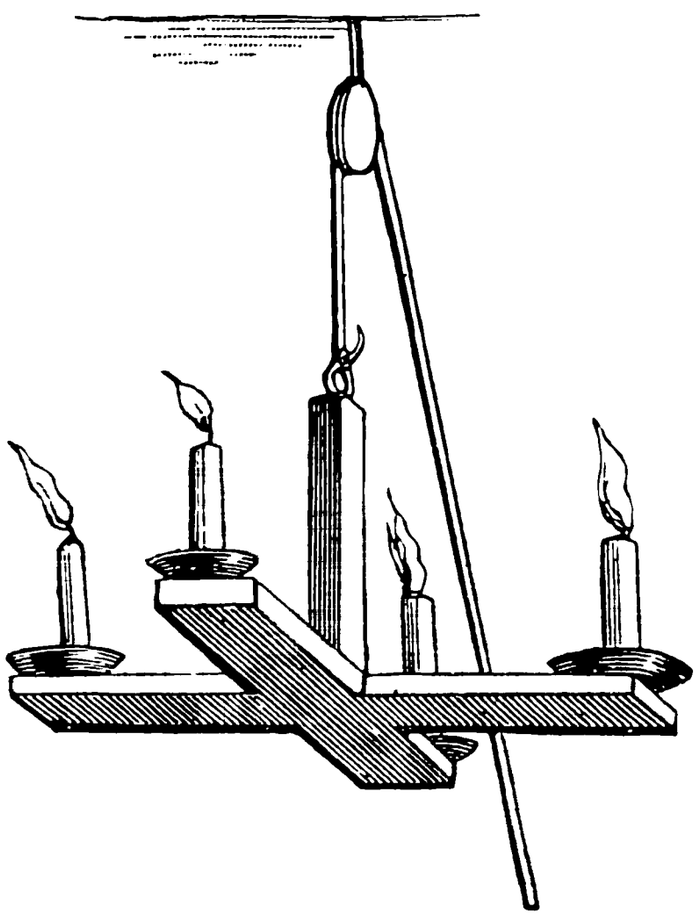

Fig. 9. En Lysekrone i en Festsal hos Kong René i det 15de Aarhundrede.
(Efter Haandskrift i Nationalbiblioteket i Paris.)

Hele Aarhundredet igennem hører vi derfor ogsaa Tale om dem. Aar 1514 nævnes saaledes en Lysekrone tilhørende Sadelmagerlavet i København[1]. Paa Lindholm fandtes Aar 1534 „en med seks Piber“[2]. Knud Rud opgiver at have mistet under Grevefejden seks af Jærn og to af Messing[3]. Til en Kammertjeners Bryllup paa Odense Raadhus lod Frederik den Anden laane to Lysekroner fra Svendborg, en fra Kerteminde og en fra Assens[4]. Peder Oxe efterlod sig to store og en lille af Messing[5], Albert Oxe en stor af Messing med tolv Piber[6]. Lignende anskaffedes til Kronborg[7]. Aar 1608 købte Christian den Fjerde en Lysekrone med et Sejrværk i[8] o. s. v., o. s v. (Fig. 10).

Hvor pragtfuldt de end kan have været udstyrede, og hvor rigeligt der end ved enkelte, festlige Lejligheder kan være blevet gjort Brug af Vokslys — vi hører Tale om Bestillinger til kongelige Slotte paa tre-, fire- til femhundrede Pund Voks ad Gan-

gen[1] — saa var og blev dog selv den bedste Belysning efter Nutidsbegreber mangelfuld med dens skiftende Skær, dens Osen og Voksdryp. Man kendte imidlertid ikke bedre. Det var rene Undtagelser, der som f. Eks. Henrik Ranzau kunde falde paa den overforfinede Paastand, at Osen af almindelige Vokslys var meget skadelig for Sundheden, hvorfor man burde i det mindste til Brug i Soveværelser om Natten have Lys af særlig renset Voks, der gav mindre Os[2].

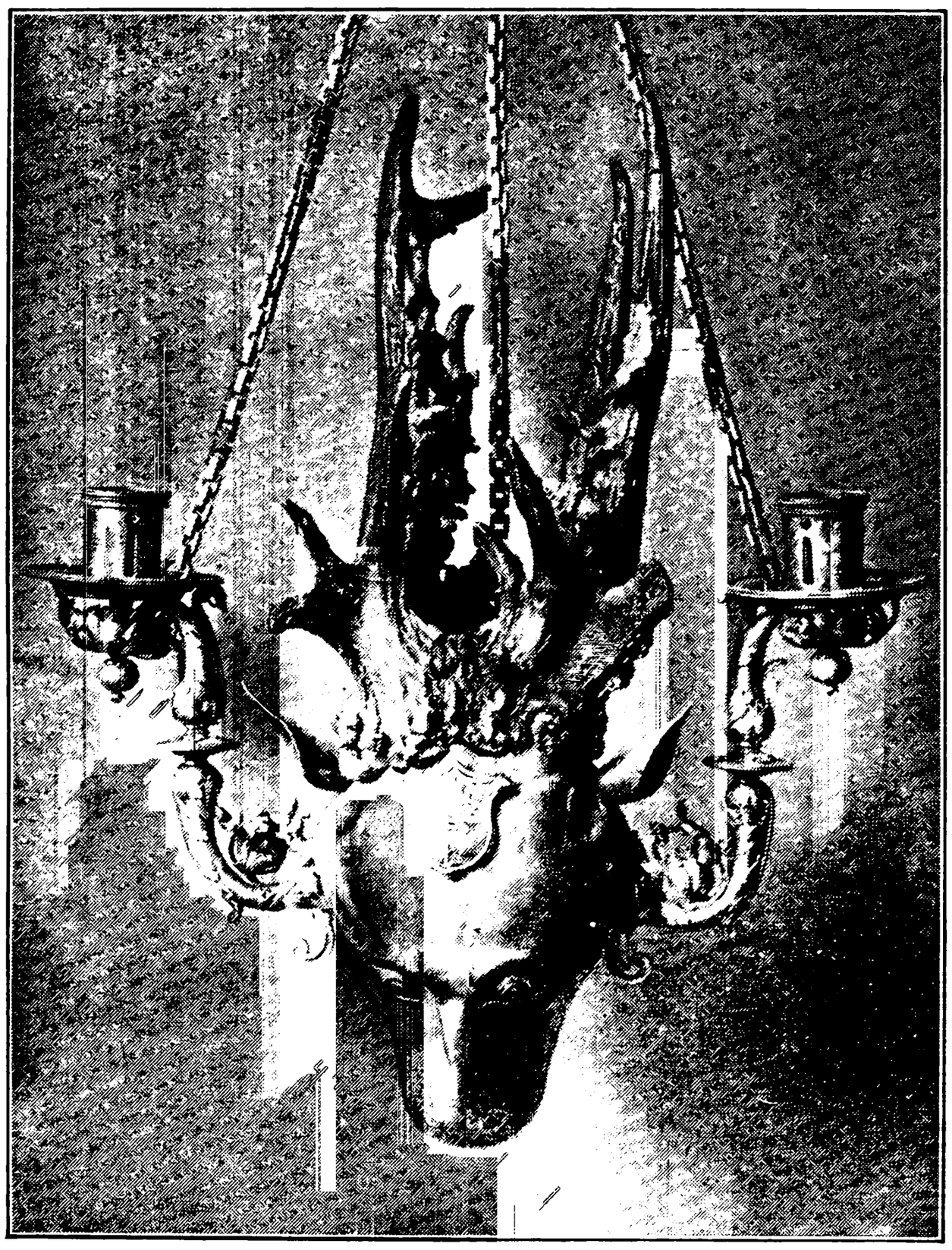

Fig. 10. Lysekrone med Dyrehoved.
Gave fra Christian III til hans Svigersøn, Kurfyrst August af Sachsen.
(I Dresdens Museum.)

Derimod skulde det synes, at man kun behøvede at have overværet een af Datidens Aftenfester med dens forholdsvis rige Belysning for at faa et pinligt Indtryk af, hvor mørkt og trist man dog havde det til daglig. Men intet tyder paa, at dette er gaaet op for Datiden. Den skarpe Adskillelse mellem Fest og Hverdag vedblev fremdeles. To Enkelt-Lysestager ansaas endnu for et kongeligt Udstyr[3], og selv i meget velhavende Forhold nøjedes man med et Talglys. Det er i saa Henseende oplysende at sammenligne det nordiske Forbrug med fremmede Forhold. Tre schlesiske Adelsmænd,

der i Aaret 1628 med deres seks Tjenere opholdt sig paa Malmøhus i ni Maaneder som kongelige Gæster, brændte i denne Tid paa deres Kamre ialt 560 Pund Talglys[1], medens der f. Eks. Aar 1572 sammesteds til hele det vidtløftige Slots Belysning Aaret igennem blev, baade af Lensmanden, hans Svende og af al Slottets øvrige Betjening tilsammen, ikkun brugt 650 Pund[2]. Hos den fattigere Befolkning veg jo, som før omtalt, endog Talgpraasen eller Tranlampen for en „Tyripind", der kun tændtes ved Ovnens Gløder i de faa Øjeblikke, det gjordes fornødent. Hvor sligt fandt Sted, ophørte al Tale om Belysning; Mørket maatte siges at være Herre, fra den Stund det faldt paa.

Følgerne af denne Mørkets Overmagt til daglig blev i dobbelt Henseende afgørende.

For det første standsede al Virksomhed, saa snart Dagslyset veg. Kvinderne kunde vel endnu gribe til en eller anden huslig Syssel, der ikke krævede synderlig Belysning, saa at de i det mindste ikke syntes ledige. Men for Mændenes Vedkommende var saa godt som alt Arbejde afskaaret. Aandelig Adspredelse, Avislæsning eller anden slig Underholdning kendte Tiden ikke. Selv saa ringe en Erstatning for Virksomhed som Tobaksrygning var endnu ubekendt. Forbindelse med Omverdenen i Form af ankomne Rejsende eller Gæster, der kunde udspørges, Nyt, om det saa kun var usande Rygter, vankede ikke hver Dag. Indbyrdes var man selvfølgelig forlængst udtalt. Der var da intet andet tilbage end at døse paa Bænken eller — i Byerne — at liste sig hen til ligestemte Sjæle. Ene eller i Selskab blev Maalet altid et og samme: ved Ølkandens Hjælp at drukne eller dog bedøve den kvælende Kedsomhed.

Den anden Følge af Mørkets Overmagt blev en stærk Mørkerædsel (Fig. 11) og tilsvarende Hang til Overtro. Der er en inderlig Forbindelse mellem den rent ydre og den aandelige Oplysning. Hvor hin svigter, hvor man fra Solnedgang ubønhørligt er prisgiven Mulmet, uden Evne til paa egen Haand hurtigt at

skaffe Lys, dèr kues Sindet nødvendigvis til Tro paa Mørkets Magter. Den, der fandt paa at dyppe Tyristikken i Svovl og Fosfor, saa at man, selv om Arnens Ild var slukt, blot ved at stryge slig en Svovlstik i et Nu kunde fremlokke lys Lue, gav derfor, uden maaske at ane det, et mægtigt Stød fremad. Men om denne Opfindelse var der i det 16de Aarhundrede endnu ikke Tale. Først i en langt nyere Tid indførtes Tændstikker.

Hvad der imidlertid gav Forholdene i det 16de Aarhundrede et eget Præg, var et Sammentræf af Omstændigheder, der i Forening omdannede denne Mørkerædsel og Overtro til en uhyggelig Plet i vor Aandsudviklings Historie. Alt fra Oldtiden havde Troen paa Trolde (Fig. 12), Vætter, Underjordiske, Elverfolk, Havfruer, Nøkker, Nisser o. s. v. udformet sig. Da disse Væsner ikke hørte til Lysets Rige, maatte de antages at staa under Mørkets Fyrste. Men selve denne deres øverste var i

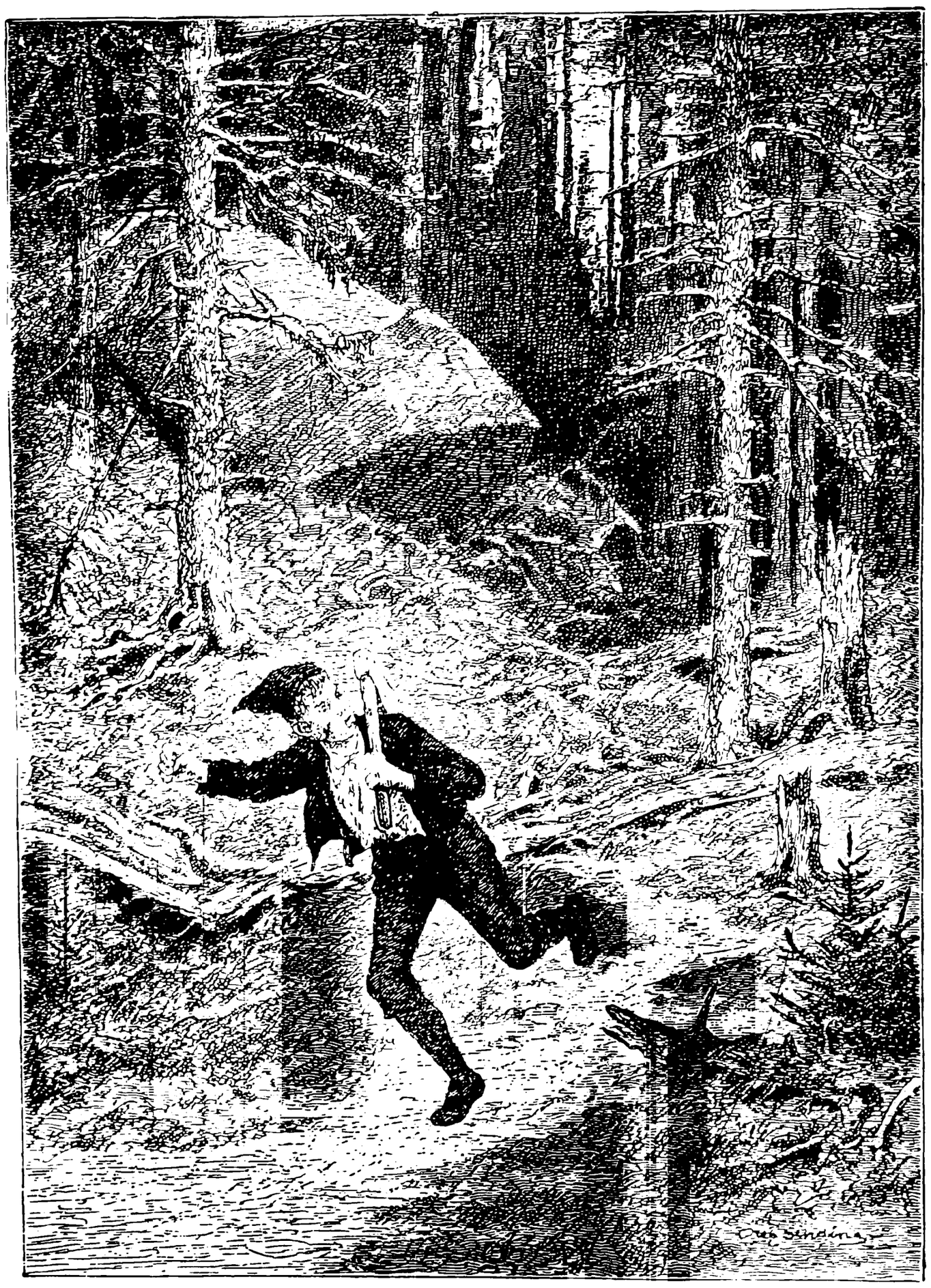

Fig. 11. „Der er saa mørkt langt, langt bort i Skoven."
(Tegning af O. Sinding.)

Løbet af Middelalderen sunken i den almindelige Agtelse. Vel kunde hver enkelt grue for Nattens Rædsler; men Kirken selv frygtede ikke. Djævelen var jo en Gang for alle overvunden og besejredes bestandigt paanÿ, hver Gang en af Kirkens Tjenere i Messen gentog det himmelske Offer. Under saadanne Omstændigheder sank han da ned til en halvt latterlig Figur. Lystige Historier om den dumme Djævel, om Fanden, der blev narret, bredte sig blandt Mængden. Ikke blot Kirken var til det sidste

Fig. 12. Troldfolk. Kalkmaleri i Voldby Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

i Stand til at narre ham for en Sjæl, men selv en forslagen Lægmand syntes nok til at tage ham ved Næsen (Fig. 13).

Saaledes stod Sagerne, da Reformationen indførtes i Norden. Forandringen maatte naturligt føles som et Brud med Fortiden. Kirkens Magt gled fra Rom over i den verdslige Øvrigheds Hænder. Uøvet, men ivrig holdt denne straks Rettroenheds Mønstring; i Kamp maatte den tjene sine Sporer. Og Fjenden var tydelig nok, det var ikke blot Papisterne, det var Djævelen selv, ham, som Reformatorerne i deres Iver saa ofte havde malet paa Væggen. Lyslevende stod han der i al sin Vælde. Thi det var gaaet ham som hans Modsætning. Ligesom Kristus i Protestanternes Øjne ikke længer var den spæde paa Himmeldronningens Arm, men var vokset til Frelseren paa Korset, saaledes var Djævelen heller ikke mere den dumme Djævel, han var

Kristi Modstander, Herren over Mørkets Magter. Og han slap alle disse Magter løs. Som tusinde Katteøjne i Mørke gnistrede det nu fra hver en Kirkens Krog, mens Øvrigheden fra Alteret, opskræmt, men nidkær, i Blinde svang det Sværd, som den ikke bar forgæves.

Denne ophidsede Stemning tog stadig til i de første Aartier. Medens Frygten for alt det gammeldags Troldtøj ikke synes at være undergaaet nogen væsentlig Forandring, eller vel snarest var traadt noget i Skygge, uddannedes der en vidtløftig Lære om Djævelen og hans Medhjælpere. Det vrimlede af disse Smaadjævle ligesom med Fluer paa en Sommerdag, ja — som Peder Palladius og efter ham Hofprædikant Hans Lauritzøn udtrykte det —: „de var utallige som Solegran“ [1]. I Tyskland, hvor den samme Bevægelse var til Stede, og grundig Kundskab altid har været i Yndest, naaede en Teolog til bestemt at kunne angive deres Tal. Der fandtes ialt: 2 Trillioner, 665 Billioner, 866 Millioner, 746 Tusinde, 664 Smaadjævle [2].

Fig. 13. En stærkt medtagen Haltefanden. Kalkmaleri i Udbyneder Kirke, syd for Indløbet til Mariager Fjord.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen (1897) i Nationalmuseet.)

Hvorledes saa Djævelen ud? Derom kunde ingen være i Tvivl. Det stod jo tydeligt at læse i Billederne paa Kirkernes Mure og Hvælvinger. I Ordets egentlige Forstand malede man nemlig den Gang Fanden paa Væggen. Ingen anden Tid har

været saa optagen af at fremstille Djævelen og hans Gerninger som netop det 16de Aarhundrede. I Følge gammel Skik anvendtes Kirkernes Vægge og Loft til religiøse — stundom ogsaa ret verdslige — Malerier, som en eller anden Kirkens Velynder bekostede. Denne Skik holdt sig ogsaa efter Lutherdommens Indførelse. Men medens man tidligere fortrinsvis havde afbildet

Fig. 14. Slangen frister Adam og Eva, som derefter uddrives af Paradis.
Kalkmaleri i Esbønderup Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Gud, Jomfru Maria, Jesu Lidelses-Historie og Helgenbilleder, saa vendte efter Aar 1500 næsten al Interesse sig til Djævelen og hans Virksomhed, særlig hans Mishandling af de fordømte. Det var et Udslag af, hvad der fyldte alle Sind, som fik Luft i disse Billeder. Men Billederne slog atter ind og fyldte de umyndige Tilskuere, der blindt hen troede paa, som en Meddelelse fra Gud selv, hvad de her Søndag efter Søndag sad og stirrede paa. Gik Prædikenerne muligt over deres Fatteevne — Billederne

ramte paa en Prik i deres Sind og ynglede videre i nye Forestillinger. Man tager ikke fejl ved at antage, at Djævlefrygten i det 16de Aarhundrede fandt sin stadige Selvfordobling i Billederne paa Kirkevæggene, Kilden til dens bestandig stærkere Vækst og Udbredelse.

I Følge de kirkelige Billeder var Djævelen forfærdelig at se til. I Paradiset havde han vel af Klogskabshensyn antaget en nogenlunde tiltalende Skikkelse, da han slyngede sig med Slangehale i Æbletræet og forlokkede Adam og Eva (Fig. 14). Men da han og hans Tilhængere nedstødtes fra Himlen, havde de vist sig i deres sande Skikkelse (Fig. 15). Overfor Kristus her paa Jorden havde Djævelen, da han fristede ham, kun i ringe Grad fundet det fornødent at formumme sig (Fig. 16). I Følge Niels Hemmingsens Postille søgte Fristeren dog at antage Udseende som et Slags Urmenneske (Fig. 17). Hvordan hans sande Ydre imidlertid var, kunde ses af alle dem, der ikke sov, medens han saaede Klinte blandt Hveden (Fig. 18). Men paa Dommens Dag, hvor Djævelen til evig Tid skal faa Magt over alle de evigt fordømte, vilde han dog vise sig i sin aller forfærdeligste Skikkelse (Fig. 19—23).

Fig. 15. Djævlene nedstødes.
Kalkmaleri i Udby Kirke i det sydlige Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Djævelens Virksomhed var af dobbelt Art. Dels besatte han — enten selv eller ved sine Medhjælpere — et Menneske, som da blev pint og plaget til det yderste. Dels overlod han enhver, der vilde gaa i Pagt med ham, en lille Djævel til Afbenyttelse.

Fig. 16. Jesus fristes af Djævelen.
Kalkmaleri i Gudum Kirke i Nørrejylland.
(Efter Akvarel af Rondahl (1839) i Nationalmuseet.)

Mod den første Art af Virksomhed kunde Øvrigheden kun i ringe Grad skride ind. Det eneste Middel, der stod til dens Raadighed, var ved Straffe at hindre eller dog formindske Djævlebesættelsernes hyppigste Anledning: utilbørlig Banden og Sværgen. Hvis vi tør tro Biskop Peder Palladius — der dog, opskræmt som han var, og

Fig. 17. Jesus fristes af Djævelen til at sige, at disse Stene skal vorde Brød.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

anende Djævelens Anslag overalt, ikke er noget fuldt paalideligt Vidne — var Lysten til at bande vokset i en mærkelig Grad i Tyskland og Norden efter Reformationens Indførelse. Man havde saaledes en egen Ed for hver af Kristi Legemsdele, svor ved hvert fjerde, femte Ord og anvendte hyppigt Dobbelt-Ed, idet

Fig. 18. Djævelen saaer Klinte i Hveden, medens Folkene sover.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

man foruden „Guds Død“, der for Nemheds Skyld udtaltes som: „Stø“, anbragte en Forbandelse i Djævelens Navn i Flugt hermed[1]. Øvrigheden søgte efter Evne at hemme dette Uvæsen. Hvo der f. Eks. ombord paa Flaaden bandede eller blot nævnede Djævelens Navn, naar Skibet var under Sejl, skulde efter Datidens Skibsartikler bindes til Masten og uden al Naade piskes af Mestermanden[2]. Til lignende Straf var de kongelige Drabanter og andre Krigsfolk hjemfaldne, selv om de blot svor ved

Kristi Vunder eller Død[1]. I Sverige skulde i Følge Erik den Fjortendes Hofordning enhver, der grebes i at vanhædre Guds Navn ved at sværge, første Gang straffes ved „at ligge en Nat udi Taarnet eller Kisten“ og i Gentagelsestilfælde forvises Kongens Gaard. Den, der hørte det og fortav det, skulde være liggnende Straf undergiven[2]. For ogsaa at bidrage sit til Hjælp mod den fælles Fare udgav Biskop Peder Palladius et Par Flyve-

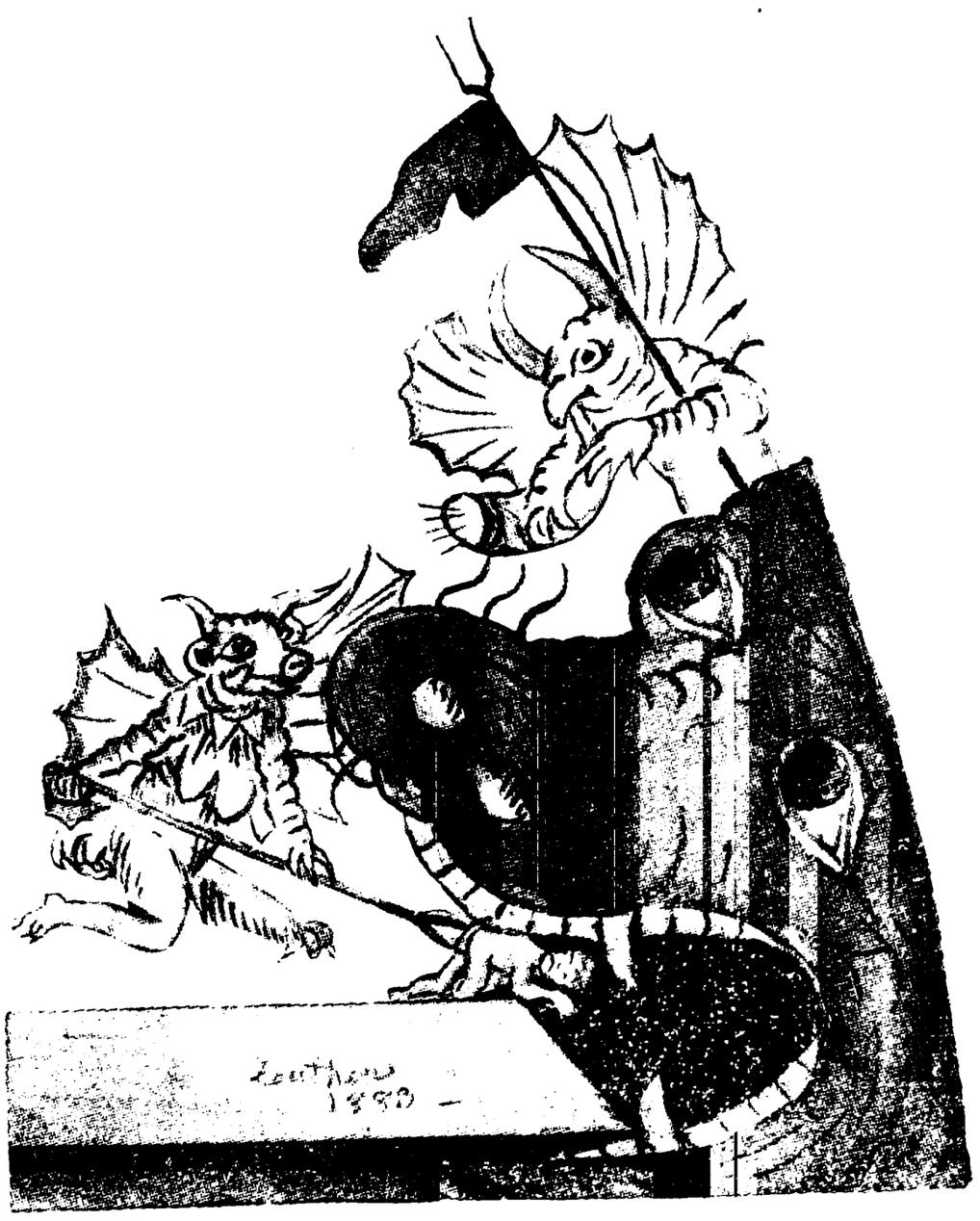

Fig. 19. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Fænø Kirke.
(Efter Akvarel af Zeuthen (1883) i Nationalmuseet.)

Fig. 20. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Aasum Kirke paa Fyn.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

skrifter, et paa Latin og et paa Dansk, hvori han indtrængende advarede sine Landsmænd mod Satans nyeste Snedighed: at lokke Folk til at bande og derpaa opfylde det i Eden udtalte Ønske[3].

Det mest bekendte Eksempel paa Djævlebesættelse hidført ved Banden er Hans Skram, en Bonde i Farringløse ved Ringsted. Han havde svoret som saa: „Gid jeg drikke en Djævel i mig for hver Taar i denne Skaal Øl, hvis“ o. s. v., og ganske rigtig var saa Djævelen faret i ham og havde gjort hans Under-

Fig. 21. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Hørve Kirke, Odsherred, Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

krop lam. At her forelaa mere end en almindelig Sygdom fremgik noksom af, at de onde Gæster, der holdt ham besat, ikke kunde taale at høre en Bøn. Naar han selv vilde bede, foldedes

Tungen sammen, saa at han maatte bide sig i den. Og læste andre Fadervor for ham, „slog han Hænderne sammen, skraalede, saa at man kunde høre det Byen over, medens Øjnene var røde som Ild, Munden vrænget op til hans Øren og han gabede saa, at Du maatte stoppe begge dine Næver i hans Hals“. At Antallet af Djævlene i ham uden Tvivl beløb sig til Skokketal, følte Biskop Palladius sig overtydet om, da den besatte sagde til ham: „Peder! det kriller og mylrer i mine Ben og mine Laar, som om der var tusinde Spurve i dem“. Det synes, som om denne Flok har været selv Peder Palladius for mægtig. Forgæves holdt han i Almuens Nærværelse Bøn i den syges Hus. Forgæves blev der lidt efter lidt bedet for ham i halvtredje Hundrede Sognekirker. Da der længere Tid efter tales om ham paany, er det fremdeles som en af Djævelen plaget, et afskrækkende Eksempel, hvem kun Taalmodighed kunde anbefales[1] (Fig. 24).

Fig. 22. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Skibby Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Zeuthen i Nationalmuseet.)

Som Eksempel paa en Djævlebesættelse, til hvilken der ikke forelaa nogen ydre paaviselig Grund i Form af Sværgen og Banden eller lignende, kan nævnes Mette Hardenberg, der var gift med Rigsraad Præben Gyldenstjerne og altsaa baade ved Fødsel

og Giftermaal knyttet til Landets fornemste Slægter. Hun har i Forening med sin Mand afgivet en skriftlig Erklæring om, hvad der hændte hende. I Følge denne Bekendelse forulejligedes hun i Aaret 1597 meget af Djævelen. Han fulgte hende mere end seks Uger og blev stedse hos hende, slog og drog hende, naar hun nævnede Gud, saa at hendes Krop sad i et blodigt Kød. „Item har han slaget hendes Median og Lungeaare, saa at hendes

Fig. 23. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Tudse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af O. Bergh i Nationalmuseet.)

Ærmer er løbne fulde af Blod, og var nær løben hende ihjel, desuden har han og stukket hende i hendes Skinneben, saa at de sidder endnu i Ribber og Saar".

Endelig forbarmede dog Gud sig over hende, og en Nat kom det hende for, at hun blot skulde staa op og gaa til Vallø til det saakaldte Tornekammer, saa skulde hun blive frelst. Den næste Dag vandrede hun da paa sin Fod til Vallø, som laa tre Mil fra hendes Gaard, og skønt mange godt Folk agede samme Vej, blev

hun dog standhaftig ved at gaa. Men Djævelen fulgte med, hun kunde bestandig se ham løbe paa Vejen og hoppe over Gærder og Bække. Dog viste sig denne Gang ogsaa en Engel, der ledsagede hende paa den anden Side af Vejen.

Da hun kom til Vallø (Fig. 25), gik hun ind i Tornekamret, og en Mængde Folk, som samledes udenfor Døren, hørte grangive-

Fig. 24. Djævlebesættelse. „Jesus drev en Djævel ud, han var dum (ɔ: døvstum). Der Djævelen foer ud, da talede den dumme".
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

lig, hvorlede den onde disputerede med hende, men hun talede imod ham af Skriften. Saa hjalp da Gud hende, Djævelen viste sig ikke mere. Den næste Dag kunde hun drage fra Vallø og „blev snart atter smuk, sund og tilpas. Den Kæp, hun havde i sin Haand dèr hun gik til Vallø, har hun lagt i Tornekamret og ladet den dèr blive liggende".

I Slutningen af denne mærkelige Bekendelse hedder det, at

saa vel Mette Hardenberg som hendes Mand, Præben Gyldenstjerne, bevidner Sandheden heraf, „endog hun gider ikke gerne talt derom som han; men han vil ikke dølge det, men siger, at han vil have det ud paa Tryk“ [1]. Denne hans Iver i Forbindelse

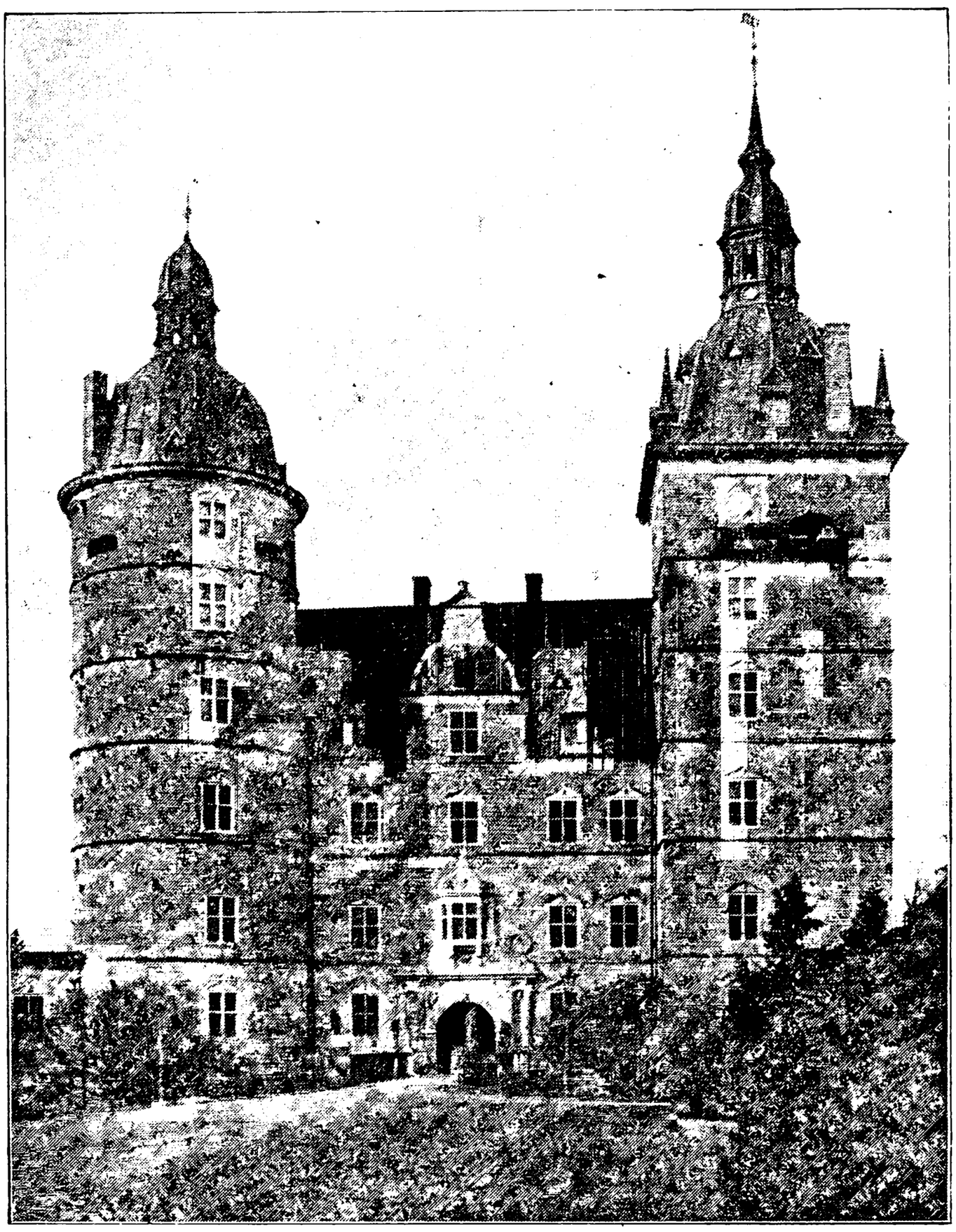

Fig. 25. Vallø paa Sjælland.
Opført af Peder Oxes Enke, Fru Mette Rosenkrans, 1581—85.
(Fotografi.)

med begges høje Samfundsstilling er vistnok Grunden til, at dette Tilfælde er blevet bekendt fremfor mange andre, maaske langt farligere. Hvor talrige de har været, og hvor haardt Djævelen har plaget Datiden, faar man det bedste Begreb om ved at se, hvilke yderligere Forholdsregler Biskop Palladius saa sig nødsøget til at gaa ind paa. Overløben af lidende, tillod han, at man

henvendte sig ogsaa til almindelige Djævlemanere, dog at Provsten i Herredet først gennemlæste Manings-Ordene, at der ikke skulde findes noget ugudeligt deri. Til Brug for Præster samlede han selv en Række Skriftsteder, der burde anvendes i Forbindelse med „en fastende Bøn“ og den kirkelige Besværgelsesformular. Det Sprog, hvori Præsten tiltalte Djævelen, var ligegyldigt, Dansk eller Latin, som vedkommende selv fandt for godt. Dog advarede Palladius dem bestemt mod at tale Hebraisk, med mindre de virkelig var Sproget mægtige, da de ellers herved stemplede sig selv som Gække og Djævelen let kunde opdage sligt [1].

Folk i Almindelighed tyede dog kun i værste Fald til Præster og Manere. Til dagligt Hold nøjedes man med Husraad. Blandt disse var Korsets Tegn, der ogsaa anbefaledes af Gejstligheden, Salt og Brød samt en „Korshvid“ de almindeligste. Korsets Tegn skulde gøres for Brystet Morgen og Aften og desuden hver Gang noget overordentligt viste sig. Om denne Skik minder endnu Udtrykket: „at korse sig over noget“ og „Kors bevares!“ [bevare os]. Salt og Brød, det rensende og nærende, hvormed Herren havde betegnet sine Apostles Hverv (Verdens Salt) og i Nadveren endog sit eget Legeme, ansaas med Grund for et af de virksomste Midler mod Djævelen. Det bragtes først til Huse i det nye Hjem, anvendtes som afværgende Middel ved mange Lejligheder og gav saavel et Løfte som en Maning bindende Kraft [2]. Som alt sligt lod det sig imidlertid ogsaa misbruge og benyttedes med samme Held af ugudelige til at tvinge Djævelen til at give Møde [3]. Børnelegen „Salt og Brød“, oprindelig vistnok en middelalderlig, kaad Spot over Djævlemaning, udført ved Jul eller Fastelavn, naar man ret slog Gækken løs, er nu et sidste, afbleget Minde i Norden om denne Salt og Brøds tidligere Betydning. En „Korshvid“ endelig antoges at virke, hvad enten man bar den paa sig eller gravede den ned f. Eks. under en Sengestolpe eller under Arnen. Lige saa virksom, men selvfølgelig paa urette Maade, viste den sig at være, naar man bortkastede den „i Fandens Navn“. Som Betegnelsen angiver, var det en Sølvmønt

med Kors paa; særlig efterspurgt synes de tyske „Kreutzere“ at have været, paa hvilket Korset stod tydeligt præget[1].

Hvor Djævelens Virksomhed var saa mangeartet og dybtindgribende, maatte det ofte være vanskeligt, ja ligefrem umuligt at skelne mellem, hvad der var Guds og hvad Djævelens Værk. Da saaledes f. Eks. i Aaret 1570 den 17de Juni et Stykke kogt Lammekød i Dr. Rasmus Lætus' Køkken med eet blev blodigt, og tre Dage efter en almindelig Steg blev det samme — og det medens Peder Oxe, Kansleren og en Mængde Adelsmænd og Højlærde saa derpaa — ja Gryn blev til Blod og kort efter endog Vand til Blod i Kamstrup ved Roskilde, saa udlagde ganske vist Dr. Niels Hemmingsen sligt som Varsler fra Gud om Straf for udgydt, uskyldigt Blod. Men hvad borgede for, at hans Fortolkning var mere paalidelig end den menige Almues, der, da disse Undere i September Maaned forøgedes med, at Peder Oxes store Lysthus udenfor København faldt ned, paastod, at det var Fanden selv, der havde taget ved det[2].

Kun een Ting var vis, at det under slig Tingenes Usikkerhed maatte betragtes som en stor Brøde med Forsæt at bibringe andre falske Begreber. Det var derfor kun velfortjent, naar en Kvinde i Viborg, der søgte at skaffe sig en Ekstrafortjeneste ved at lade sin ti Aars Datter optræde som djævlebesat, blev greben, og Byens Øvrighed fik Befaling af Kongen til uden al Naade at straffe hende „for denne gruelige og forskrækkelige Guds Læstéring“[3].

Den anden Art af Djævelens Virksomhed bestod, som ovenfor omtalt, i Udlaan af Smaadjævle til hvem som helst til slette Formaals Fremme. Dette var i Følge Sagens Natur den, hvorpaa der forekom de talrigste Eksempler, men ogsaa den, hvor der var mest Mulighed for at komme til Bunds i Sagen, idet her jo altid maatte være en menneskelig Medvider. Her kunde altsaa Øvrigheden skride ind og faa Ram paa de skyldige.

Pagten med Djævelen blev indgaaet ved, at man tre

Torsdagaftener i Rad kaldte paa ham og gav sig ham i Vold. Derpaa blev der overladt vedkommende et tjenende Væsen, der betegnes forskelligt: „en ond Kompan“, „en Dreng“, „en Patron“, „en Apostel“ o. s. v., men altid skildres paa samme Vis som lille, laadden, „sort og slemmer“, og naturligvis var en Djævel af lavere Rang. Navnene paa adskillige af disse er bekendte, saasom: „Smuk“, „Skønner“, „Blak-Skinneben“, „Jeronimus“, „Alabast“, „Gjelster“, „Regi-ster“, „Raggi“, „Rusp“, „Ruspian“, „Langvinus“, „Pil-Hestesko“ o. s. v., o. s. v. De var lydige og utroligt hurtige, kunde i et Nu fare til Skaane eller langt ud i Vesterhavet, om Behov gjordes. Vejen til Bloksbjerg tilbagelagdes, selv med deres Hersker paa Ryggen, i Løbet af en kort Stund. Naar de ikke benyttedes, forsvandt de enten ganske eller stod i Mørket som en sort Kat med gnistrende Øjne ved Sengen. Blev man ked heraf og gjorde Korsets Tegn, maatte de vige[1]. Det var maaske denne Evne til at fjærne dem, der fremkaldte den gængse Tro, at endog Djævelen var bange for en Heks. Hertil bemærker dog Peder Palladius: „Det er ikkun Løgn, man siger, at Djævelen skal selv være ræd for hende, og at han skulde en Tid have givet hende et nyt Par Sko og rakt hende dem paa en lang Stage, for han turde ikke selv

Fig. 26. Kalkmaleri i Tirsted Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

være i Færd med den gamle Troldkvinde. Det er ikke uden Løgn. Hvi skulde han ikke turde være i Færd med hende, efterdi

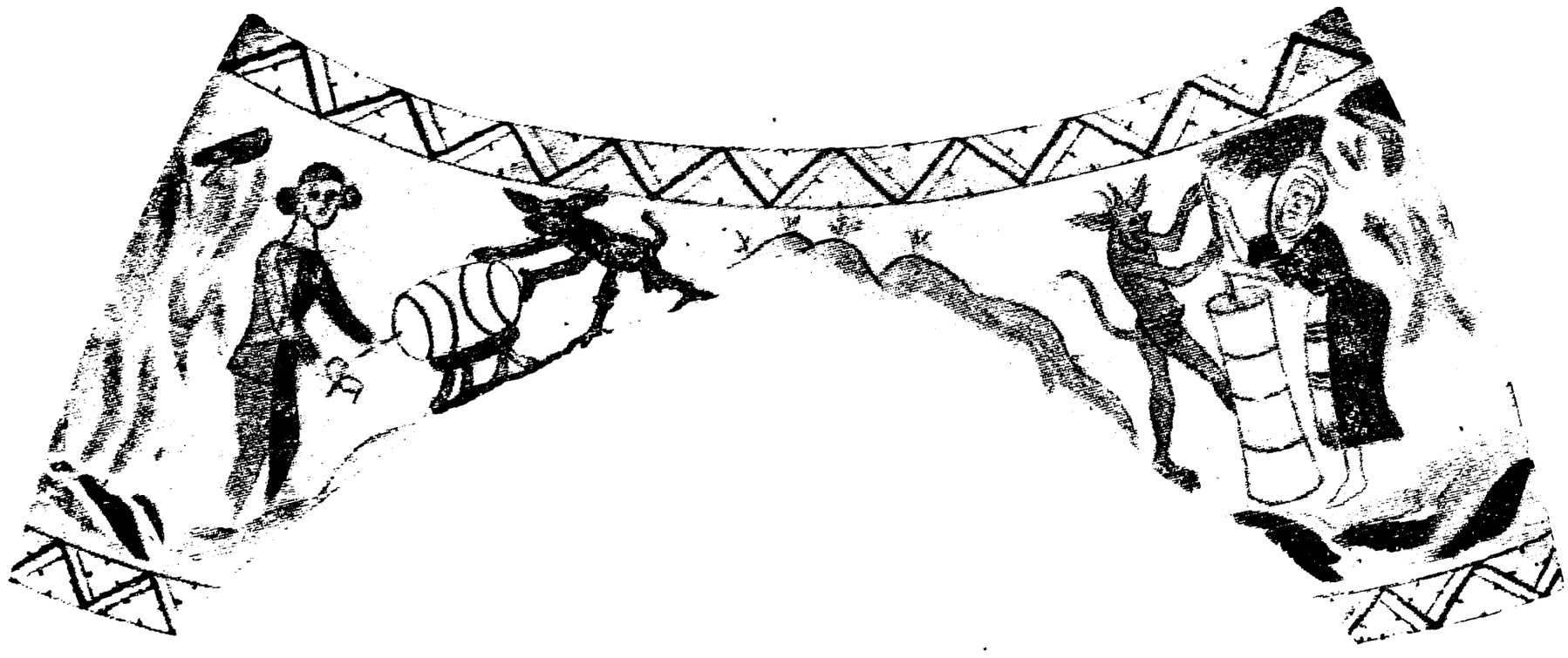

Fig. 27. En Djævel hjælper at tappe Øl og at kærne Smør.
Kalkmaleri i Tudse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af O. Bergh i Nationalmuseet.)

Fig. 28. Djævelen hjælper en Kvinde at kærne Smør.
Ösmo Kirke i Sverige.
(H. Hildebrand.)

Fig. 29. En Djævel hjælper en Kvinde at kærne. Kalkmaleri i Thingsted Kirke paa Falster.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

en Troldkvinde er Djævelens Mælkedeje, hun malker ham, og han malker hende saa længe, at de malke hen tilsammen i Helvedes Afgrund“ [1].

At en Troldkvinde er Djævelens Mælkedeje, var ikke blot et Udtryk af Biskop Palladius, men en gængse Talemaade. Det laa den Gang nær. De katolske Gejstliges løse Forbindelser havde man jo kaldt for deres „Mælkedejer“. Og Datiden synes at have været tilbøjelig til at forbinde noget tvetydigt blot ved Billedet af en Haandkærne. Det var derfor et hyppigt forekommende Emne baade i svenske og i danske Kirker: En Djævel i Lag med en

Fig. 30. Djævle og en Kvinde, der kærner.
Kalkmaleri i Fakse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Zeuthen i Nationalmuseet.)

Kvinde, der kærner Smør. Intet viser maaske Datidens besynderlige Blanding af utøjlet Kaadhed og Helvedrædsel som disse løjerlige Kirkebilleder (Fig. 27—30).

Det, hvortil Smaadjævlene benyttedes, var tilsyneladende et dobbelt Øjemed, dels det uskyldigere at skaffe deres Herre Lykke, dels at tilføje andre ondt. Da imidlertid Lykke aldrig kunde skaffes, uden at den toges fra en anden, var i Virkeligheden begge Maal lige slette.

Et Menneskes Lykke lod sig løsne fra ham ved Hjælp af visse Ceremonier og Besværgelsesformularer. En af disse lød saaledes:

Ild og Arne efter Dig rage!
Al din Velfærd fra Dig tage!
I Djævelens Navn![1]

Den fratagne Lykke kunde derpaa deles mellem forskellige. En Troldkvinde i Aalborg, der ofte havde været sammen med en halv Snes andre og delt fratagen Lykke, klager over, at en af disse, Jomfru Christence, altid naar de skiltes „selv beholdt meste Parten af den Lykke, de havde at skifte“[2]. Man hører derfor oftere Tale om „Lykke, fratagen for saa og saa mange Aar siden“, ja man kan endog træffe retslige Dokumenter, hvori en Person lader „æske sin Lykke igen“ fra en anden[3].

En ganske egen Maade at rane Lykke paa var ved Hjælp af

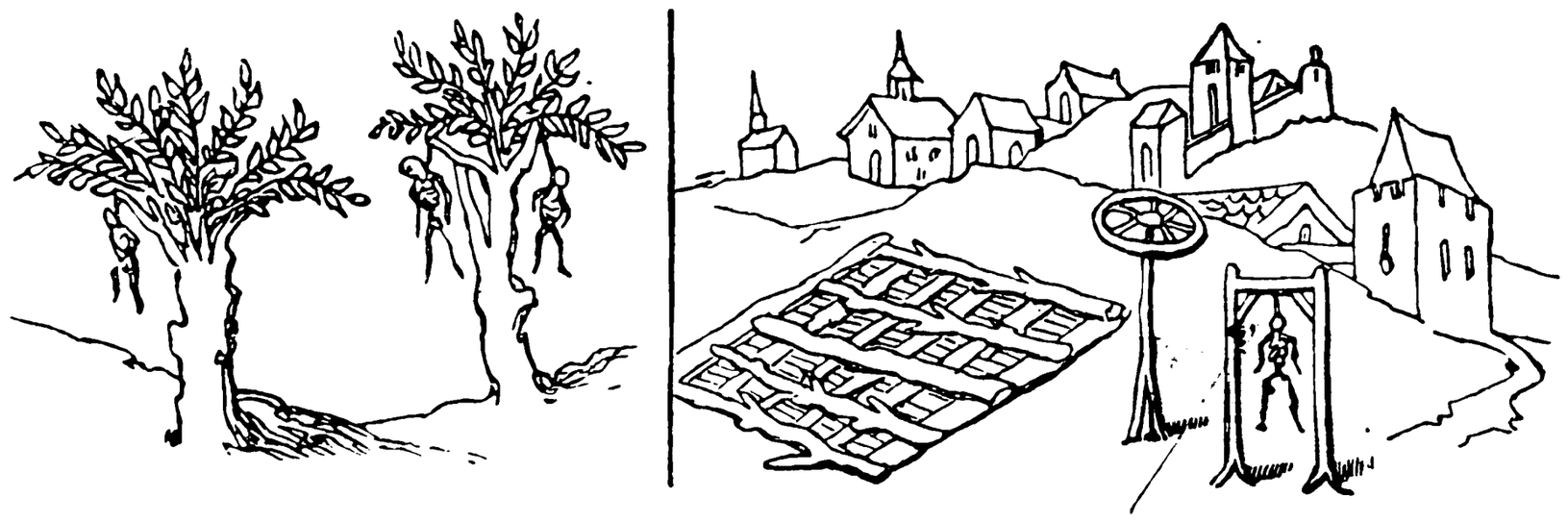

Fig. 31. Gren, Galge, Hjul og Stejle.
(Thomas Wright.)

Fingeren af en henrettet Tyv. Man fik herved ikke blot den afdødes ubrugte Lykke, men Rapsenaturen antoges fremdeles at hæfte ved Fingeren, saa at den kunde skaffe noget af andres med. Slige Tyvefingre var forholdsvis lette at faa ude ved Byens Galge (Fig. 31 og 32), hvor de talrige hængte vedblev til Skræmsel at svaje for Vinden, indtil de endelig af sig selv blæste ned. Selvfølgelig var det streng Straf underkastet at tage saadanne Fingre; de maatte derfor i Reglen hentes, naar Mørket var faldet paa, helst ved Midnatstide. Hvor hyppigt dette dog skete, faar man et Indtryk af, ved hvad der tilfældigt berettes om to Kvinder i Helsingør. De overbevistes om at have søgt at forbedre deres Handel med Brændevin ved at anbringe en Tyvefinger, omvunden med en Klud, i Brændevinskrukken. Fingeren havde de skaffet sig ved en Gang, da Folk sov til Middag, at liste sig op

„til Galgen ved Sct. Anna“, og der „paa en død, gammel Tyvekrop, nedfalden under Galgen“, at vride den ene Haand af og gemme den i en Sæk Brænde. Da de kom hjem, og hver tog sin Finger, viste det sig imidlertid, at de ikke havde været de første, idet to Fingre allerede manglede[1].

Den uhyggeligste Anvendelse af den betroede Magt var dog

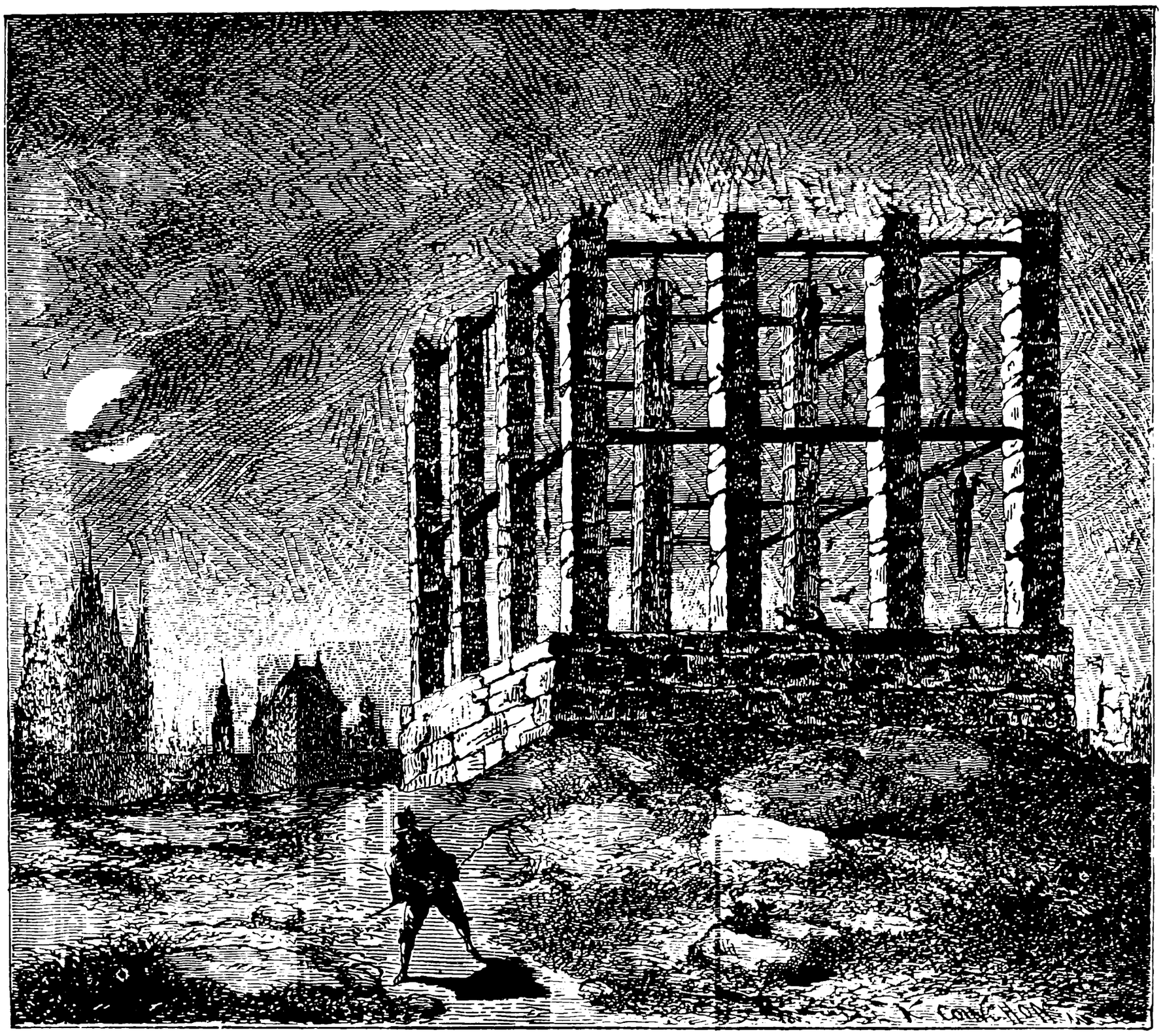

Fig. 32. Galgen paa Montfaucon i Paris.
(Kobberstik i Bibliothèque nationale i Paris.)

til blot at gøre andre Skade, forgøre dem, uden at dette kunde medføre nogen Gavn for en selv. Dette fandt ikke desto mindre overordentlig hyppigt Sted, og utallige var de Tilfælde, hvor Folk blev overbeviste om og straffede for at have begaaet denne Brøde. De Midler, der anvendtes, var meget forskellige. Et Par Knive overkors, Haar eller Negle af den paagældende, Vinduesbly, Voks af Kirkelys, et Baand med Knuder, en Klud med en Uld-

tot, lidt Hvidløg og Timian[1], ethvert af disse Midler og mange andre (Fig. 33) var nok til, rettelig brugt, ikke at forfejle sin Virkning. Derfor var det ogsaa mere end tilstrækkeligt Bevis, da en Troldkvinde stod for Retten i Bergen og Byfogden drog Hovedklædet af hende, at det viste sig, at hun bar „om Hovedet et Baand med tre Knuder, hvori var Haar, Jord og anden Trolddom“[2].

Stundom, men langtfra altid, lystes der en hemmelig Forbandelse tillige, som da to Kvinder i Kornerup Aar 1549 forgjorde Laurits Fynbo ved at tage en Urt og læse over den: „Jeg binder dit Hjerte, Laurits Fynbo, ved dette Baand, dit Legeme og alle

Fig. 33. Hekse øver Trolddomskunster.
(Efter et Stik fra det 16de Aarhundrede i Bibliothèque nationale i Paris.)

dine Lemmer og Indvolde, din Lykke og al din Velfærd med dette Baand, ligesom Vorherre han bandt Djævelen med de haarde Stenrødder til evig Tid“. Derpaa kastede de Urten over Laden ind i Laurits Fynbos Gaard, saa at han blev syg tre Dage efter[3]. Hyppigt var det nok blot at udtale det onde Ønske, som da f. Eks. gamle Gertrud i Ribe, hvem en Pige nægtede Mad, svarede, idet hun gik: „Dine egne Kanuter kan Du ellers nok give til, Du skal en Gang faa Skam derfor“. Og ganske rigtig, otte Dage efter maatte Pigen gaa til Bartskæreren med sin Finger, der var bleven daarlig, og han tog et helt Ben ud, saa at et Led gik af den[4]. Eller i Aalborg, hvor Jomfru Christence lovede

Søren Jensen en Ulykke paa sin Mund for, hvad han havde sagt om hende; og samme Dag, som han sad paa et Bislag, kom der en ung Karl, „der var Kopsætter“, løbende imod ham, skar ham tværs over Munden og foer videre[1]. Eller i Helsingør, hvor Anne Landsknægts ønskede Morten Bolleby at tære saa mange Penge paa sin Sotteseng, som han havde tjent paa den Fjerding Smør, hvormed han bedrog hende; og kort efter slog Peder Vægter ham da ogsaa i Hovedet, saa at han længe maatte ligge syg paa Jacob Kandestøbers Loft[2].

Alle saadanne heftige Udbrud medførte dog i det mindste den Fordel, at Forbindelsen mellem Aarsag og Virkning her var let at paapege, saa at den skyldige, der var kommen til at røbe sit Forhold til Djævelen, hurtigt kunde blive brændt. Selv i temmelig vanskelige Tilfælde lykkedes det ved Hjælp af slige Blottelser tilsidst at faa Sandheden for en Dag. Som et Eksempel blandt flere kan anføres en Række Begivenheder i Helsingør. I November 1581 traf Bødlen her paa en Ølbod sammen med en gammel Kvinde, Kirstine Jep Brænders. Hun var i Færd med at bede en Bonde, der sad derinde, om Forlov til at køre med. Bødlen afbrød dem ved at sige til hende: „Du kan tro, han skal faa Dig op at køre“. Hvortil hun svarede: „Han maa køre Fanden og Dig med“. — „Fanden køre Dig selv!“ udbrød Bødlen og slog hende over Armen med et Piskeskaft. Grædende løb hun da ud, men sagde i Døren: „Du skal komme til at svie saa længe paa din Arm, som jeg svier paa min“.

Nogen Tid efter stod Bødlen i sin Dør. Et Svin kom forbi paa Gaden, og han tog en Sten for at kaste efter det, men idet han kastede, brødes Benet i hans Overarm. Han mødte da paa Raadhuset med Armen i Bind, klagede over sin Vanførhed og sigtede Kirstine Jep Brænders som den skyldige, idet hun havde lovet ham saadan Ulykke. Han var dog ikke mere vanfør, end at han kunde udføre sine Embedsforretninger: fængsle en Fyr, der med Vold vilde skaffe sig og en løsagtig Kvinde Nattelogi i hans Hus, behørigt kagstryge otte Kvinder paa Torvet for Utugt o. s. v., o. s. v. Men et halvt Aar senere skulde han paa „Sletten“ henrette en Kvinde, der havde staaet i utilladeligt Forhold til sin

Svoger. Ved første Hug saarede han hende kun lidt i Halsen, endnu en fem, seks Gange huggede han forkert, hun skreg fremdeles, saa kastede han Rettersværdet og satte afsted i Løb over Grøfter og Gærder, men Mængden efter ham og sønderrev ham.

Da Bødlen var omkommen saa ynkeligt, mødte hans Enke paa Raadhuset i Helsingør og anklagede Kirstine som den egentlig skyldige i hendes Mands Død. Kirstine flygtede bort for at undgaa Faren, men forgæves. Det gav blot Anledning til, at endnu værre Ting kom op om hende. Saaledes oplystes det blandt andet, at hun en Gang, da Peder Christensen stod i en Stue, var

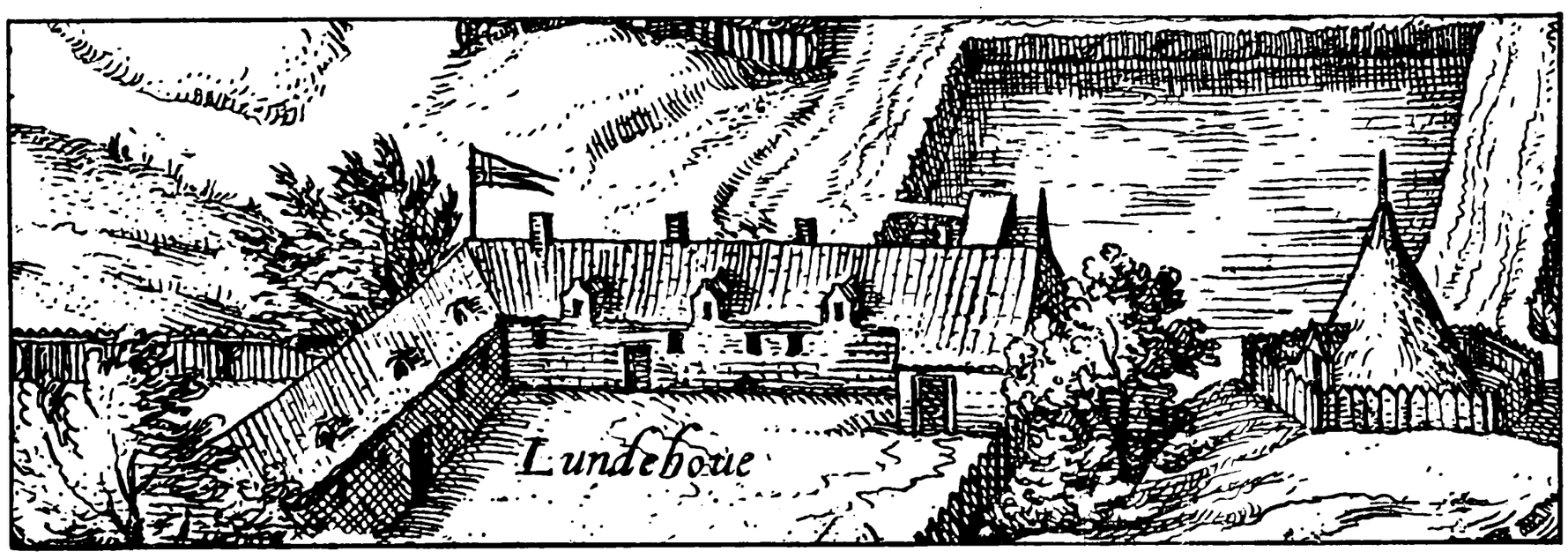

Fig. 34. Lystgaarden Lundehave ved Helsingør (det senere Marienlyst), anlagt af Frederik II i 1580'erne.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

kommen derind og havde taget ham om Halsen; men han var bleven vred og havde slaaet hende i Næse og Mund, saa at det blødte, og siden havde han bedt hendes Mand holde hende fra, hvor han var. Kort efter blev Peder Christensen syg, saa at han tabte baade Syn og Mæle og maatte til Bartskær i Søborg. Men hvo, der havde voldt ham den Sygdom, fremgik noksom af, at Kirstine Brænders sad med sin Datter og en anden Kvinde ved Vejen udenfor Lundehave (Fig. 34), baade da han kørte til Søborg, og om Tirsdagen, da han kom tilbage. Bartskæreren i Søborg afgav da ogsaa den Erklæring, at det var Kirstine, „der havde gjort ham det, han havde", ligesom Christoffer Slagter kunde bevidne, at han saa, hun sad derude paa Vejen, da de kom fra Søborg. Fremdeles oplystes det, at hun en Gang var kommen

ind til en Bartskær, og da hun dèr traf Skolemesteren, havde hun „talet Latine“ med ham, man kunde tydeligt høre hende sige baade „ita“ og „non“. I berettiget Harme havde da Bartskæreren vist hende ud, men hun havde lovet ham brune Nødder, og nogen Tid efter fik han en Hob Knuder paa sit Liv og blev meget ilde faren.

Havde man yderligere Vidnesbyrd behov! Kom saa hertil Bekendelser fra et Par om, at de ved hendes Kure var blevne helbredede, var Sagen klar nok. Ingen uden Djævelen kunde have forlenet hende med denne Magt, og med fuld Føje blev hun derfor brændt[1].

Et ganske eget Middel til at forgøre med — vanskeligt at opdage, kraftigt virkende fremfor noget — var et Voksbarn. Det var en Dukke af Voks, opkaldt med dens Navn, hvem man ønskede at tilføje ondt. Det Voksbarn f. Eks., der anvendtes til at forgøre Fru Anna Bilde paa Nakkebølle, saa at hun aldrig mere blev karsk og alle hendes femten Børn døde, var lavet af en Vokstabel, næsten en halv Alen langt, naturligvis opkaldt Anna, og blev baaret i 40 Uger af Jomfru Christence Kruckov, skjult under den højre Arm. Hvad det særligt gjaldt om, var at faa Voksbarnet rettelig døbt, hvortil der naturligvis krævedes, at en Præst maatte være i Ledtog med. Om et Voksbarn, der Aar 1543 bragtes fra Sjælland til Skaane, bevidnes det, at saa vidt vedkommende vidste, havde Præsten, Hr. Joachim i Skaane, kristnet det[2]. Om det Voksbarn, som Jomfru Christence bar under Armen, blev der afgivet den Bekendelse, at da det var fuldbaarent, førtes det til Altret i Aastrup Kirke, hvor en Kvinde bar det, Præsten Hr. Mads døbte det, og hele Følget ofrede, ganske som ved en almindelig Daab. Senere, paa en Fredag, samledes man atter i Kirken, Præsten og fem Kvinder i Forening satte Voksbarnet ned i Anna Bildes Kirkestol som i en Grav med de Ord: „Nu sætte vi al Fru Annas Lykke og Velfærd ned“[3]. — For at ikke Præster meget mod deres Vilje skulde blive delagtige i saadan Ugudelighed, blev det gentagne Gange paa Landemoder paalagt dem ved Barnedaab altid at blotte Barnet enten helt eller dog til Læn-

derne, saa at de kunde overbevise sig om, hvorvidt det var et rigtigt Barn eller et Voksbarn [1].

Ved alle hidtil anførte Tilfælde kunde der ikke være nogen Tvivl om, at det slette Formaal fremmedes ved Djævelens personlige Indgriben. Men hvad skulde man dømme, hvor der ikke laa nogen ond Hensigt til Grund, hvor Midlet syntes uskyldigt, og det, der opnaaedes, kun virkede til Gavn (Fig. 35). Et prøvet Middel mod Tandpine f. Eks. som dette at signe Tanden med følgende Ord:

Fig. 35. En norsk Signekælling med Voksbarn i Nutiden.
(Tegning af H. Gude.)

Præst læser Læst over Sten,
Orm æder Tand til Ben.
Gud og den hellige Læst
Fri den slemme Gæst
I Navn Gud Faders og Gud Søns og Gud den Helligaands! [2]

det kunde dog umuligt have med den Onde at gøre. Eller et Hus raad som dette, at læse:

Mari gik ad Veje.
Der kom de tre Maje,
Og vor Herre Jesus Krist,
Og Sct. Hans Evangelist,
Melchior, Jesper, Baltzer.
Jesus, Maria, Anna,
I Navn Faders, Søns og Helligaands [3].

hvorledes skulde det kunne gøre Skade? Hvis sligt medførte Pagt med Djævelen, saa havde over det halve Land gjort sig

skyldig i denne Synd. Thi Alverden tyede til saadanne Midler, og det ikke blot Almuen paa Landet, der lod læse over sig mod Gigt og andet og lod sine Kreaturer signe mod Forgørelse, men selv de højest stillede var med. For blot at nævne et Par Tilfælde, saa lod f. Eks. Jacob Sparre sig signe af „Hellig Ludse", hver Gang han skulde til Landsting. Og da han en Gang to Dage i Rad forgæves havde jaget i sin Raahave, lod han hende gaa langs Hegnet og slaa hver Stolpe med en Kvist og signe den. Ganske rigtig skød han to Dyr i Raahaven inden Aften[1]. Sigvard Grubbe fortæller i sin Dagbog fra en Rejse i Sverige: Overnattede vi i Aaby hos Præsten Hr. Hans, og her fik jeg fat i en „Hestebottere", som med et Par Ord helbredte min Hest, der var bleven temmelig halt, da vi drog gennem Hulvejen[2].

Men alt saadant var alligevel, hvo der saa gjorde sig skyldig deri, den uforsvarligste Letsindighed. Djævelen var til Stede ved hvert af disse Foretagender og lod sig lige saa lidt skræmme af et Kors som af Jesu Navn nævnet i en Remse, som maaske „Djævelen selv eller en Munk"[3] — hvad der omtrent kunde komme ud paa eet — havde sat i Omløb. Kirken dømte ogsaa klart nok herom. I Fyn blev saaledes Aar 1568 Mikkel Degn i Rørup og 1575 Hans Degn bandsatte paa Grund af deres Signen[4]. Paa Sjælland blev Aar 1573 Præsten Jacob Andersen i Jørlunde afsat fra sit Embede og sat i Fængsel i Sorø paa Grund af hans „Signelser og anden Djævelskab"[5]. I Stavanger maatte Aar 1584 Jacob Jonson staa aabenbar Skrifte for hans Læsning mod Gigt m. m. og maatte under Livsstraf love aldrig at bruge saadan Forfængelighed tiere[6]. Og i Peder Palladius' fyndige Sprog lyder Omtalen af Kvinder, der signer og helbreder Folk og Fæ, saaledes: „En Kostjert med Eddike! Djævelen har hun, saa faar hun og med sin Signelse. Saa faar ogsaa du, om du lader dig eller dit Fæ signe af hende. Vel kan din Ko faa det bedre, som dig tykkes. Men din Sjæl fordømmes ind i Helvedes Afgrund med din Signelse. Kvinde, vár din Mund, at du ikke faar en sviende Hale!"[7]

I en Tidsalder, hvor man troede at se Djævelens Indgriben i alle Forhold, maatte denne formentlig kunne eftervises ikke blot i dagligdags Smaating, men i selve de historiske Hovedbegivenheder. Det forholder sig ogsaa saa. Vi skal her forbigaa, hvad mulig Virkning Erik den Fjortende har frembragt ved de fire Hekse, som han tog i sin Tjeneste i Krigen mod

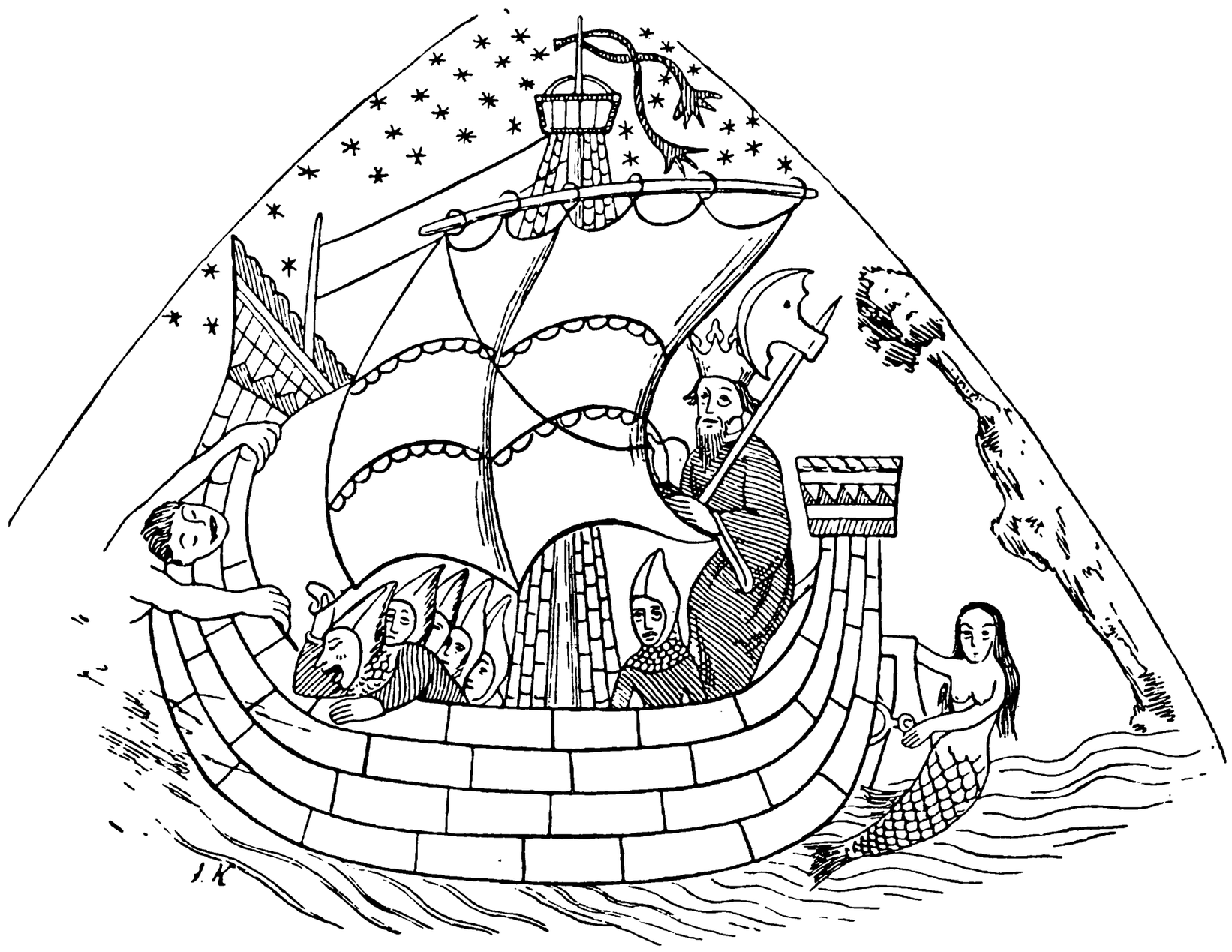

Fig. 36. Djævel og Havfrue søger at standse Hellig Olaf.
Kalkmaleri i Vallensbæk Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Danmark[1], eller hvad Nytte han har haft af den lille Djævel, som han sagdes at have afkøbt en Munk i Frankrig, og som indespærret i en Flaske vidste at fortælle ham forud alt, hvad der vilde ske[2]. Vi skal alene holde os til, hvad der vidnefast lod sig godtgøre, og vælger da som et tydeligt og afgørende Eksempel den dansk-norske Orlogsflaades Forhold i Tidsrummet 1540 til 1590. I Løbet af disse 50 Aar greb Djævelen ikke mindre end tre Gange afgørende ind i Flaadens og derved hele Landets Skæbne.

Første Gang var i Aaret 1543, da Christian den Tredje lod

ruste en Flaade paa ikke mindre end 40 Skibe, der under Admiral Mogens Gyldenstjerne skulde først forjage en hollandsk Flaade fra Norges Kyster og derpaa ramme Kejseren føleligt ved at gaa til Holland, stikke Hul paa Digerne og sætte Landet under Vand. Da denne stolte Flaade paa Udvejen ankrede op ved Helsingør, blev Togets Udfald allerede afgjort. Gyde Spandemagers og nogle andre Troldkvinder, der var samlede i en Dal udenfor Byen, forgjorde den ved deres Kunster, saa at Sejlene hang slappe og Skibene ikke kunde komme af Stedet. Men Forbandelsen fuldbyrdedes først ret, da Flaaden endelig naaede Zeeland. Thi idet den søgte at lægge ind her, blev den bestandigt dreven tilbage og maatte tilsidst formedelst stærk Storm drage hjem med uforrettet Sag. Straks ved Hjemkomsten blev der optaget Forhør og Pinebænken ikke sparet for at faa fuld Klarhed over, hvilke de Personer var, der havde været med i Dalen ved Helsingør[1].

Anden Gang var i Aaret 1566 i Slutningen af Juli Maaned, da den danske Flaade efter en Kamp med den svenske kastede Anker ved Visby paa Gotland for at begrave en falden dansk Kaptajn. Forgæves advarede Kommandanten i Visby dem mod den farlige Ankerplads. Forgæves havde man „Natten tilforn klarligen hørt ynkelige Raab og Skraal under Skibene i Vandet". Admiralen var halsstarrig, og Følgen blev, at i den forfærdelige Storm, der opkom om Natten, gik en halv Snes af de største danske Skibe under med Mand og Mus. Denne Ulykke, der greb saa stærkt ind i Danmarks hele Stilling, skyldtes nogle Troldkvinder, der for en ussel Vindings Skyld — for at en Værtinde i København kunde beholde noget Gods, som en af Kaptajnerne havde givet hende i Forvaring — ikke tog i Betænkning at bringe en saa forfærdelig Ulykke over Landet. Det var kun en tarvelig Erstatning, at alle de paagældende siden blev brændte[2].

Tredje Gang endelig var da i Aaret 1589 en dansk Orlogsflaade paa fjorten store Skibe foruden en Mængde smaa, alle under Admiral Peder Munks Befaling, skulde føre Christian den Fjerdes Søster Anna som Brud til Skotland, hvor Jacob den

Sjette ventede hende. Flaaden sejlede fra Kronborg den 1ste September. Men næppe var den kommen Kattegattet ud, førend den fik uafbrudt Modvind og forfulgtes af stadigt Uheld: Orlogsskibene sprang læk og kunde ikke komme af Stedet, medens Handelsskibe til Spot og Spe sejlede dem forbi baade paa den ene og den anden Led. Tilsidst maatte Flaaden søge norsk Havn. Vinteren stundede til, man blev da dèr. Kong Jacob den Sjette maatte selv sejle over for at hente sin Brud, og hun naaede ikke Skotlands Kyst førend den 20de Maj Aaret efter. At her var noget galt paa Færde, kunde enhver sige sig selv. Og Sandheden kom da ogsaa for en Dag. Seks Hekse paa Fejø viste sig at være de skyldige. Ved Hjælp af nogle Lerpotter paa et Bord i Karen Væ-vers Hus havde de opvakt Storm og bragt Flaaden i Forvirring, medens Apostlen „Langvinus", der sendtes afsted efter den i en tom Øltønde, havde besørget Resten, virksomt understøttet af de to Djævle „Smuk" og „Pil-Hestesko", der havde klamret sig om Skibenes Køl. At her ikke var sket en større Ulykke og hele Flaaden efter Bestemmelsen gaaet under, skyldtes alene den Omstændighed, at Karen Vævers havde sin Mand, sin Søn og sin Svoger ombord. For deres Skyld havde hun tre Gange i Jesu Navn bedet de andre om at skaane Flaaden, og da

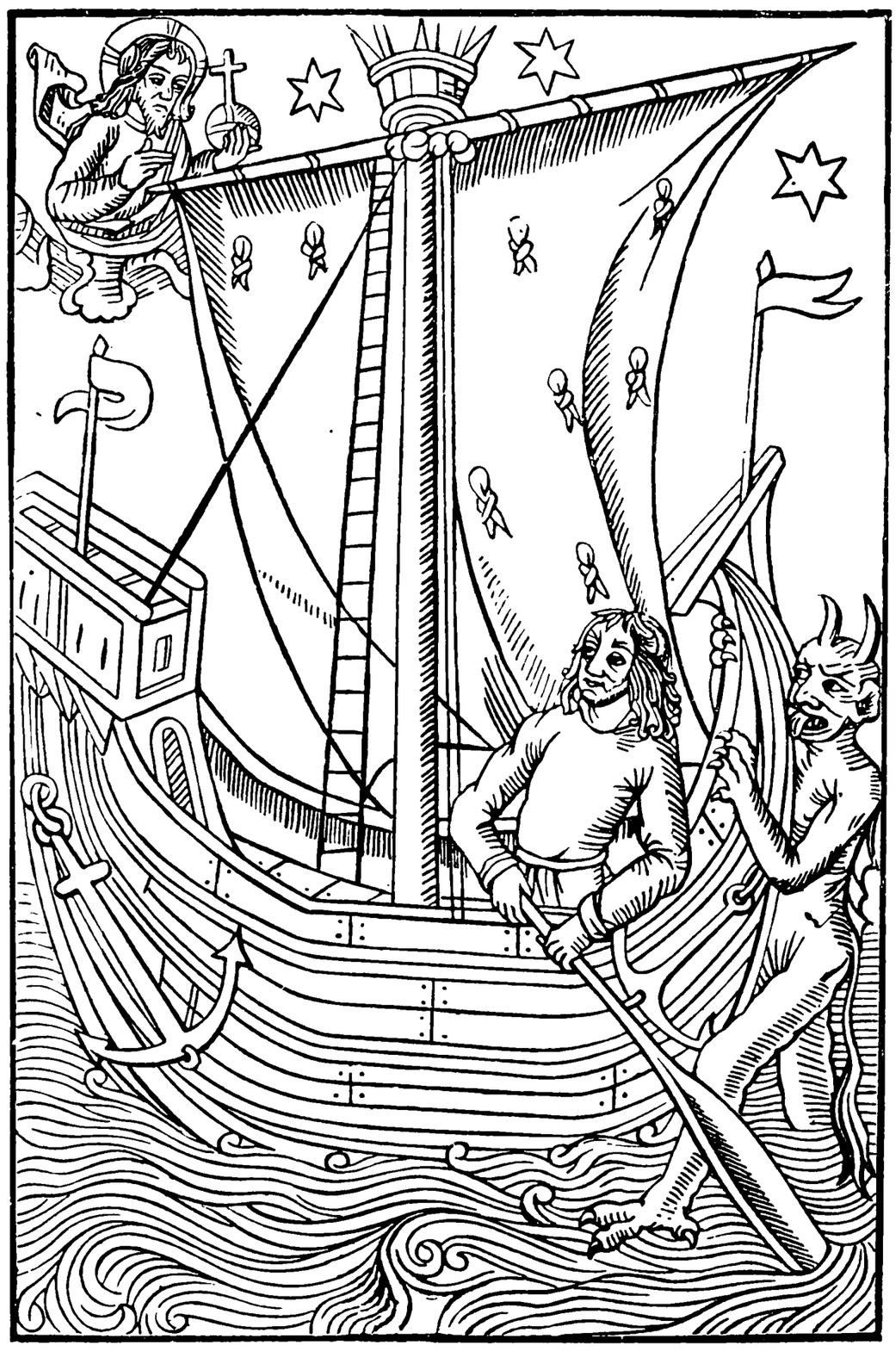

Fig. 37. Djævelen søger at tilintetgøre et Skib. Træsnit, trykt i Troyes 1490. (Paul Lacroix.)

de desuagtet sendte hendes Apostel „Langvinus“ afsted, havde hun ved hans Hjemkomst brugt ham til at forpurre deres Plan ved at berede den ene af dem en brat Død [1].

Ved Siden af saa storartede Virkninger var det næsten forsvindende, hvad der øvedes af lignende Art mod private, om end mangens Velfærd gik tilgrunde herved. Som da den rige Ole Bager i Odense lagde sig ud med en Heks ved at nægte hendes Datter at ægte en af hans Handelsbetjente. Herover vrededes

Fig. 38. En Troldmand lader Djævle bringe ham Apostlen Skt. Jakob. To Pilegrimme, der kommer fra Skt. Jakobs Grav, ser forfærdede til.
(Efter en Miniature i et Haandskrift fra det 15de Aarh. i Bibliothèque de Bourgogne, Bryssel.)

Heksen heftigt og lærte sin Datter ved at skvulpe syv Æggeskaller i en Spand Vand at bringe alle de syv Skibe, som Ole Bager just havde i Søen, til at gaa under, saa at af alt Mandskabet kun hendes Elskede alene reddedes [2].

Var Djævelen virkelig baade villig og i Stand til at øve saadanne Undergerninger i Norden, kan det ikke undre, at man udenlands fra hørte om tilsvarende Bedrifter. En af de frækkeste var dog vistnok den, da han paa en Troldmands Anmodning vovede sig ind i selve Himmerig og for en kort Stund bortførte Apostlen Skt. Jakob, Spaniens Skytshelgen, ned til Jorden (Fig. 38).

Men jo voldsommere Djævelens Indgriben var, des klarere stod ogsaa Øvrighedens Pligt foreskreven: med Ild og Sværd at bekæmpe Ondet. Djævelen selv kunde man ganske vist ikke naa, men vel hans menneskelige Haandlangere. Fremgangsmaaden mod disse var given af Sagens Natur: først maatte de pines til Bekendelse — hvor skulde nemlig en, der var i Pagt med Djævelen, falde paa at tilstaa godvilligt? — og derpaa burde de levende brændes, for at hvert Spor af dem kunde udviskes. Ikke blot almindelig Retfærdighed, men ogsaa Hensynet til de forgjorte krævede dette, thi man havde flere Tilstaaelser for, at disse ikke vilde kunne komme til deres Velfærd og Lykke igen, førend alle skyldige havde lidt Døden[1]. En lille Forandring i Rettergangen indførtes i Danmark Aar 1576, da det altfor ofte havde vist sig, at man havde brændt bevisligt uskyldige[2]. Det bestemtes, at enhver Trolddoms Sag herefter skulde indankes for Landstinget og ikke som forhen være færdig med Nævningernes Dom[3]. Men nu som før vedblev man at anvende Pinebænk for at fremtvinge Tilstaaelse. Pinslerne bestod i, at den mistænkte bandtes paa en Stige og „straktes“. Om Præsten Hr. Jens Paaske, der uskyldigt anklagedes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, hedder det, at han hang „udstrakt paa en Stige, saa hardt, at hans Lemmer maatte skilles ad“, men han vedblev at raabe: „Nej! Nej! Jeg vil gerne dø, men uskyldig er jeg“[4]. Undertiden synes man at have forøget Pinen ved at vende Stigen om, saa at den fastbundne vendte nedad, eller ved Paasættelsen af Tommelskruer, brændende Spænder, Anbringelse af Bækkener med Gløder under Stigen[5] o. s. v. „Alt dette bekendte „Hellig Ludse“, da hun var bunden paa Stigen for Ilden“, hedder det om et Forhør[6]. En uhyggelig Betænksomhed var det at afholde Forhøret over en Kvinde midt under hendes Fødselsveer[7]. Dødsdommens Fuldbyrdelse, der maatte anses for en kærkommen Befrielse fra alt videre pinligt Forhør, foregik vistnok i Reglen saaledes, at et Baal optændtes paa Galgebakken, og den dømte, naar Baalet var godt i Brand, kastedes fastbunden paa en Stige ind i Flammerne. I Ribe synes det at have været Skik at fremskynde Døden ved at lade en Pose med Krudt være

bunden til Forbryderens Ryg. Dette kunde for saa vidt kaldes en mild Fremgangsmaade, som man ved Kætterbaalene andetsteds plejede at lade den dømte staa bunden paa Baalet og langsomt naas af Flammerne[1] (Fig. 39 og 40).

Spørger vi om det Omfang, hvori denne Øvrighedens Nidkærhed gjorde sig gældende, saa viser Forfølgelsen sig at have taget sit Opsving lige efter Reformationens Indførelse, først i Danmark, lidt senere i Sverige. De tidligste Ofre i Danmark synes at have været Bodil Lauritzes og Karen Grottes, der begge blev brændte i Stege enten Aar 1539 eller 1540[2]. I Sverige brændtes den første Heks 1559[3]. Men med en rivende Fart tiltog saa Ofrenes Antal. I Tiaaret 1560—70 forefaldt der af bekendte Trolddomssager i Danmark følgende: Paa Lolland brændtes en Kvinde for Trolddom, men frifandtes atter ved en Landstingsdom efter sin Død[4]. Rigsraad Iver Krabbe, der døde 1561, viste sig at være forgjort, i hvilken Anledning to Kvinder blev brændte og to Karle, der var flygtede, dømtes til Baalet[5]. Aar 1563 fik Otto Claussøn til Nørholm nogle Troldfolk dømte og Befaling udvirket til at lade en bortrømt pinligt forhøre, der alle havde været med til at forgøre hans Hustru og Børn[6]. Aar 1564 blev nogle Troldkvinder brændte, der havde forgjort Fru Margrethe Valkendorf[7]. Aar 1566 forgjordes den danske Flaade, saa at den strandede paa Gotland; først længe efter opdagedes de skyldige Kvinder og blev brændte[8]. Aar 1567 faldt Jørgen Fyrbøder ned fra Frue Taarn i København af Trolddom forblindet[9]. Samme Aar ægtede en gammel Kone en ung Mand i Nikolaj Kirke, men blev en Ugestid efter overbevist om at være en Heks og tillige med nogle andre Kvinder brændt udenfor Byen[10]. Aar 1570 brændtes for Trolddom Jens Degn i Birkerød[11].

Fig. 39. Heksebaal i Mora (Dalarne).
(Efter et Kobberstik Gravenhag 1670.)

Man vilde uden Tvivl fejle, hvis man med disse enkelte bekendte Tilfælde antog de virkelige Sagers Tal for udtømt. Hvor vi ellers har Datidens Lensregnskaber til vor Raadighed, viser det sig, at der bagved de mærkeligere Tilfælde, der ad anden Vej er komne til vor Kundskab, gaar en bred Strøm af Dødsdomme, der næppe har været synderligt omtalte udenfor den nærmeste Omegn. Et rystende Indtryk af det samme faar man ved at høre Peder Palladius' Kampraab, hvori han glødende af Iver henviser sin Samtid til, hvad der alt er udrettet, og saaledes

Fig. 40. Baalbrænding.
(Efter Sebastian Münster i Cosmographia universalis, Basel 1554.)

kommer til at omtale en Mængde Tilfælde, af hvilke ikke et eneste ad anden Vej er naaet til vor Kundskab. Hans Ord, der er skrevne omtrent ved Aarhundredets Midte, lyder saaledes: „Troldkvinderne faar nu deres rette Løn. De kunne nu ikke længer bare sig i denne Evangelii lyse Dag. De faar nu en Verdsens Skam. Af Verden med dem! det er og deres fortjente Løn. Man brændte jo lidt tilforn en Hob af dem udi Malmø, udi Kjøge og andensteds; og høre vi til, at der sidder atter en Hob greben i Malmø og skulle brændes. Udi Jylland og Smaalandene er man paa Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig og brændt paa Als og paa de andre smaa omliggende Lande henved 52

Troldkvinder; den ene røber den anden, saa at de følges ad hen til hin Verden“ [1].

At vi her ikke har at gøre med Enkeltmands opskræmte Indbildningskraft, men med Angivelser, der virkelig betegner Tilstanden, ses bedst, naar vi sammenligner dem med Tal fra Hekseforfølgelsens Hovedhjem, Tyskland. Her som i Norden var Bevægelsen i Tiltagende Aarhundredet ud. I Slutningen af det 16de Aarhundrede blev der i tysk Lothringen i Løbet af 16 Aar dømt 800 Mennesker fra Livet for Trolddom. En Bisp i Bamberg lod i de to Aar 1622 og 23 ikke mindre end 600 brænde. I Bispedømmet Würzburg brændtes i Aarene 1623—31 ialt 900 Mennesker. En Heksedommer i det Fuldaske roste sig af at have bragt over 700 Mennesker paa Baalet [2]. Først i det 17de Aarhundredes anden Halvdel aftog Forfølgelsen. Sidste Gang at Troldkvinder i Danmark blev brændte, var, saa vidt vides, Aar 1693, da to Kvinder fra Falster af Højesteret dømtes til Baalet [3].

Gennemløber man den lange, sørgelige Række af Trolddomssager fra det 16de Aarhundrede, er der visse Iagttagelser, der uvilkaartigt paatrænger sig. Det gør i Længden et komisk Indtryk at se, hvorledes der stadig til Paagribelsen af en gammel Kvinde, hvis hele Forsvar er en Kat og en Krykke, maa udsendes henved en halv Snes haandfaste Mænd. Men det leder til alvorligere Betragtninger at lægge Mærke til, hvem der er de mest udsatte. Det er øjensynligt de mest værgeløse. Det er saaledes Adelen, der gaar angrebsvis til Værks mod de lavere Stænder og paastaar at være den forurettede Part. Medens der kan paavises en lang Række af forgjorte adelige: Ivar Krabbe, Otto Strangesens Hustru og Børn, Margrethe Valkendorf, Axel Viffert, Anna Bilde, Didrik Blomes Hustru, Anna Ahlefeld, Mette Hardenberg, Anna Hardenberg o. s. v., vides kun en eneste adelig i Danmark at være bleven dømt for Trolddrom: Jomfru Christence af den lidet formaaende Slægt Krückov.

Inden for Borger- og Almuestanden er det atter de gunstigst

stillede og de kraftigste, der anklager de svagere. Mest værgeløse af alle er de gamle, fattige Kvinder uden Slægt og Hjem. Disse udgør derfor det langt overvejende Flertal af dem, der bestiger Baalene. Sproget holder Trop med og kalder lidt efter lidt Forbrydelsen ikke mere „Trolddom", men „Hekseri". Saalænge saadanne enligt stillede Kvinder har Rester af Ungdommens Tiltrækningskraft, holder de endnu Stand; men de er fortabte, naar Alderen har berøvet dem dette sidste Værn. Det gaar dem da som Ingeborg Harch i Ribe, der slap fri 1577 og ligesaa 1578, men 32 Aar efter blev brændt; eller som Christence Kruchow, der 1621 blev dømt for samme Sag, for hvilken hun 1597 var bleven frifunden.

En meget hyppig Grund til Anklage er, naar de i et Øjeblik, hvor fleres Øjne hviler paa dem, vover at anvende deres eneste Vaaben, at bruge Mund, f. Eks. besvare Mishandlinger med afmægtige Ønsker. Et afgørende Vidnesbyrd mod en Heks, der dømtes i Ribe 1572, var det saaledes, at hun, da en Gang for ti Aar siden en Karl havde slaaet hende med en Kølle, havde lovet ham en Ufærd[1]. Med lidt Øvelse i Læsning af Aktstykkerne, kan man næsten med Sikkerhed forudsige, naar det farlige Punkt maa indtræde. Enhver vil f. Eks. forstaa, at en gammel Kvinde, der paa en Søndag holder Bryllup i en københavnsk Kirke med sin syvende Mand, vil være stærkt udsat for Mistanke. Men hendes Sag er haabløst tabt, naar hun, tirret af Mængden, der trænger paa, saa at hverken Præst eller Brudepar kan staa i Ro, vover at love dem „andet at tænke paa". Det er efter Datids Forhold lige saa given en Sag, at hun vil ende paa Baalet, som at nogle af hendes Bekendte vil blive brændte som hendes medskyldige[2].

Næst efter Alder og Mangel paa Tække var intet saa farligt for Kvinder som Ry for Kundskab. I enkelte Tilfælde synes blot det at være gift med en Gejstlig at have været nok til at vække Mistanke. I Bergen blev saaledes ved Aarhundredets Slutning Biskop Foss' Hustru anklaget for Trolddom, og Slotspræst Absalon Beyers Enke brændt for samme Brøde, skønt hun selv og de to Præster, der fulgte hende til Retterstedet, er-

klærede hende for uskyldig[1]. Kyndighed i Anvendelse af lægende Urter har bragt mangen i Ulykke, og det er fuldt forstaaeligt, at Magdalene Zeger, Enke efter en medicinsk Professor ved Københavns Universitet, blev betragtet som en Heks, siden hun havde Kundskaber nok til at kunne skrive de aarlige Almanakker og forsyne dem med de almenyndede Vejrforudsigelser. At hun desuagtet slap fra det med Livet, skyldtes uden Tvivl, at hun, der opholdt sig i Kolding, havde en mægtig Beskytterinde i Enkedronning Dorothea paa Koldinghus[2].

Af Mænd i Borgerklassen var Gejstlige de mest udsatte. I Følge Folketroen burde jo enhver dygtig Præst kunne „mere end sit Fadervor". Men det, at have Ry for at være inde i den sorte Kunst, var et tveægget Sværd, der ved Lejlighed let kunde vendes mod den paagældende selv. Man undres over, hvad der kunde give Stof til Mistanke, som f. Eks. det uskyldige at eje Christen Pedersens danske Lægebog, Udgaven af 1553, paa hvis sidste Blad der er afbildet et Hjul[3]. Hvad der i ikke ringe Grad udsatte Gejstligheden for Fare, var den Ærgerrighed, der stundom drev anholdte Hekse til at tilstaa, at der var Præster med i deres Selskab, som havde døbt Voksbørnene o. s. v., Angivelser, der sjældent forfejlede deres Hensigt, at give samme Kvinder og deres Færd en forøget Betydning.

Betragter vi nærmere de ved Pinebænken aftvungne Tilstaaelser, saa viser et af to sig saa godt som altid at være Tilfældet: Enten tror de anklagede sig tilsidst selv skyldige, eller Lysten vaagner hos dem til i det mindste at drage saa mange som muligt med i Ulykken. I første Tilfælde synes Fængslets Mørke og den hele oprørende Behandling lidt efter lidt at have forvirret deres Tankegang, saa at de ender med at tro paa egen Brøde og i denne Tilstand tilstaar om sig selv løst og fast. Lyttet til som den reneste Sandhed og i et Nu spredt paa Rygtets Vinger, bliver atter Tilstaaelsen lige saa mange Sædekorn til forvildet Tankegang i andre modtagelige Sind. Det er kun sjældent, at man her kan komme til at smile, som naar en Heks, der brændtes i Ystad 1636 og som tidligere havde haft seks uægte Børn med seks forskellige Mænd, tilstod, at hun ogsaa havde

staaet i Forhold til Elverkongen, „men han var en kold en“ [1]. Derimod gør det i al denne Elendighed godt at møde simple, naturlige Udbrud af menneskelig Tankegang, som naar Dorthe Judekone, der beskyldtes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, første Gang, hun pines, blot svarer: „Jeg er uskyldig“. Da hun anden Gang skal forhøres, begynder hun med: „Hvorfor piner I mig saa ynkeligt?“ og giver derpaa en simpel og klar Fremstilling [2] af, hvad hun har foretaget sig den omspurgte Dag, i hvilket der ikke er Spor af Trolddom. Eller den gamle „Maren Prækfader“ i Ribe, der har bekendt en hel Del og sluttelig spørges, om det nu er Sandhed, hvad hun tilstaar, hvortil hun svarer: „Nej! Her sidder jeg, en gammel, sansesløs Stakkel, jeg veed slet intet, lad mig blot være i Ro!“ [3]

Eller ogsaa vaagner, ægget af Pinen, de slette Lidenskaber; selv fortabte, fyldes de ulykkelige af Hævnlyst og angiver saa enhver, til hvem de har et godt Øje, som deres medskyldige. Og det forfærdelige er, at slige Tilstaaelser virkelig tages for gode Varer og fører et nyt Sæt paa Pinebænken. Det var jo, som Datiden udtrykker det, Udsagn af Mennesker, „der have bekendt deres Misgerninger, omvendt sig fra Djævelen til Gud, annammet Sakramentet, se Døden for sig og vide, at det enten vil gælde det evige Liv eller Fordømmelsen“ [4], altsaa med andre Ord: Udsagn, der var dobbelt troværdige, fordi de var afgivne i Livets højtideligste Stund. Ganske vist hed det saavel i den københavnske Reces af 1547 som i den koldingske af 1558, at Vidnesbyrd af „udædiske Troldkarle eller Troldkvinder“ skulde ikke staa til Troende. Men hvad hjalp dette, naar Rettens Haandhævere selv troede derpaa og i Henhold hertil underkastede de angivne pinligt Forhør. Vil man have et levende Indtryk af den hele Jammer, saa gennemlæse man følgende kun altfor tydelige Ord i en Dagbog fra 1572: „Den 15de September blev Johanne Mogensdatter brændt for sine Misgerninger; og da sagde hun først Nej ved sin Himmerigs Part, at hun vidste ikke nogen Trolddoms Handel med nogen Kvinde i al Nakskov By. Men der hun blev forpint, da udlagde hun disse efterskrevne Kvinder: Anne Mus'es, Anne Bruns, Marine Olufs, Karine Bondens, Kirstine

Guldsmeds, Marine Knuds, Mette Reffs, Marine Bertels, Kirstine Knud's og Kirstine Povl's". Og videre hedder det atter om to af disse saaledes udlagte: „Anno 1573 den 9de Februari blev Anne Mus'es og Marine Bertels brændte. Gud veed med hvad Ret!" [1] Eller man lægge Mærke til den uhyggelige Blanding af Moderkærlighed og Hævngerrighed hos de to Kvinder i Kornerup, der 1549 brændtes som Hekse. Pint paa Stige tigger og beder enhver af dem for sine egne Døtre, at de ikke maa falde i

Fig. 41. Djævle bortfører de fordømte.
Kalkmaleri i Højby Kirke, Odsherred, paa Sjælland.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

Rettens Kløer, samtidigt med at hver især angiver den andens Børn som delagtige i Trolddom [2].

Det er først med alt dette for Øje, at man faar den rette Maalestok for de enkelte Tilfælde af sandt Heltemod til det yderste, der ogsaa her gør sig gældende. Hvor beundringsværdig viser sig saaledes ikke den ovenomtalte, stakkels Kirstine Brænders i Helsingør, hun der blev slaaet med Piskeskaftet af Bødlen og endte paa Baalet, fordi han senere brækkede sin Arm. Om hendes Endeligt hedder det i Tingbogen: Da hun pintes første Gang i Raadhusgaarden, „holdt hun sig meget frimodig, sagde, at hun ikke vilde lyve paa sig eller nogen anden, og bad dem bare pine væk". Da hun næste Dag straktes paa Ramme og brændtes med

hedt Bækken, svarede hun paa al Marter og alle Formaninger om at angive medskyldige ved blot at klemme Munden sammen. Da det saaledes viste sig ganske umuligt ved hendes Hjælp at faa flere trukket ind med i Ulykken, „befol man Gud Sagen“ og lod hende gaa Satan i Vold paa Baalet[1] (Fig. 41 og 42).

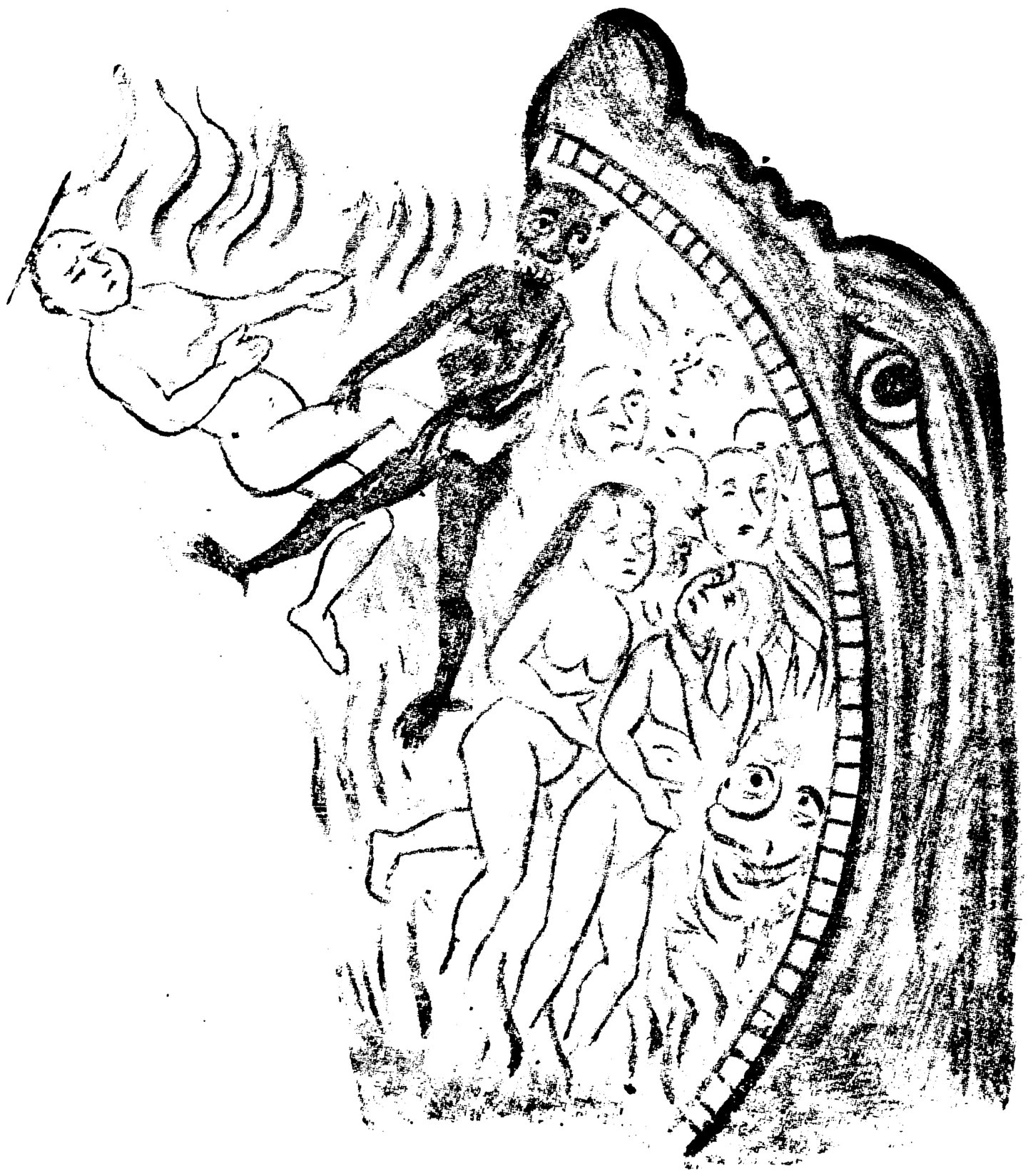

Fig. 42. Ned til Helvede.
Kalkmaleri i Gislinge Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Det var al denne Overtro, som vi her nærmere har set, og den dertil svarende Følelse af Uhygge, der dannede den mørke Underbund i Datidens Bevidsthedsliv. Alt bidrog til at give den Næring: den slette Belysning, Aftenens nødtvungne Ørkesløshed og den nys vakte, stærke Tro paa Djævelen.

Under slige Forhold maatte den nødvendige Følge blive, at Dagene faldt fra hinanden i to skarpt adskilte Klasser: Hver-

dagene, hvor alle hine Former for Tryk hørte hjemme, og Festdagene, hvor festlig Belysning var en Selvfølge, hvor Lediggang og Kedsomhed veg for selskabelig Glæde, og Vorherre ligesom selv slog Kors for Mørkets Magter og holdt dem ude. Som Folket deltes ogsaa Dagene i tvende Kaster, den ufrie Mængde og en højere, fribaaren Slægt. Vor Tid, der har set Skrankerne omstyrtes ogsaa paa dette Omraade, set Fællesgoder og Forlystelser befolke Hverdage saavel som Festdage, har ondt ved at fatte hin Tids skarpe Sondring mellem Søgnt og Helligt, denne almindelige Længsel mod Festtiderne, i Forhold til hvilke Hverdagene kun regnedes som saa og saa mange før eller efter.

2

SØNDAG

Den hyppigst tilbagevendende Helligdag var Søndag. Til denne glædede man sig Ugen igennem. Fra tidlig Morgenstund var man paa Benene, et og samme Maal vinkede enhver: at kunne møde højtidsklædt ved Kirken, lidt førend Gudstjenesten begyndte. Hvad der drog alle hid, var en broget Blanding af religiøse og verdslige Bevæggrunde, thi for enhver Art af Trang ejede denne Sammenkomst en Lindring. Det var netop Reformationens Styrke, at den ved at samle Kirkegangen om en Prædiken til bestemt Klokkeslet, gav det hele Stævne en fastere Form, Søndagens Midtpunkt en forøget Betydning.

I de større Købstæder havde man Valget mellem tre Tider for Gudstjeneste: Froprædiken, der varede fra Klokken 5 til 6; Højmessen, hvortil Klokkeringningen begyndte allerede Kl. 7, og som med Brudevielser, Barnedaab og Indledning af Kirkegangskoner varede til Kl. 10; endelig Aftensang Kl. 2—3[1]. Foruden disse Gudstjenester holdtes der endnu saavel i København og Ribe som maaske andetsteds, en „Tolvprædiken“. Hensigten hermed var højst forskellig. I København paa Christian den Tredjes Tid, førend en egen Slotskirke blev indrettet, holdtes Tolvprædiken i Frue Kirke (Fig. 43), for at Kongen og Dronningen kunde høre en Prædiken paa tysk af Hofprædikanten. I Reglen kørte de derned fra Slottet, men naar „Vejret var lystigt“, havde Køben-

havns Indbyggere den Glæde at se baade „Hs. Majestæt og Dronningen med sine Jomfruer ride til Kirken paa Gangere[1]“. I Ribe holdtes der „Tolvprædiken“, for at Tjenestefolk, som mulig ved Madlavning havde været hindrede i at møde ved Højmesse, nu da Middagsmaaltidet var nydt ogsaa kunde komme i Kirke[2].

Af disse Gudstjenester var naturligvis Højmessen den egentlige Hovedgudstjeneste. Det var ogsaa den, der alene holdtes, hvor der paa Landet kun var een Præst og een Kirke.

Hvad Tilstrømningen angaar, saa var der ingen Grund til Klage. I Byerne synede det maaske af mindre, for saa vidt de forskellige Gudstjenester lod til enhver Tid en Hob være ledig til at fylde Ølstuerne. Bytjenerne havde imidlertid Befaling til under Højmessen saavidt muligt at genne dem bort fra Bægrene. Enhver ærlig Haandværksmand mødte gerne ved Højmessen, og i flere af de københavnske Lavsskraaer var der endog fastsat en ikke ubetydelig Bøde for at udeblive[3]. I Erik den Fjortendes Hofordning var det bestemt, at enhver, der uden gyldig Grund udeblev fra Prædiken, skulde ikke have Mad den Dag og derhos betale Bøde; hvo der ikke formaaede dette, skul-

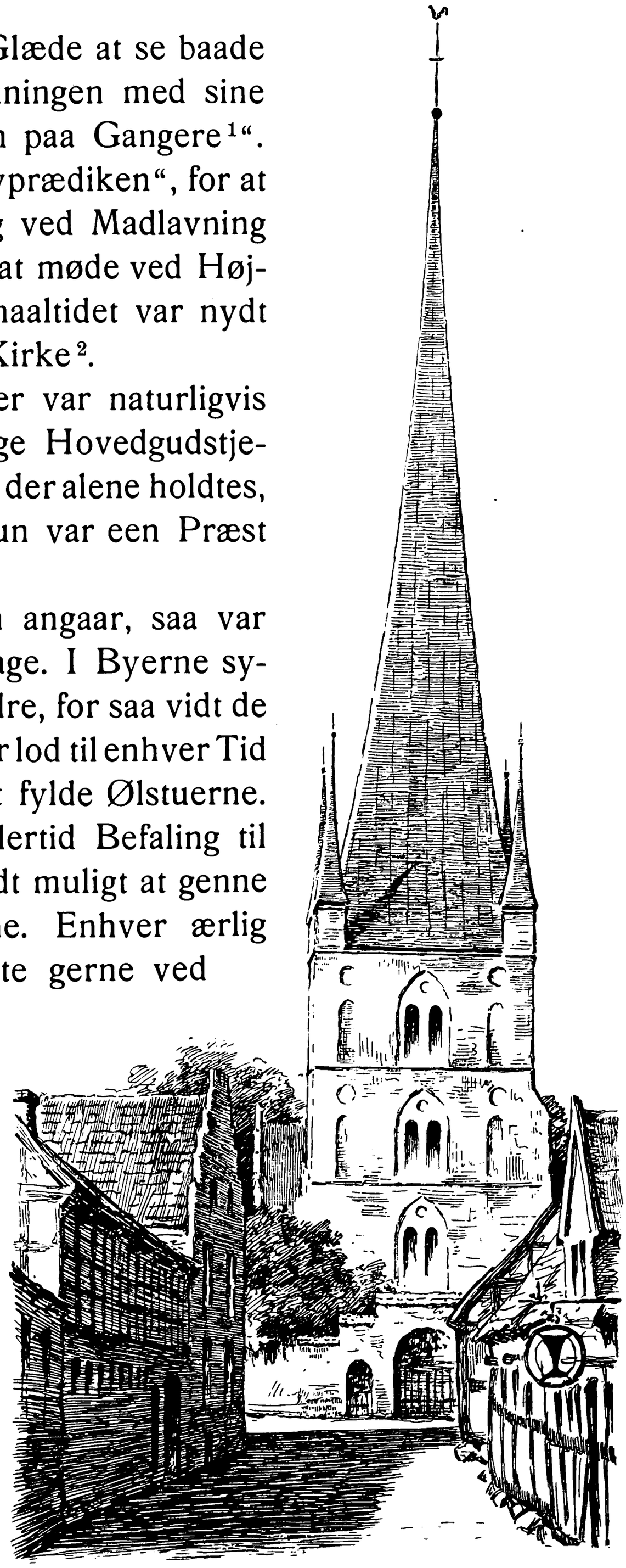

Fig. 43. Frue Kirke i Slutningen af 16de Aarhundrede.
(Efter Johan van Wieks „Delineation“ og R. Mejborg.)

de et Par Dage sættes til grovt Arbejde[1]. Paa Landet var vistnok alt, hvad der ikke holdtes tilbage af Alder, Skrøbelighed eller nødvendig Husgerning, til Stede ved Gudstjenesten. Mangen Gaard stod helt tom saalænge eller kun vogtet af en gammel Morlille, maaske med Husets yngste til Selskab (Fig. 44). Det var sikkert som talt ud af Befolkningens Hjerte, naar Peder Palladius bad Herremændene om ikke at besvære Bønderne med Kørsler, Jagt og andet Arbejde om Søndagen samt opfordrede Købstad-Øvrighederne til at følge Ribes Eksempel og holde

Fig. 44. Fra Leksand i Dalarne.
(Efter Fotografi.)

Svingler uden for Byen, der skulde være lukkede under Prædiken, saa at ingen Vogne kunde komme ind, uden at det var højst nødvendigt[2]. Af mange Grunde burde alle møde i Kirke. „Det er en mærkelig god Skik, at tage selv de mindste Børn med og have dem paa Skødet, at de i Tide kunne vænnes til Gudsfrygtighed. En Dannekvinde kan jo vige lidt ud paa Kirkegulvet med sit Barn, naar det ikke vil tie, indtil hun har faaet tysset det i Søvn, som gode Kristne nu gøre alle Steder, hvor Guds sande Evangelium prædikes“. Derimod medførte det store Ulemper, om nogen blev hjemme. Enhver kunde sige sig selv, hvad der maatte blive Følgen, om „det unge Blod laa hjemme til sam-

men den Stund, at Fader og Moder eller Husbond og Hustru var i Kirken". Al det Skørlevnet, Tyveri og anden Udyd, der opstod heraf, skulde Husbonden betale Bøderne for til Lensmanden og engang paa Dommens Dag igen staa til Regnskab for. Derfor alle i Kirke! „Og har du nogle ugudelige Tjenestetyende, der ikke vil med i Kirken i rette Tid, saa slaa dem med Bagdøren, naar Skiftedag kommer! Du faar vel gudfrygtige Drenge og Piger i Steden, at du ikke skal føde ugudelige Kroppe og for deres Skyld blive fordømt" [1].

Hvor stærkt denne Følelse af det syndige i ikke at holde Søndagen hellig var udbredt, kan ses af et lille Træk som dette. Den 15de Juni 1579 mødte Præsten Hr. Rasmus paa Helsingørs Raadhus for efter Opfordring af Byens Fiskere at give deres Forsæt tilkende: „at de her efter Dags aldeles ikke vilde bruge noget Fiskeri om Søndagen eller andre Helligdage". Derpaa traadte Fiskerne selv frem, og deres Formand, Oluf Hundbo, tog til Orde og erklærede, at fordi de hidtil ikke havde holdt Søndagen tilstrækkelig hellig, gaves der dem nu kun lidet af Stranden, og meget Uvejr og anden Hinder vederfores dem. Paa det at de paa nogen Maade maatte forskaanes herfor, havde de holdt indbyrdes Raadslagning og var blevne enige om at overholde den Skik med Søndagens Helligholdelse, som Præsten nu paa deres Vegne havde meddelt Øvrigheden. Enhver, der forbrød sig herimod, skulde betale til Hospitalet en Tønde god saltet Torsk og desuden al den ferske Fisk, han maatte fange [2]. — Det var en Tankegang, der fuldt ud stemmede hermed, naar det fra Kirkens Øverste lød til Folket: „Dersom du sidder Kirkeklokken overhørig og ikke skøtter om din Sognekirke, saamænd; saamænd vil Gud ikke lade dig straffe ved Øksen og Daler. Han har vel et Ris at slaa dig med, han har Pokker, Pestilens, Koldesyge, Hedesyge og anden Plage at slaa dig med. Ja, gør du ham meget af det, han har vel en levende Djævel at slaa dig med i din Krop, tør lade dig sætte fra Himmerigs Gods og slaa din Hals sønder nede i Helvedes Afgrund. Og vil du ikke gerne komme hid ind, naar du hører Klokken gaa, Gud tør lade dig bære hid til din Kirkegaard, langt førend du vilde være kommen [3]".

Fig. 45. Paa Vej over Siljan til Kirke.
(Efter Fotografi af Oscar Halldin.)

Optoget, hvori de mange strømmede til Kirke, var højst forskelligt, lige fra Herremanden til Hest eller Vogns med Følge af ridende Svende[1], og ned til den fattigste Stymper.

Fig. 46. Søndag ved Siljan.
(Efter Maleri af Marstrand.)

Paa Landet i Norge og Sverige var der et Liv og Røre den Dag som aldrig ellers med Baadfart ad Elve eller over Søer. En Sø som Siljan fik Hovedstadspræg paa en Søndag (Fig. 45 og 46). Men fælles for alle i By som paa Land var, at de mødte i deres Kisteklæder, og saa godt som aldrig kom enkeltvis, men bestandig en Husstand ad Gangen.

Det første Holdt gjordes enten ved Kirkegaards-Indgangen, hvis her var Siddepladser (Fig. 47), eller, hvad der var det hyppigste: paa Kirkegaarden. Man gik nemlig ikke straks ind i Kirken, men ventede udenfor, til alle rette Vedkommende var komne: foruden Præsten Dagens Brudepar, Faddere eller Kirkegangskoner. Alle disse, der skulde møde særlig pyntede, lod ofte vente utilbørligt længe paa sig. Forgæves blev de gentagne Gange opfordrede til at tage betids hjemme fra og ikke lade Præst og Menighed staa og bie, indtil „de fik stadset frem til Kirke[1]“ Da det ikke hjalp, tog man senere den hensigtsmæssige Bestemmelse, at Prædiken i hvert Fald skulde begynde til fastsat Klokkeslet, og hvilket Brudepar, der ikke var mødt forinden, skulde afvises med Skamme[2].

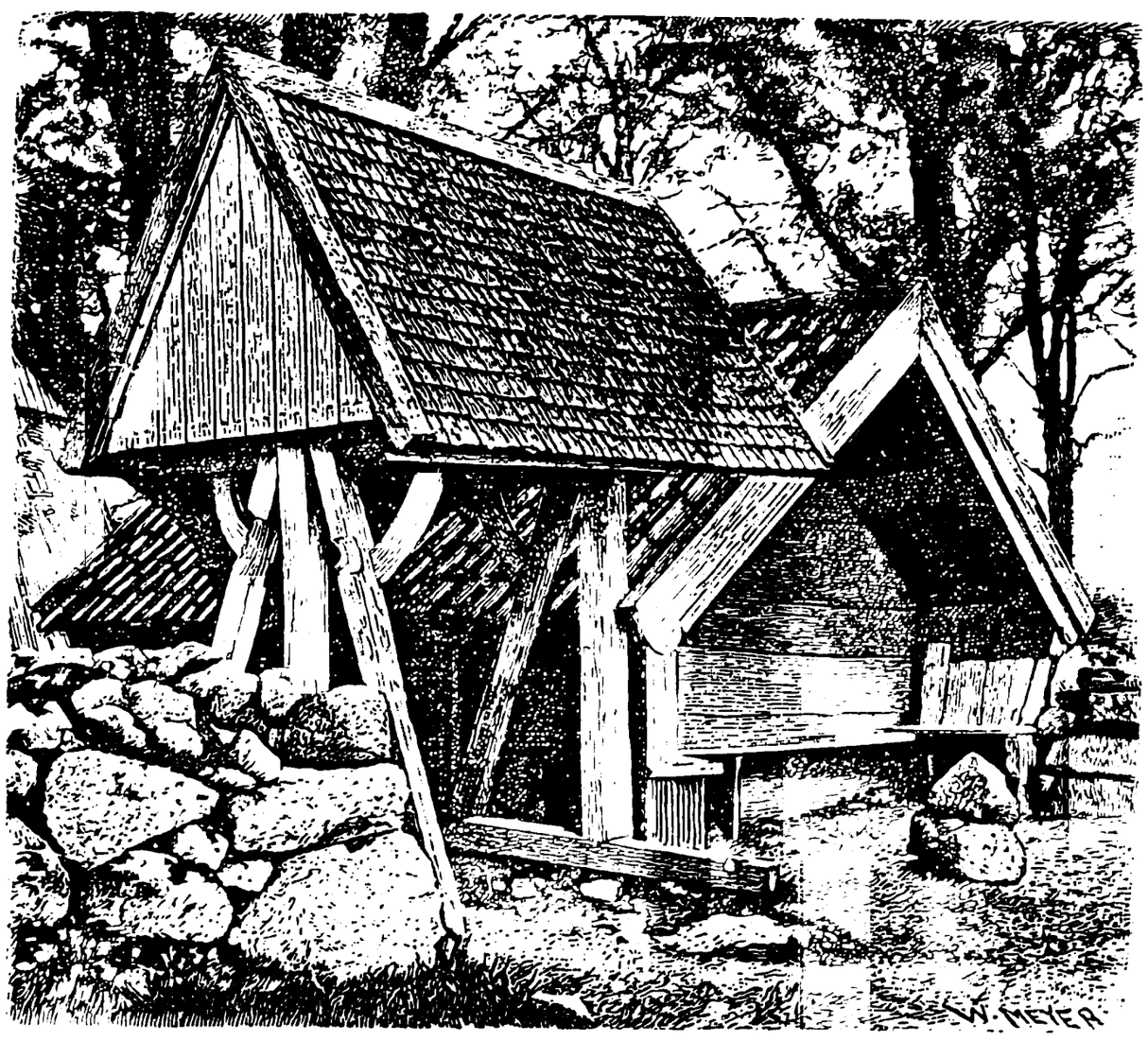

Fig. 47. Kirkegaards-Port ved Mjelldrunge Kirke i Vestergötland.

Ventetiden var et uundværligt Led i den hele Kirketur. Folk, der kom langvejs fra, benyttede den til paa forskellig nødvendig Vis at forberede sig til den lange Gudstjeneste. Derfor maatte ogsaa Rakkeren een Gang om Aaret rense Kirkegaarden omkring Frue Kirke i København[3]. Alle hilste paa Venner og Be-

kendte og fik den værste Hunger efter Nyheder og Samtale stillet. Dette var et nødvendigt Afløb, skulde ikke den første Del af Gudstjenesten være bleven een Mumlen og Hvisken over hele Kirken. Peder Palladius klagede over, at Folk „gik der og holdt Faddersnak og Skvalder med hverandre paa Kirkegaarden og gjorde dette Hus til et Møllerhus, et Skvalderhus. Det kommer Djævelen afsted, og han taler ud af de ugudeliges Hals, som saa skændelig vanbruge dette Sted. Ville I snakke eller tale noget, da tager hverandre ved Ærmet og gaar udenfor Kirkegaarden, dèr have I en hel Mark at snakke i". I Modsætning til saadant Misbrug anbefalede han at tænke paa Død og Dom og opsøge sine Forældres Grave; men ihukommende den katolske Lære om Skærsild og Forbøn for de døde tilføjer han: „ikke for at bede for dem, det have de ikke Behov, de have deres Dom længe siden borte, men for at betænke ved deres Grav, at du skal og en Gang selv dø[1]".

Faa var dog uden Tvivl de, der rettede sig efter denne Opfordring. Og det kunde vel ogsaa have sin Vanskelighed at finde en bestemt Grav, nu, da alle Kors efter Befaling var borttagne, Gravene med Flid jævnede ud, saa at ingen Tue viste Vej, og Kirkegaardens hele Pasning indskrænket til, at Præsten havde faaet Anvisning paa dens Høslet[2]. Enhver, der var noget til Aars, maatte kunne mindes en Tid, da her saa anderledes ud. Ingen kyndig Haand fredede nu længere om denne Plet. Risten ved Døren, til at holde Kvæget ude, manglede hyppigt, eller Porten var ikke til at lukke, saa at, som Palladius udtrykker det: „Øg og Fæ kom at beklikke det Sted, hvor dine Forældre hvile, og du selv agter at hvile hos". Over den nedfaldne Mur havde ofte alfar Færdsel skudt Genvej, og Uryd og Affald laa henslængt paa de ledige Pletter mellem Nælderne[3].

Og lod man Blikket glide op ad Kirkebygningen, mødte der En et ligesaa bedrøveligt Syn, Muren var hyppigt revnet og medtagen, Taget itu, Taarnet ludede. Og dette galdt ikke blot Landsbykirkerne, men Nordens stolteste Bygninger. Domkirkerne i Strengnäs, Westerås og Linköping maatte nøjes med Straatag[4], Domkirken i Trondhjem var ved Aarhundredets Midte saa for-

falden, at, naar det sneede og regnede, kunde ingen staa tør i Kirken, og det var forbundet med Livsfare at opholde sig derinde[1]. Og endda var det gaaet disse Kirker, der blot havde mistet deres Midler, naadigt imod de utallige Kirker og Klostre, der var blevne inddragne eller nedrevne, bortkørte som gamle Sten, en ringe Del som Almisse til de Kirker, der fik Lov at bestaa, Broderparten til nye Slotte eller Herregaarde[2].

Men hvad var der da sket, siden al denne Ødelæggelse uhindret kunde foregaa? Havde Vantroen sejret, var Kristendommen ved at udryddes? Ingenlunde. Men paa en eller anden Vis maatte Herren samtidigt med Reformationens Indførelse have givet tilkende, at han atter vilde nøjes med en Krybbe, thi skyndsomt havde Kongemagten tilegnet sig næsten hele Kirkens Formue. Hvad der blev til Rest var næppe nok til at vedligeholde Bygningerne, endsige tilfredsstille de mange lærde Mænd, der nidkære for Lærens Renhed havde ønsket Adelen fjernet fra de højeste gejstlige Embeder.

— Det første Livstegn, der gaves fra Kirken, i det mindste paa Landet i Danmark, var, naar Byens Ungdom stormede ud efter endt Undervisning. Forud for den egentlige Gudstjeneste var nemlig Kirken bleven benyttet som Skolestue, idet Degnen havde givet Børnene en Time i Katekismus og Salme, en Time om Ugen, der udgjorde al den Undervisning, Børnene nød. Saa snart første Klokke havde ringet, havde Degnen klemtet femten „Klemt til Børnelærdom“, og Byens Børn skulde da møde i Kirken. Det var ikke meget, der kunde bibringes dem i saa kort en Stund, men det var dog for Kirkebyens vedkommende fire Gange saa meget, som der faldt af i Sognets andre Landsbyer. Her samledes Børnene kun een Gang om Maaneden i en eller anden Bondestue, hvor saa Degnen mødte og opfriskede, hvad der var glemt i de forløbne fire Uger[3].

Endelig aabnedes Kirkedøren, og Menigheden traadte ind i behørig Rang- og Aldersorden. Det første Indtryk, som man modtog af Kirkens Indre, var forskelligt fra nutildags. Paafaldende var det Præg af verdslig Brug, som straks slog En imøde. Kirken brugtes til Opbevaring, ja til Udsalg af Sager, som en

senere Tid forlængst har bandlyst derfra. Det var saaledes Skik i Søbyer at have Sejl og Skibsredskaber hængende under Loftet, Regeringen befalede endog selv undertiden sligt, f. Eks. for at bevare bjærget Strandingsgods[1]. For dog at sætte en Stopper for Misbrug blev der i Mariager Aar 1633 fastsat en bestemt Takst, i Forhold til Sejlenes og Redskabernes Størrelse, for Retten til at have dem hængende Vinteren over i Kirken. Og man gik saa vidt at forbyde, hvad der hidtil havde været Brug, at køre Sagerne med Hest og Vogn ind i Kirken op for Alteret, da Gulvets Ligstene derved sønderbrødes[2]! I Uggerslev Kirke paa Fyn og vel mangensteds ellers havde nærmeste Herremand en „Bing" til Opbevaring af Korn. Den blev imidlertid ifølge Dom fjernet fra denne enkelte Kirke, fordi Ejerinden, Fru Anna Oldeland, engang paa Dril mod Præsten lod midt under en Brudevielse sine Folk udmaale Mel med saadan Støj, at Præst og Brudepar for at høre Ørelyd maatte gaa ud paa Kirkegaarden[3]. Naar den tyske Kirke i Helsingør Aar 1581 angives som det Sted, hvor Lavetterne til Kanonerne paa Kronborg blev forarbejdede[4], saa kunde det maaske forklares ved, at Kirken endnu ikke ret var i Brug. Men selv Landets største Kirker anvendtes iøvrigt paa verdslig Vis. Saavel i Københavns Frue Kirke som i Ribe Domkirke og Kirken i Malmø havde „Bogførere" deres Stade og solgte Bøger og Viser, i Ribe Domkirke havde endog en Bundtmager, idetmindste under tre Markeder, sit Udsalg[5].

At lignende Misbrug ogsaa havde fundet Sted i den katolske Tid, er troligt nok. Peder Palladius anfører f. Eks., at det nu var forbudt til Landsting, hvad der i den katolske Tid havde været Brug: Mandag og Tirsdag under Bryllupsfester at rende og ride ind paa Kirkegaarden, ja i Kirken selv med Piber og Trommer i Spidsen, og drikke og svire derinde[6]. Men selv om sligt og andet mere havde fundet Sted dengang, saa var Tilstanden i een Henseende gaaet tilbage, det var med Hensyn til det herreløse Præg, som nu hvilede over alt. Tidligere havde der til enhver Tid været nok af Gejstlige og Munke til Stede i Kirken. Nu var der ingen til at tage sig af den. Kirkeværgerne sørgede blot for Regnskaberne, Præst og Degn mødte kun ved Gudstjenesten.

Følgen blev, at Kirkerne udenfor de egentlige Gudstjenestetider ofte blev i høj Grad vanhelligede. Om Ribe Domkirke, der endnu paa gammeldags Vis stod aaben hver Dag fra Kl. 5 Morgen til Kl. 6 Aften, hører vi, at den efterhaanden benyttedes som et Slags offentlig Forlystelsessted, hvor alskens Folk søgte ind, og hvor der, især i den mørke Aarstid, blev begaaet de modbydeligste Udskejelser. For at hindre saadant, stiftede senere adskillige Folk i Byen Legater til at holde Kirken med Lys om Vinteren [1].

Ogsaa paa et andet Omraade viste Følgerne sig af den herreløse Tilstand. Det var i den forpestede Lugt, der opfyldte Kirken. Vi har allerede tidligere omtalt Grunden: de talrige Begravelser under Gulvet. I saa Henseende betegnede Reformationen en Tilbagegang. I den katolske Tid havde vel den samme Begravelsesvis fundet Sted, men under langt heldigere Vilkaar. De mange Gejstlige og Munke, der dengang Dag og Nat færdedes i Kirken, var alle interesserede i at holde Luften ren og sørge for en forsvarlig Tilmuring af Graven. I en Tid, hvor hele Formuer skænkedes som testamentarisk Gave blot for en Sjælemesse, maatte Kirken være rig nok til at vrage mellem, hvem den vilde indrømme Plads under sit Tag. Nu derimod var Salg af „Lejersteder" en af de faa Indtægtskilder, der stod til Raadighed til Bygningens Vedligeholdelse. Man søgte da at bringe saa meget som muligt ud heraf og stuvede døde paa døde helt op under Gulvet. Hertil kom, at de mange Kirker og Klostre, der nedlagdes, i høj Grad forringede Tallet af Steder i Landet, hvor Begravelse under Tag var mulig.

Under saadanne Omstændigheder var det maaske ikke det værste, der kunde hænde, naar der ved Forsømmelse eller Vold skaffedes frisk Lufttræk foroven. Peder Palladius maler os Tilstanden, som den vistnok hyppig var paa Landet, idet han opfordrer Kirkeværgerne til at passe paa, at Ruderne var i Orden. „Thi Sne kan knyge og fyge der ind, hvor Solen ikke kan skinne, og det er ikke godt, at gode Folk skulle falde ind i en Stol, der er fuld af Sne og Regn, og fordærve deres Klæder og derfor heller blive borte fra Kirke for den Sags Skyld. Og hvilke unge

Drenge, som I kunne fornemme komme hid, denne Kirke til Onde og ikke til Gode, at kyle og kaste op til dette Tag og disse Vinduer, da vár deres Forældre ad paa Sognestævne, at de straffe deres Børn, paa det Bøddelen ikke engang skal straffe dem, inden de dø af Verden, thi det gør ingen uden Skalke[1]".

At mætte Luften med Røgelseduft, som i den katolske Tid, eller paa en af de mange Helgenfester pryde et Alter med Blomster og Smykker, gik ikke længer an. Tilbage stod dog endnu en venlig gammel Skik, hvis hedenske Oprindelse forlængst var glemt og som nu kun kunde syne uskyldig, da den ikke stod i noget Forhold til Dagens Stridsspørgsmaal. Det var den at føre Vaaren ind i Kirken, smykke Helligdommen med det første grønne. Den nordiske Gejstlighed greb med Glæde denne lige saa billige som smukke Skik. Det blev en af de faa, der ikke blot toges i Arv fra den katolske Tid, men videre uddannedes under de nye Forhold. Hver Maj Maaned, naar Skoven var udsprungen, prydedes nu Kirkerne med grønne Grene, og saaledes blev man ved at „maje" lige til Midsommer. Til Frue Kirke i København f. Eks. anskaffedes der aarlig i Tiden fra Kristi Himmelfartsdag til Sankt Hansdag hver Søndag et Læs Maj[2]. At Grenene hyppigt vistnok har været temmelig store, saa at en Sværm fra Staden, der var ude efter „Maj", ikke altid var vel set af Skovens Ejere, synes at fremgaa af et Slagsmaal, der Aar 1578 fandt Sted mellem ti Skolepersoner fra Helsingør og Bønder fra „Sletten", hvis Egn hine havde gæstet for at hente „Maj". Skønt Bønderne slog med Spyd, sejrede dog „Skolepersonerne", der vistnok alle var voksne Karle, og efter at have „skamferet Bønderne ilde", førte de „Majen" i Triumf til Helsingør[3]. I sine Visitatsprædikener paa Landet henvendte Sjællands Bisp følgende Ord til sine Tilhørere: „Fører om Sommeren „Maj" hid ind, og bekender, at I have saadanne Guds Gaver i Mark og Skov! Og gode Dannekvinder og gode Piger skulle vænne sig til at bære deres Forklæder fulde af Urter og Græs om Sommeren til Kirke, med dem at strø paa Gulve i deres Husbonds og deres egne Stole, at man kan have Lyst at søge hid ind tilsammen, naar I holde det dejligt og smukt[4]".

I Aaret 1795 var Skikken endnu i fuldt Flor i Jylland, hvor man f. Eks. i Vium brugte at „udmaje“ Kirken med Birkegrene[1]. I Skaane i Skytts Herred plejede man i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede at pryde Kirken med Løv hver Søndag fra Pinse til Midsommer, og Blomsterbuketter henlagdes paa Alter og Prædikestol[2]. Senere har Skikken, især i Danmark, tabt sig noget. Benævnelsen „udmaje“ bruges nu i Reglen kun i overført Betydning.

Et Gode om Vinteren, som enkelte af de største Kirker var i Besiddelse af, var en Ildpande, der ophededes med Kul og afgav et kærkomment Varmemiddel for den fattigere Befolkning. Saavel Frue Kirke i København som Ribe Domkirke besad en saadan, til hvis Vedligeholdelse Midlerne var skænkede i den katolske Tid. Det synes imidlertid, som om det har holdt haardt at bevare selv disse Smaagoder mod Magthavernes Efterstræbelser. Det var saaledes sikkert ikke til Fordel for Ildpanden i København, naar adskillige lærde Mænd lønnedes med det dertil bevilgede Gods mod at betale en lille Sum aarlig til Kul[3].

Hele dette Kirkens verdslige Præg, dens fattige, lidet hyggelige Indre og billige Pynt var lutter Forhold, som en Nutids Betragter straks vilde haft Øje for. Det maatte være endnu mere paafaldende for enhver, der havde oplevet den katolske Tid. Det, man betraadte ved at træde ind i Kirken, var en hærget Valplads. I Virkeligheden stod Striden fremdeles — baade i Menighedens Sind og i Kirkens Udstyr — mellem gammelt og nyt.

Reformationen var bleven indført hovedkulds. Et lille, ivrigt Parti havde ført Ordet; Konger havde støttet Bevægelsen og fremmet Kronens Fordel; men Folkets store Flertal var forblevet uberørt. Man havde maaske gottet sig ved, at Turen kom til Bisperne med at fængsles, raabt højlydt: „Ja“! da deres Syndregister oplæstes paa Gammeltorv, ikke savnet de bortdragende Munke, gyst ved at høre, at Paven ikke var andet end Djævelen selv, og forgæves ventet paa, at Tienderne skulde blive eftergivne. Men hertil indskrænkede sig ogsaa de flestes Deltagelse i

Reformationen. Om en fælles og samtidig, virkelig Omskiften af religiøs Opfattelse var der selvfølgelig ikke Tale, thi et helt Folk kan ikke paa en Rigsdag bytte Religion.

Derfor følte de aller fleste sig ilde tilmode, da det virkelig kom til Stykket, og deres nedarvede religiøse Begreber for første Gang blev traadte for nær. Ifølge den ny Lære skulde Alternes Antal i hver enkelt Kirke indskrænkes til eet og alle Helgenbillederne fjernes. Allerede Aar 1530 var Pøbelen i København med en varmblodig Borgmester i Spidsen brudt ind i Frue Kirke og havde begyndt at sønderslaa Altere og Helgenbilleder. Men den Stemning, der her gav sig Udtryk, var langt fra den almindelige i Byerne, endsige paa Landet. For de flestes Vedkommende var tværtimod disse Altere og Billeder

Fig. 48. Katolsk Alterbilled, ophængt paa Væggen i Henne Kirke ved Varde. Underskriften er nyere.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

inderligt sammenvoksede med selve deres religiøse Tro. Foran disse venlige, smaa Altere i Kirkens Omgang, prydede med Blomster og Flitterstads og med denne vidunderlige Belysning fra Murens broget farvede Rude, havde de fra Barnsben korset sig og knælet og alt som smaa følt sig lykkelige, naar de ved en festlig Lejlighed fik Lov til at plante et Vokslys som Gave med i den brændende Kres. Himmeldronningen for oven med det skinnende Klædebon og med Jesusbarnet paa Armen var ret et Billede efter deres Sind, et Udtryk for netop

Fig. 49. Midterparti af Altertavlen i Hospitalskirken i Horsens.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

deres Begreb om det guddommelige (Fig. 48—53). Palladius og de øvrige kunde længe nok paastaa, at dette „ikke var rette Altere, men Kahytter og Kramboder til løgnagtige Sjælemesser og

Helgenes falske Dyrkelse[1]". Folkets Flertal lod sig ikke saa let overbevise. For hver Gang et af disse Altere med Vold blev brudt sønder og slæbt ud af Kirken, tilføjedes der i Virkeligheden Menighedens Tro et føleligt Saar.

Og saa Helgenerne! Hvad havde Sanct Søren, Sct. Anna, Sct. Just, Sct. Knud, Sct. Lambert og hvad de alle hed, gjort, at

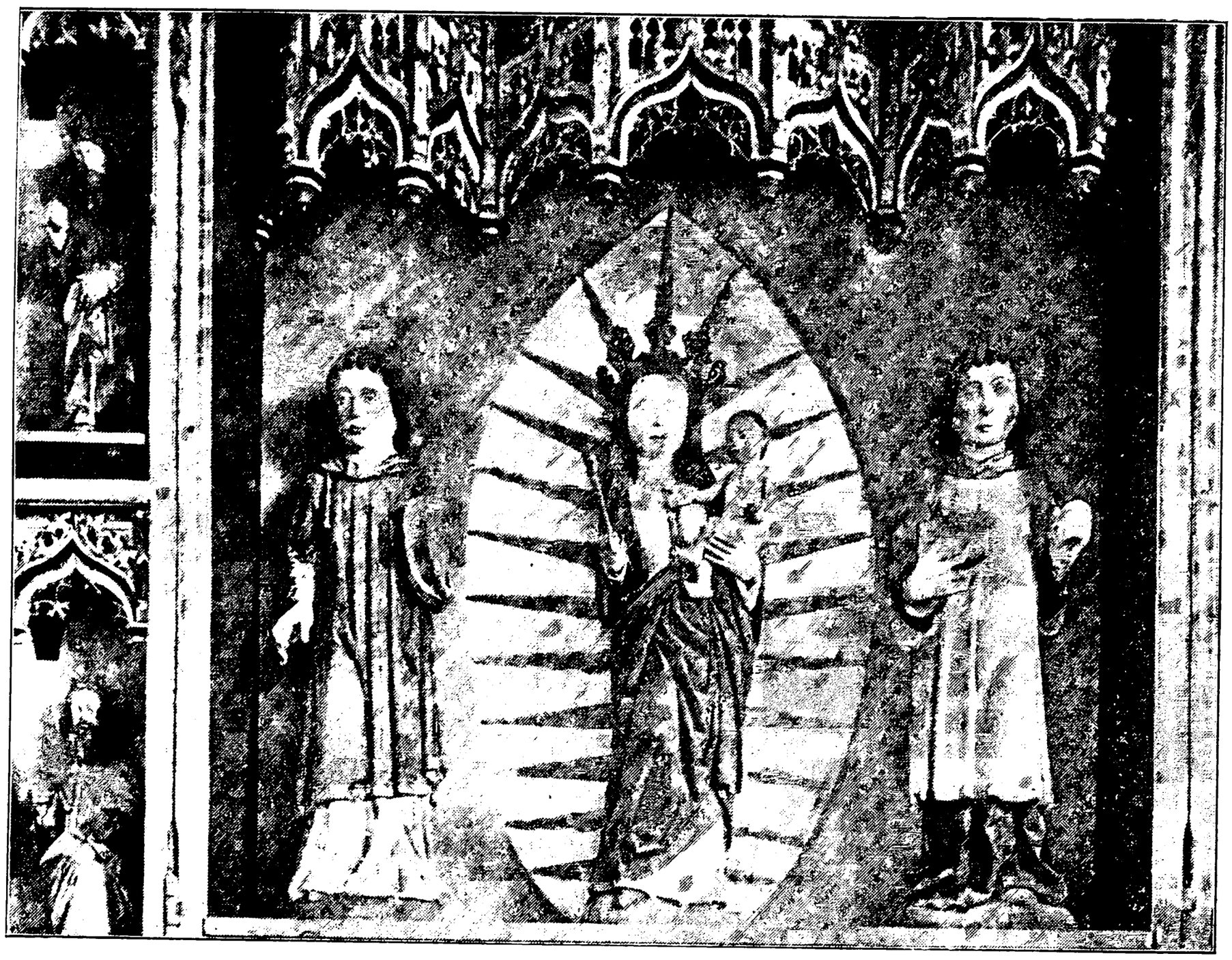

Fig. 50. Midterparti af Altertavlen (endnu i Brug) i Jernved Kirke ved Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

de nu skulde forfølges? Hver enkelt Egn i Landet bar jo Vidne om, at hvad man skyldte dem, var idel Velgerninger. Med vidunderlig Sejghed ydedes der da ogsaa Modstand hele Landet over mod Befalingerne fra oven om at bekæmpe Troen paa dem. Ikke blot bevarede de fremdeles deres Plads i Folkets Hjerte. Det er i saa Henseende betegnende, at selv et Ægtepar som Rigsraad Esge Bilde og Sophia Krummedige, naar de i deres Breve ret vil tale Hjertets Sprog med hinanden, efter som før Reformationen bruger den Velsignelsesformular, som nu engang var

deres: „Den himmelske Gud, Kristus og værdige Moder Sancta Anna selv tredje unde Dig“ o. s. v.[1]. Men ogsaa selve Billederne, der dog var langt lettere at ramme, holdt sig mærkværdigt længe og veg kun Fod for Fod for Forfølgerne fra oven. Endnu i Aaret 1552 maatte Christian Barnekov sendes af Kongen til Holmstrup Kirke ved Jyderup i Sjælland for med Magt at borttage Billederne,

Fig. 51. Mariabilled, til at aabne. (Fra Misterhult Kirke i Sverige, nu i Kalmar Museum).
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Fig. 52. Samme Mariabilled, aabnet. Indvendig ses Kristus siddende voksen. (Fra Misterhult Kirke i Sverige, nu i Kalmar Museum).
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

da Almuen fremdeles tilbad dem og ofrede dem Lam, Gæs og Høns[2]. Aar 1577 bar endnu i Blekinge i ikke faa Sogne alle, baade Mænd og Kvinder, deres Rosenkranse, tændte Lys og knælede for Mariabillederne, pyntede, tilbad og krøb paa Knæ omkring Helgenbillederne[3]. Først Aar 1570 fik Bispen i Bergen tvunget igennem, at Billederne nedtoges fra Højalteret i Domkirken, fordi nogle Kvinder tilbad dem. Men dette gejstlige Overgreb vakte saa stor Forbitrelse hos Byens Borgmestre og Raad,

at de nægtede at komme i Kirken, førend Sagen var bleven lovligt ordnet [1]. Endnu i Aaret 1590 fandtes der mange Kirker i Fyn med flere Altere i hver og tilsvarende Helgenbilleder, saaledes i Frørup, Kullerup, Skjelderup, Djernisse [2] o. s. v. Lige til Aar 1606 vedblev Bønderne i Horns Herred paa bestemte Festtider at pynte med Smykker og Højtidsklæder Billedet af Sct. Dionys i Krogstrup Kirke. Kun ved et kongeligt Magtsprog blev Billedet bortført og Dyrkelsen forpurret [3]. Endnu Aar 1622 var i det sydlige Norge Pilgrimsvandringerne i fuld Gang til de gamle Helligdomme. Forgæves udstedte Kongen Forbud herimod med Trusel om Straf. De vedblev enkelte Steder at foretages i Smug lige ned til det 19de Aarhundrede [4]. Først Trediveaarskrigens Udplyndringer bragte i Jylland mange Sølvkrucifikser for en Dag, der var hule indvendig og fyldte med Helgenben [5]. I Frue Alsted Kirke i Skaane stod endnu Aar 1622 de gamle Altere, og i Kilden ved Barum sammesteds flød Skaale og Bægere, som de syge drak af, medens de Penge, der ned-

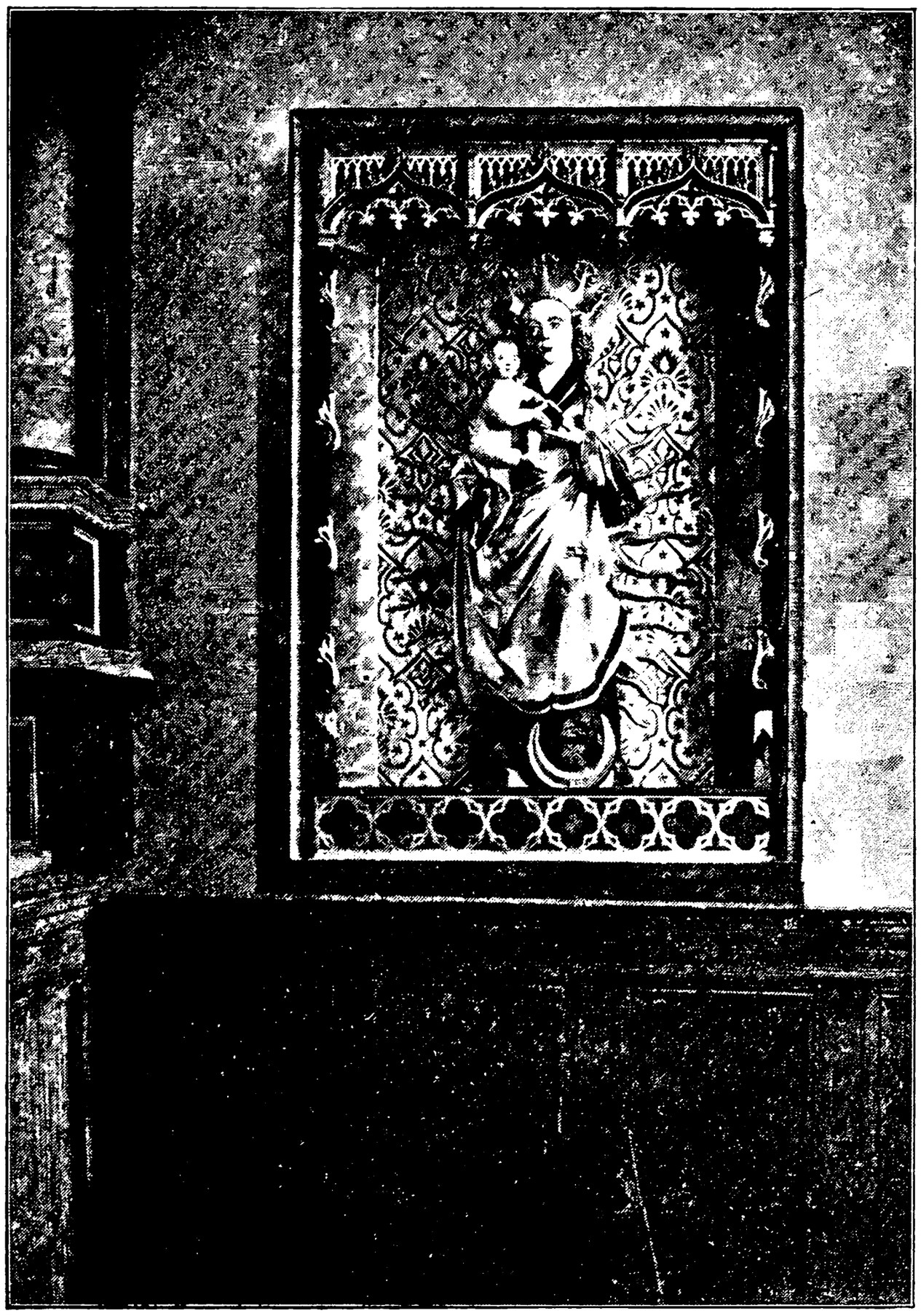

Fig. 53. Mariabilled i Svinninge Kirke paa Sjælland.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

kastedes som Tak for Frelse, laa urørte paa Kildens Bund. Og paa samme Tid tronede uhindret paa Fyn den hellige Regisses Billede i Kapellet ved hendes Kilde, ja, i Helderup Kirke fandtes endnu Sct. Nicolaus med de tre forgyldte Æbler i Skødet, han, hvem de ugifte Piger plejede at pynte hver Lørdag Aften for at vinde Lykke i Kærlighed[1]. Ikke med Urette dannede det Folkesagn sig enkelte Steder, at Billederne overhovedet ikke vilde lade sig bære ud[2].

Men selv om de fjernedes, var de dog ikke dermed helt fortrængte. Hverken Haan eller Vold syntes i Stand til ganske at udrydde dem. Forgæves udspredtes det saaledes om det berømte Mariabillede i Karup ved Viborg, at dets Graad over Katolicismens Tilbagegang i Danmark lod sig naturligt forklare ved en Vandbeholdning oven i Hovedet, hvorfra en fin Ridse mundede ud i Øjet, et Fif, hvorom Landsdommeren og Herredsfogeden i Rind havde overbevist sig ved at krybe op paa en Stige og se det fra oven[3]. Forgæves befalede man at sønderhugge eller brænde Billederne[4], ophævede Markederne, der samlede Folk til Helgenfesterne, og lod Kirkerne forfalde eller nedrive for at udslette hvert Spor af Helgendyrkelse — Billederne fandt endnu fremdeles hist og her en trofast Haand, der vilde fjæle dem. Herom vidner de ikke ganske faa Rester, der er naaede i Behold helt ned til vor Tid (se Fig. 48—53). Endog fra en saa ilde set Helligdom som den i Karup er flere Helgenbilleder endnu den Dag i Dag bevarede. Og selve Kirkens Hovedbillede overlevede Reformationskampen og kom endelig, i det mindste efter Sagnet, igen til Ære, idet en Ejer af Avnsbjerg skal have skænket det til en katolsk Greve, der var hans Gæst[5]. Først i Aaret 1835 lykkedes det Gejstligheden at faa sat en Stopper for Valfarterne til det undergørende Krucifiks i Röldals Kirke i Norge[6]. Endnu staar paa Hvælvingen i Viskinde Kirke paa Sjælland et saa fuldt ud katolsk Billed som Jomfru Marias Kroning af Gudfader og Kristus til Himmeldronning (Fig. 54).

Hele denne sejge Modstand var et Udtryk for en Folkestemning, der, behørigt ledet, vilde have kunnet berede Reformationens Gennemførelse betydelige Vanskeligheder.

Det Gamle var endnu livskraftigt tilstede.

Det Nye vilde selvfølgelig heller ikke have kunnet sejre, hvis det havde indskrænket sig til blot at inddrage Kirkegods, nedrive og ødelægge Kirker eller lade dem forfalde. Livsspiren i det maatte give sig tilkende; det maatte selv formaa at vække nyt Liv og skabe nye Former herfor.

Det Nye bestod jo — gudstjenestemæssigt set — i at „Messen" var afskaffet og Prædikenen og Menighedens Salmesang havde faaet en langt større Betydning end hidtil. Herved maatte Kirkeskikkene nødvendigvis ændres. Tidligere havde enhver kunnet komme i Kirken, naar han vilde, for at knæle og holde Bøn ved et af de mange Altere. I de større Kirker læstes der hyppigt Messer, og næsten ingen Tid paa Dagen var ganske uden Gudstjeneste.

Fig. 54. Jomfru Marias Himmelkroning.
Kalkmaleri i Viskinde Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

Nu derimod holdtes der Prædiken og Salmesang kun til bestemte Tider paa en bestemt Dag, Søn- og Helligdag. Og ved denne Gudstjeneste fordelte man sig ikke længer Kirken over til alle de mange smaa Altere. Man samledes nu alene i Midterskibet ud for Højalteret og det Sted, hvorfra Prædikenen holdtes. Denne Gudstjeneste blev langvarig, kunde trække ud i Timevis. Man behøvede Siddepladser, eller i hvert Fald omgærdede Pladser for at Børn og gamle ikke i Trængslen skulde føres bort.

I de første Aartier efter Lutherdommens Indførelse nøjedes man i Reglen med at tilintetgøre det Gamle og indrette sig, som man kunde, mellem det, der blev tilbage. Men efter at et nyt Slægtled var vokset op, gjorde det Nyes Krav sig bestandigt stær-

kere gældende. Man indsaa det usømmelige i en forfalden, plyndret Kirke. Og man var rede til at udstyre den værdigt i den nye Tids Aand. To Ting krævedes med Nødvendighed i en luthersk Kirke: En fast, over Menigheden ophøjet Prædikestol, helst anbragt ved en Sidevæg eller Pille i Midterskibet. Og dernæst — for at undgaa Trængsel og lindre Trætheden —: en Række faste Pladser Midterskibet ned, for Mænd paa den ene Side, for Kvinder paa den anden.

Fig. 55. Sangerpulpituret (af 1588) i Køge Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Den nye Aand viste sig i vaagnende Villighed til at smykke Kirken med dette Tilbehør. Hele Norden over gik Enkeltmænd i Spidsen og skænkede til deres Kirker smukt udskaarne Prædikestole, ofte med Himmel over og med kostelig udstyret Opgang. Samtidigt rejste sig en Nyvækst af Stolestader paa Kirkens Gulv. Fra omtrent Midten af det 16de Aarhundrede til henimod Aar 1700 blomstrede Træskæreriet i Danmark som maaske ingensinde tilforn. Kirkens Udsmykning med Prædikestol, Stolestader, ofte ogsaa med ny Altertavle, ja endog stundom med en Døbefont af

Træ, senere med en ny Række lukkede Siddepladser foroven (Pulpitur) (Fig. 55), gav nok af Opgaver. Man bestræbte sig for at pryde alt dette Træværk med Farver og Forgyldning. Der kom hist og her endog nyt Liv i den gamle Udsmykning af Kirkens Loft og Vægge ved Kalkmalerier. Kort sagt, en ny Tid begyndte, hvor Kirkeplyndringen afløstes af Offervillighed, og efter en lang Sløvhedstid Glæden ved et værdigt Gudshus atter syntes at gennemstrømme Menigheden.

Dette Udslag af det Nye vilde alene dog maaske ikke have været i Stand til at overvinde og fortrænge det Gamle. Dette var jo dog mere end kunstigt udført Træværk. De gamle Altere, Gudsmoder, Helgenbillederne havde hver især i trange Tider staaet deres Prøve og bragt Hjælp. Men det Nye fik en uventet Forbundsfælle, der sikrede det Sejren. Menighedens Forfængelighed blev kirkeligt pirret. Der gik Rangsyge i hele Midterskibets Befolkning.

Ved to afgørende Lejligheder i Danmarks Udvikling er en almindelig Misstemning bleven bortledet og lammet ved en kraftig Appel til Folkets Forfængelighed. Anden Gang var da Forbitrelsen over Enevældens Indførelse (1660) bragtes til Ro ved et saa simpelt Middel som Indførelsen af „Rangforordningen“. Istedetfor at pønse paa Oprør, begyndte den skuffede Adel og Borgerstand alle som een at kravle frem imod og opad den opstillede Rangstige. Noget ganske lignende foregik efter Reformationens Indførelse. En nyskabt Rangforordning for de kirkebesøgende drog alles Sind og Tanker til sig og lod selv Spørgsmaalet om nedlagte Altere og Helgenbilleder for en Del træde i Skygge.

Sagen var simpelthen den: Blandt de nye Stolestader paa Kirkens Gulv var selvfølgelig de øverste de bedste. De var de fornemste, nærmest ved Alter og Prædikestol. Men Pladserne i Stolestaderne blev nu ikke Enkeltmands Eje, men fastsattes som en Slags offentlige Æressæder, hvis Besættelse tilkom Kirkens Styrelse, der omhyggelig havde at vaage over Menighedens Rangfølge i det hele samt føre Forfremmelses-Listerne[1]. Hermed var hele Spørgsmaalet om Rang og Sæde bragt ind i Menigheden.

Stolestader i Kirkerne var egentlig ikke noget nyt, som først indførtes med Reformationen. De havde været kendte ogsaa i den katolske Tid. Men dengang havde de fornemste Siddepladser naturligvis været Korstolene oppe ved Alteret, der var forbeholdte de øverste Gejstlige. (Fig. 56). Stolestader i Nutids Forstand — faste Siddepladser i Kirkens Skib — havde dog ogsaa været at træffe hist og her i større Kirker, vistnok især ned imod Reformationstiden. Det var jo dengang blevet mere almindeligt, at der i Kirken holdtes Prædikener, især mod de nye

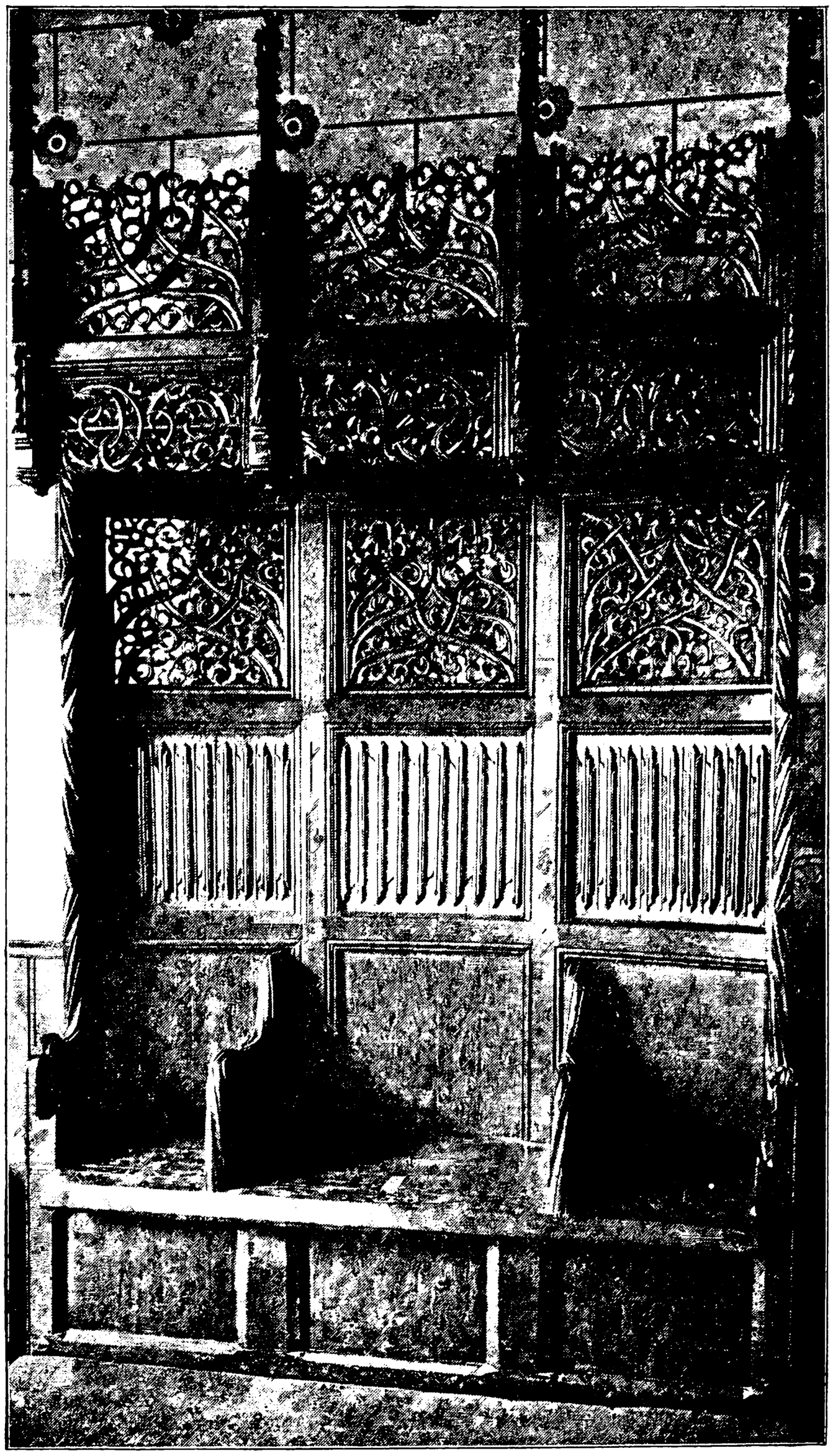

Fig. 56. Korstole i Storehedinge Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Kættere. Og hvad enten man overværede en saadan Prædiken eller man blot en høj Helligdag lyttede til den usædvanlige Musik,

kunde det være en Behagelighed at sidde eller staa skærmet mod Trængslen. En saadan „Stolestand“ i Slutningen af den katolske Tid omtales f. Eks. for Ribe Domkirkes Vedkommende[1]. Og at der har været flere lignende rundt om i Landet, kan ses af, at Christian den Anden i sin saakaldte „gejstlige Lov“ (Artikel 11) befalede, at alle disse Stole i Domkirker og Sognekirker

Fig. 57. Luthersk Gudstjeneste i en Kirke uden Stolestader.
(Efter et Glasmaleri i Dansk Folkemuseum.)

skulde fjærnes. Man tør heraf vistnok slutte, at de har været ilde sete af Gejstligheden som et verdsligt Overgreb og en kirkelig Usømmelighed.

Men efter Lutherdommens Indførelse blev Siddepladser i Kirken til næsten en Nødvendighed. De voksede atter frem, blandt andet i Ribe Domkirke[2]. Hvor man ikke havde andet, synes man at have anbragt Bænke i Midterskibet (Fig. 57). Men det hele fik dog først ret Art, da Regeringen tog Sagen i sin Haand

og bestemte, at der i hver Kirke skulde anbringes en dobbelt Række Stolestader med en aaben Midtergang imellem, og Pladserne i disse Stolestader fordeles blandt Menighedens Medlemmer efter Øvrighedens nærmere Bestemmelse.

Datidens Omgangsforhold gjorde det nødvendigt, at hvert Køn fik anvist Plads for sig, Kvinderne paa den nordre Side, Mændene paa den søndre (Fig. 58). Men at heri ikke skulde ligge den ringeste Indrømmelse til Katolicismen om den enlige Stands Fortrinlighed, fremgik noksom af, at Ægtestanden som den „Gud

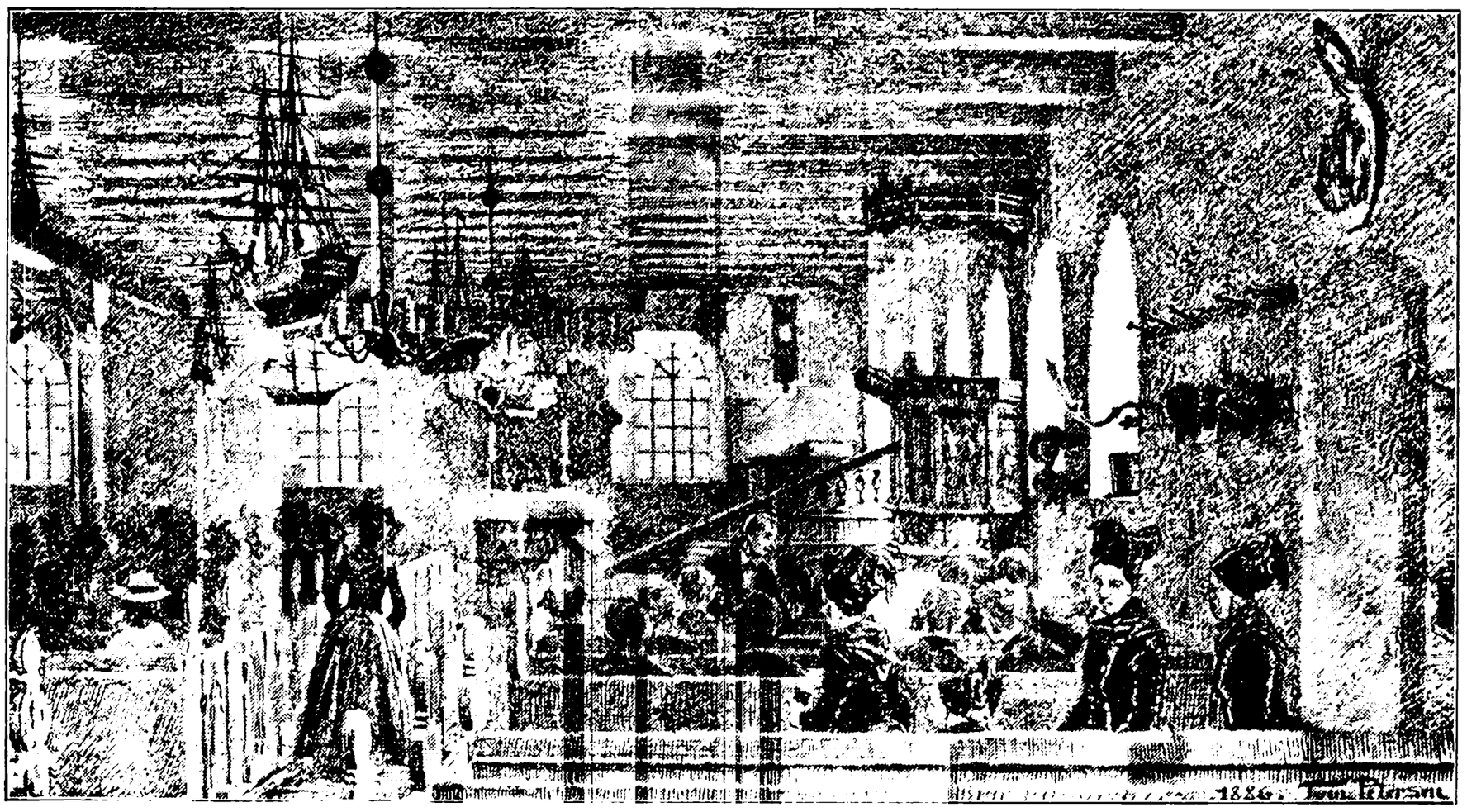

Fig. 58. Kvindestole til venstre, Mandsstole til højre, Sønderho Kirke paa Fanø.
(Efter Tegning 1886 af Tom Petersen.)

velbehagelige Stand“ hædredes med øverste Plads. Gifte havde overalt Sæde foran ugifte, og hvor alt iøvrigt var lige, bestemtes for Kvinders Vedkommende Pladsen ikke efter Alder, men efter længst Giftermaal.

Saaledes droges der en Tværstreg over Menigheden, saa at ogsaa den levende Kirke blev til en Korskirke. Alt, hvad der sad øst for Stregen, var gifte; alt, hvad der sad vest for Stregen ned imod Indgangen, fjernest fra Alteret, var ugifte. Tværstregen fortsattes næsten paa Stol nøjagtigt fra Sværdsiden over Midtergangen til Spindesiden, thi Antallet paa begge Sider var saa godt som ens. Efter Datids Forhold var jo en Pebersvend blandt Menighedens Hædersmænd noget overordentligt sjældent, og

Enker som Enkemænd giftede sig i Reglen hurtigt paany. I Aalborg havde man derfor den hensigtsmæssige Skik, at, naar en Ægtefælle døde, maatte den ledigblevne Plads ikke besættes med andre, men skulde vente paa, at den efterlevende giftede sig igen[1].

Flygtigt set kunde denne Ordning synes at falde sammen med, at de ældste sad øverst og Ungdommen nederst. Dette var dog meget langt fra Tilfældet. Allerede paa Kvindesiden viste der sig

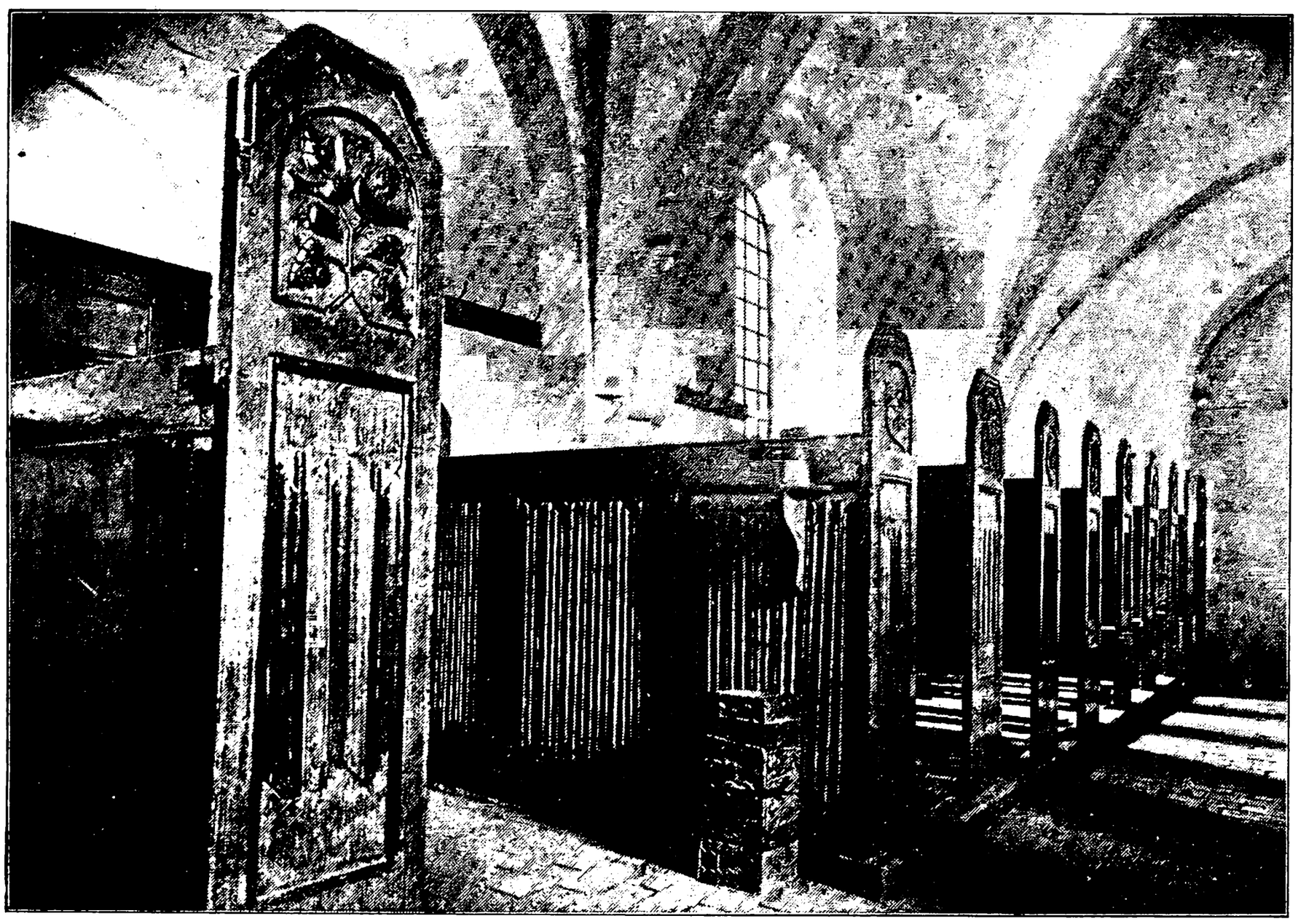

Fig. 59. Stolestader fra 1562 og 1572 i Tibirke Kirke (Frederiksborg Amt).
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

blandt de gifte en paafaldende Veksel af gamle og unge Ansigter, et Udtryk for Tidens Skik, at Mænd hyppigt ægtede først en, der var for gammel, og derpaa en, der var for ung, saa at en Mands Alder i Reglen var Mellemtallet mellem den Hustrus, der laa under Kirkegulvet, og dens, der sad i Stolen lige overfor. Men Sværdsiden viste tydeligt Inddelings-Princípet, idet Rangfølgen her snorlige var gennemført: I Byerne øverst Lensmanden, saa Borgmestrene, Raadmændene, Købmændenes forskellige Klasser fra Vandtsniderne (Grossererne) til Bryggerne og derpaa alle Haandværks-Lavene i deres bestemte Orden. Paa Landet:

øverst Herremanden, saa Gaardmændene, Husmændene og ned til de blotte „Inderster". Rækkefølgen bevægede sig fra Midtergangen ind mod Væggen, saaledes at den yderste Plads var den ypperste, og den nærmest ved Væggen altid bedre end den bedste i Stolen bagved.

Hele denne nye Ordning synes først at være bleven gennemført i Landsbykirkerne. Allerede ved Aarhundredets Midte kunde Sjællands Biskop Peder Palladius i sine Visitatsprædikener forudsætte denne nye Ordning som gennemført paa Landet. Dog kan vi nu kontrollere, at han her — vel med Flid — har været noget forhastet i sine Udtalelser. Af de endnu bevarede Stolestader fra det 16de Aarhundrede i sjællandske Landsbykirker synes i hvert Fald de ældste kun at skrive sig fra Tiden 1560—1570. (Fig. 59 og 60). Det samme synes at være Tilfældet i Nørrejylland (Fig. 61).

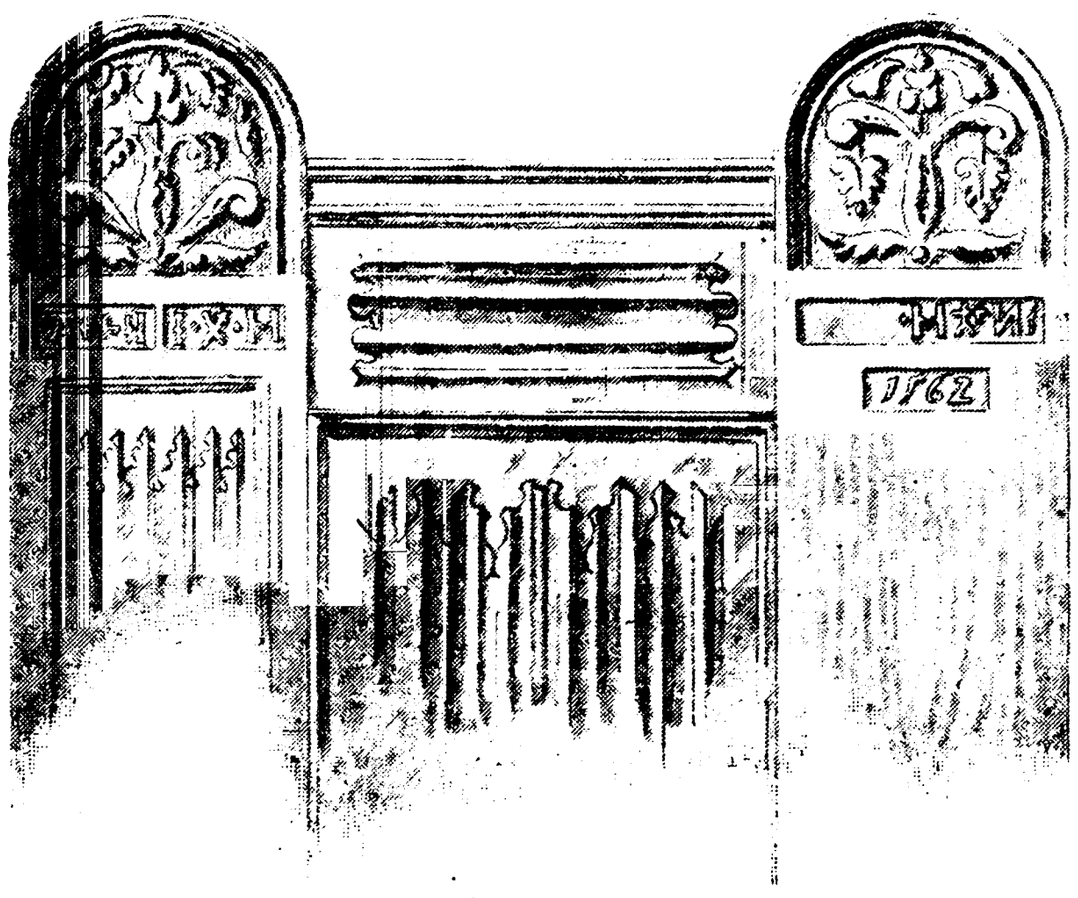

Fig. 60. Stolestade fra 1562 i Strø Kirke paa Sjælland. (Efter Tegning (1885) af O. Bergh i Nationalmuseet.)

Langt vanskeligere faldt det i Byerne. At rejse en dobbelt Række Stolestader, Kirkens Indre nogenlunde værdige, var en dyr Historie. Og sikkert har de mange, hvis Familjegravsteder ved slig en Omordning vilde blive helt tildækkede, ydet en stærk Modstand. Følgen blev, at den nye Omordning først lidt efter lidt kunde gennemføres. I Frue Kirke i København varede Opførelsen af Stolestaderne ved, lige fra Aar 1555 til i det mindste Aar 1570. Først i Aaret 1577 kunde Kongen befale, at den nye Ordning her skulde træde i Kraft, ligesom kort tilforn var sket i Roskilde Domkirke. I Januar 1578 blev den vanskelige Fordeling af Stolestaderne foretaget[1]; men ikke førend i Aaret 1583 synes det at være lykkedes Christoffer Valkendorfs kraftige Op-

træden at faa kuet al Modstand, saa at Ordningen kunde siges virkelig at være gennemført[1]. Aar 1578 gaves der kongelig Befaling til, at Sct. Knuds Kirke i Odense skulde rette sig efter den nye Skik, og i god Samklang med Byens Beliggenhed paa Vejen mellem Jylland og Sjælland blev der her oprettet to Stole uden for Rangforordningen blot for „fremmede Folk[2]“. Ikke førend i Aaret 1595 fulgte Lunds Domkirke med, og her bekvemmede Regeringen sig endda til, for at undgaa en Udgift, at fravige sin Hovedregel om Stolenes Rangfølge. Kirkens Udseende skæmmedes nemlig ved, at Stolestaderne ikke var ens, men snart høje og snart lave. Selvfølgelig havde det været let af Kirkens egne Midler at bestride Udgifterne ved en Omdannelse; men Regeringen vilde ikke afse noget hertil. Den paalignede da Borgerne de dermed forbundne Udgifter i Form af en vis aarlig Afgift, mod at hver enkelt saa fik arvelig Besiddelsesret til sin Stol[3]. Saaledes skabtes der alene for Lunds Vedkommende en Art kirkelig Arveadel. Det er at antage, at Regeringen ikke har handlet i Blinde. Domkirken var kostbart udstyret, og Anstand bød ikke at lade ogsaa den forfalde. Ved en saa uforholdsmæssig Betaling: en bestandig, aarlig Afgift for noget engang for alle leveret Snedkerarbejde, aabnedes der en Mulighed for, at Kirken fremtidigt kunde holde sig selv vedlige, medens Regeringen — beholdt alle Tienderne.

Fig. 61. Dørfylding i en Kirkestol af 1578 i Ovtrup Kirke ved Varde.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

I Ribe synes Modstanden mod den nye Ordning at have varet

længst. Allerede Aar 1570 forlangte Kirkeværgerne udstedt Tingsvidne for, at de havde ladet oplæse Kongens Brev om, at Stole-

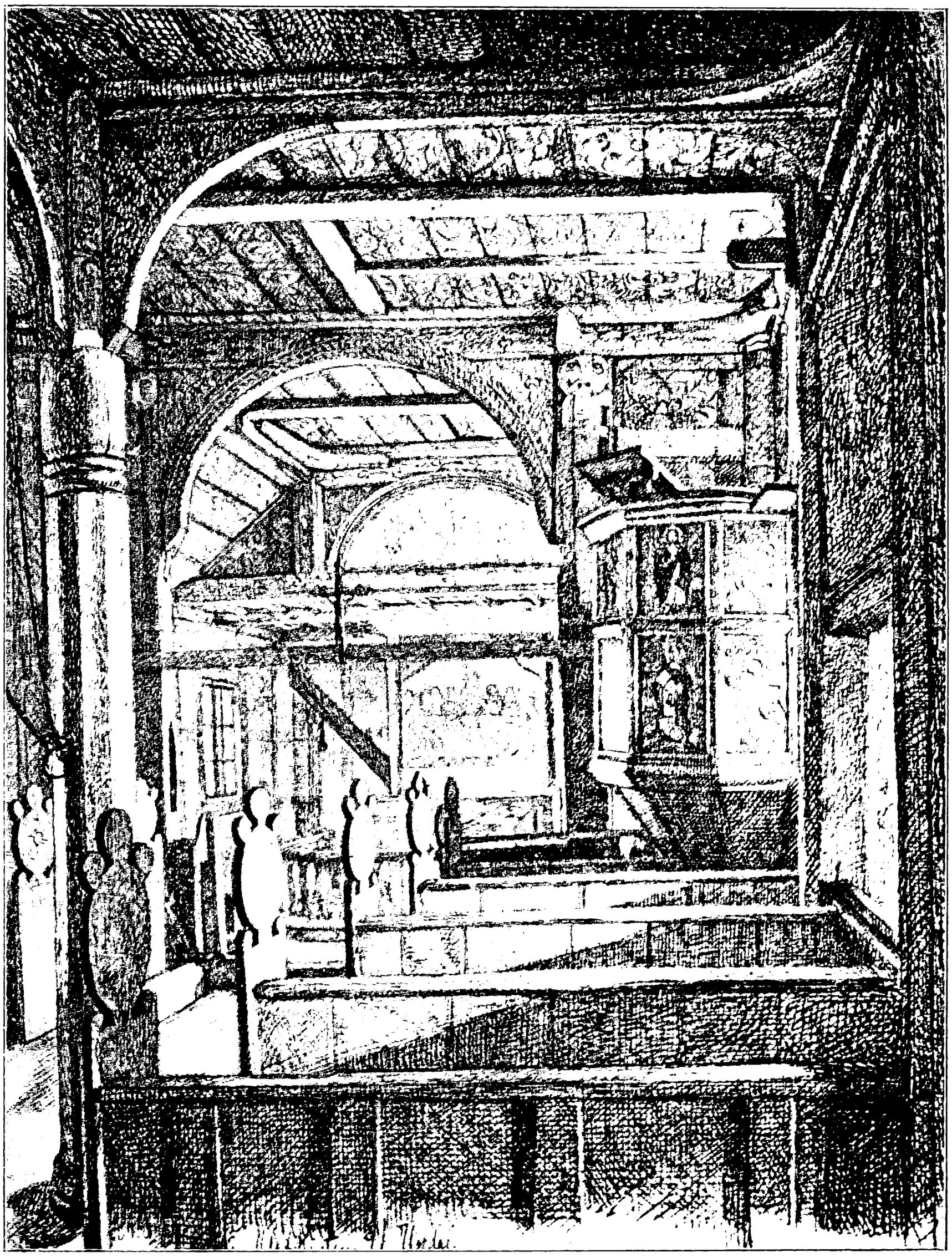

Fig. 62. Opdals Kirke i Numedal i Norge.
(Efter Tegning af Olav Rusti.)

staderne skulde fordeles efter de nye Regler. Men først i Aaret 1603 traadte Ordningen virkelig i Kraft efter forinden gentagne Gange, som det lader, at have fremkaldt Sammenstød[1]. Under

saadanne Omstændigheder kan det ikke undre at høre, at i en mindre og afsides By som f. Eks. Tønsberg i Norge eller endog Mariager i Danmark gennemførtes Ordningen først i Aaret 1633[1].

De nye Stolestader, som saaledes lidt efter lidt oprettedes i alle Kirker, synes oprindeligt kun at have været bestemte til at sikre den enkelte sin Plads og hindre Trængsel, men derimod ikke til nødvendigvis at afgive Siddepladser; idetmindste brugtes som oftest blot Udtrykket: „at staa“ i dem[2]. At de kaldtes for „Stolestand“ eller „Stolestade“ beviser ikke, at de var bestemte til at sidde i. Prædikestolen bar jo ogsaa Navn af Stol, skønt den kun var til at staa paa. I norske Kirker (Fig. 62), hvor de oprindelige Stolestader er bevarede til vore Dage, lader sig ogsaa paavise, at Sædet er en senere Tilføjelse[3].

Det var umuligt andet, end at denne kirkelige Rangforordning maatte medføre megen Splid. Dels blev enkelte tvivlsomme Spørgsmaal afgjort forskelligt i de forskellige Kirker, dels var nogle af Bestemmelserne saa stødende, at de nødvendigt maatte fremkalde Misfornøjelse hos dem, hvem de ramte. Som Eksempel paa tvivlsomme Spørgsmaal kan anføres de ugifte Døtres Plads. Lige meget kunde tale for, at de stod i Stol med deres Mødre, og at de anbragtes særskilt paa de ugifte Kvinders ringere Plads. Stod de for sig selv, var de ude af Opsigt; stod de hos Moderen, maatte det dog synes vel haardt for mangen gift Dannekvinde at skulle staa under dem. Som Eksempel paa meget strenge Bestemmelser kan nævnes, at Tilbagegang i Velfærd skulde betegnes ved Fraflytning fra den tidligere Kirkeplads. Om et ikke usædvanligt Forhold paa Landet hedder det saaledes for Fyns Vedkommende: „End bliver der nogen gaardsiddende Mand eller Kvinde til Husfolk, da vige sig af Gaardsens Stolestand, og tage Sted neden i Kirken som Rum er; er der ikke Rum, skal der skaffes Rum, om muligt er[4]“.

Følgen blev, at Kirken blev Vidne til mangen livlig Meningsudveksling, der ikke sjældent endte med Haandgribeligheder, og at herhen hørende Sager endog naaede frem til at føres for Landsting. I Aalborg søgte man at dæmpe Kampiveren ved at sætte en høj Bøde med hurtig Udpantning for kirkelige Over-

fald[1]. Det maa lades det svagere Køn, at det omfattede den ny Retsorden med langt varmere Indteresse end Mændene. Medens disse i Reglen slog sig til Taals med Kirkeværgernes Afgørelse, var Kvindestolene en frodig Jordbund for bestandig nye Stridsspørgsmaal, det Udgangspunkt, hvortil enhver Strid ogsaa i Stolene paa Kirkens søndre Side i Reglen lod sig henføre. Det er talende Vidnesbyrd om Stemningens Varmegrad, naar der f. Eks. paa Fyns Landemode til Bestemmelsen om, at Dannekvinder skulle have deres Plads for i Stolen, og ærlige Piger underst, maa føjes: og ville de ikke, da skulle Kirkeværgerne tage otte Mand med sig for at klare Sagen[2]. Eller naar Bøde for Hustruers „Haardrag" i Kirken er en ikke usædvanlig Indtægtspost i Lensregnskaber; eller naar selv en Adelskvinde overbevises om under Prædiken at have „ladet sine Jomfruer og Børn gaa ind i Præstekonens Stol og træde hende blaa og blodig[3]". Et tydeligt Indblik i Stridens Uendelighed faar man gennem en Sag for Viborg Landsting af Aar 1573, hvor to Bønder fra Binderup anklager en tredje for „at ville tilholde sin Hustru at staa udenfor deres Hustruer i en Stolestand i Binderup Kirke, endog deres Hustruer ere ældre gifte og hidtil have staaet udenfor hende". Den Anklagede svarer, at Konerne i den Gaard, han nu iboer, have tilforn i mange Aar staaet yderst i samme Stol. Selve Dommen giver imidlertid det bedste Begreb om Sagens Bundløshed, den begynder nemlig saaledes: „Efterdi ogsaa de tvende Anklageres Hustruer indbyrdes kives om, hvilken der skal stande yderst" o. s. v.[4].

Hvad der gav det hele Spørgsmaal sin værste Brodd var, at ingen overordnet Myndighed kunde eller vilde udtale det forløsende Ord, at slig Strid var usømmelig i Guds Hus, og at alle Pladser, naar man da iøvrigt kunde høre fra dem, var lige gode og i hvert Fald i Forhold til Gud lige hæderlige. Ingen Myndighed vilde udtale dette, og ingen kunde det heller. Thi Striden drejede sig, nærmere set, ikke om noget ligegyldigt; den kirkelige Rangforordning var ikke en Tilfældighed, men netop Udtryk for den nye Kirkeforfatning. Man havde omstyrtet den gamle kirkelige Ordning, der drog saa skarp en Grænse mellem Gejst-

lige og Lægfolk og forbeholdt hine Koret; men man havde ikke gjort alle lige. Den pavelige Enevælde var brudt, men Kirken var ikke derfor bleven en Republik; den gejstlige Enevælde var blot bleven afløst af en verdslig. Hvad Reformatorerne havde talt og drømt om: et almindeligt Præstedømme, hvor enhver kun stod Gud til Regnskab for sin Tro, var ikke gaaet i Opfyldelse. Nu var Kongen den øverste kirkelige Myndighed, og ve den,

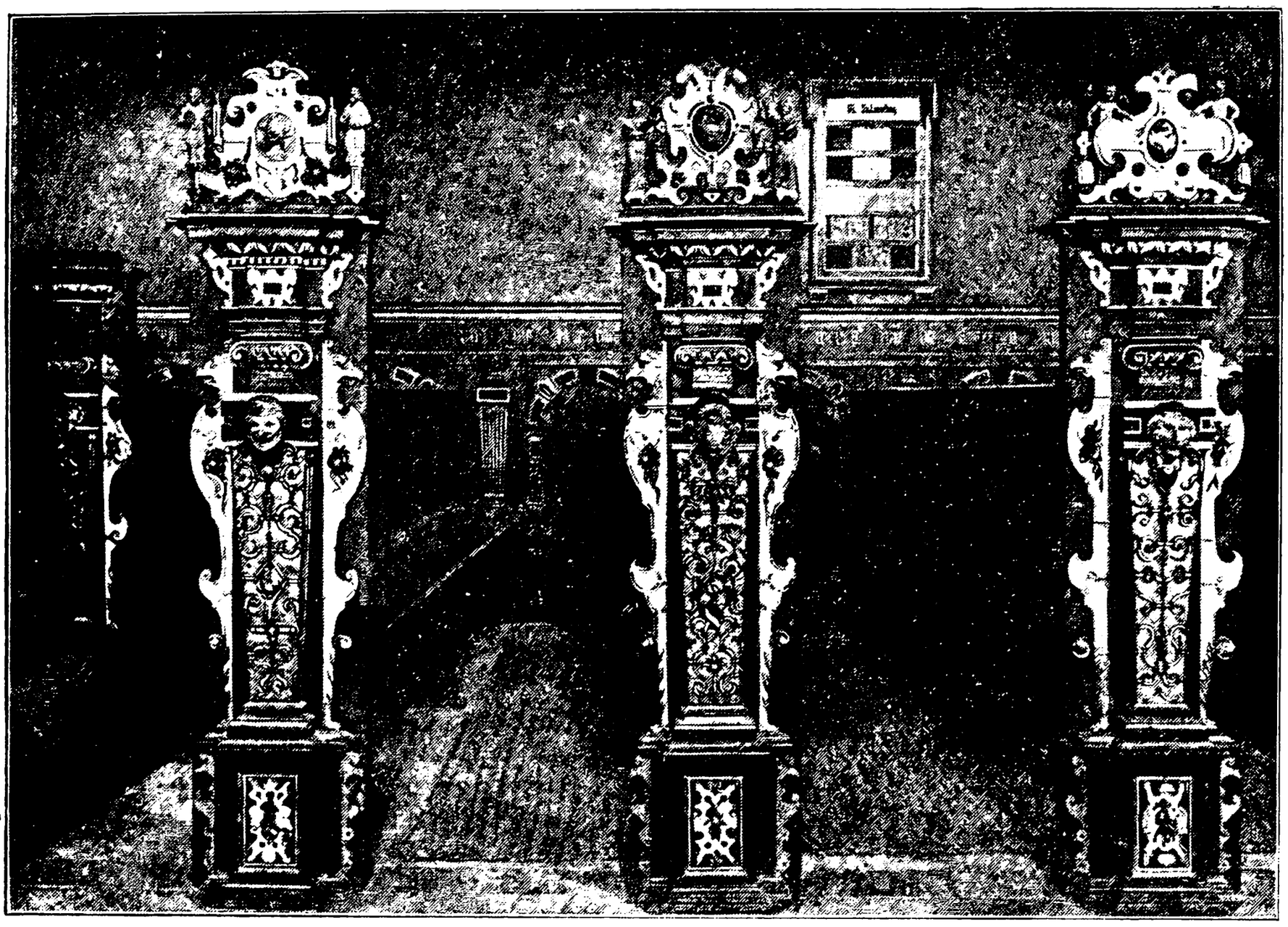

Fig. 63. Stolestader i Kronborg Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

der ikke troede, talte og lærte, som han befalede. Men var Kongen Guds Statholder, saa var den verdslige Rang, Trinrækken fra Folkets Mængde til dets øverste, jo netop det rette Udtryk for det sande Forhold, en Trinrække fra de umyndige til Guds egen Stedfortræder, ham, hvem al Myndighed og Visdom var forlenet. Vel stod Præsten for Alteret, men hans Plads i Rækken var ikke dèr, det kunde tydelig ses af Præstekonens Stolestade bag ved baade Lensmands og Herremands, Borgmestres og Raadmænds. Nej, ved Alteret tronede usynlig selve „Kongelig Majestæt". Og ned ad gik det saa i jævnt nedstigende Række

gennem alle Mellemled fra Lensmand, Adelsmand, Borgmester og Raad til den simpleste Daglejer.

Men var det saa, vil det forstaas, at ingen kunde falde paa at rokke ved den nye Stolestadeordning eller blot se den fra et Synspunkt, hvorfra den tabte sin Betydning. Tværtimod, alle, høje som lave, stemmede i med og vidnede snart ved deres indbyrdes Kappestrid; snart ved ligefrem Lovprisning om, hvor stort et Værd man tillagde det Gode at rykke op til en højere Plads. Det er meget betegnende, at Peder Palladius paa sine Visitatsrejser brugte som Hovedopmuntring for Landsbyungdommen, der stod aller bagest ude i Taarnet, at henvise til, hvorledes den, saafremt den artede sig vel, ogsaa engang i Tiden skulde rykke op og indtage de fornemme Stole, medens de Dannemænd og Dannekvinder, som nu beklædte dem, til den Tid skulde ligge paa Kirkegaarden[1]. Blader man i Forhandlings-Protokollen for Konsistorium ved Københavns Universitet, viser det sig, at en ikke uvæsentlig Del af Forhandlingerne har drejet sig om Stolestaderne i Frue Kirke: „Dr. Gellius er begærendes en Stolestand i Kirken til sin Hustru. Det vedtoges, at hun maatte staar dèr, som Else Dr. Niels Krags stod". — „Blev besluttet, at Dorthe Doctors skal paamindes, at hun til Højmesse holder sin Pige af den Stol i Kirken, af hvilken hun fortrænger Professorernes Hustruer[2]" o. s. v.

Regeringen tog Sagen mest fra den praktiske Side, idet den holdt det hele gaaende og ved Lejlighed gerne slog paa, at de bedste Pladser tilkom dem, der gav mest til Kirken[3]. Men at ogsaa den, naar den stilledes overfor en jævnbyrdig Modstander, fuldt ud delte Befolkningens Opfattelse af Kirkestolenes Værd, kan ses af, hvorledes en dansk Udsending i Udlandet fandt sig beføjet til at optræde paa sin Regerings Vegne. Da ved en Begravelse i Stockholm Aar 1636 den danske Ministerresident kom i Trætte med den franske om, hvem af dem der skulde staa øverst, „finge de hinanden ved Haaret og gik derpaa løs paa hinanden med Kaarderne, saa at alt Fruentimret maa vige tilside og somme af dem besvimede". Hermed var Sagen dog endnu ikke til Ende. „Da de siden mødtes paa Gaden, tilredte de hin-

anden saa ilde, at ingen af dem kunde gaa. Frantzosen er stukken ved Øjet og i Siden; den Danske har faaet det halve Hoved med Øre og Kind skamferet og Armen næsten hugget af[1]".

Striden om Stolestader vedblev da i det følgende Aarhundrede at danne et betydningsfuldt Led i det kirkelige Liv. Fra alle Landets Egne hører man snart om blot Uenighed og Mundhuggeri, snart om Slagsmaal[2]. Da Regeringen Aar 1660 tilegnede sig ogsaa den verdslige Enevælde og kort efter udstedte en Rangforordning med meget fin Gradinddeling, føjedes herved en ny Brand til den gamle. Kampen synes at have naaet sit Højdepunkt i det 18de Aarhundredes første Aartier. Efter alt, hvad man kan dømme, lader det til at have været et tro Billed af de virkelige Forhold, naar en Datids Forfatter skildrer Tonen i Kirken saaledes:

> Se der til Lusse Geeds, hvad Skælden og hvad Banden
> Hun har med Karen Smeds; det synes, de hinanden
> I Haaret snart har fat, saa heftigt gaar det til,
> Den ene ovenfor den anden sidde vil.
> Om jeg en Dommer var, og de mig begge bade
> At dømme mellem dem om øverst Stole-Stade,
> Da den af disse to det skulde være næst,
> Som vilde holdes for den største Skændegæst[3].

Naar Menigheden endelig var kommen til Sæde, begyndte Gudstjenesten. Ordningen af denne afveg i de store Træk ikke væsentlig fra vore Dages. Men hvad der vilde have forekommet os sædvanligt og velbekendt, stod for hin Tid netop som noget nyt og ejendommeligt. Da nemlig den nye Kirkes Forhold skulde ordnes, havde man ganske vist beholdt saa meget, man kunde, af den katolske Gudstjeneste, og paa en Maade var den lutherske Højmesse kun en Fortsættelse af den katolske Messe, renset for sine papistiske Bestanddele. Den kunde altsaa fremdeles siges at være en blot Nadvertjeneste, hvor alt samlede sig om det ene: Brødets og Vinens Indvielse og Uddeling. Men som Bi-Led havde man hertil føjet Prædiken og Menighedssang, der tidligere havde hørt hjemme i hine daglige Sammenkomster

Fig. 64. En Biskop i England i det 14de Aarhundrede prædiker fra en flyttelig Prædikestol.
(Efter Thomas Wright.)

fra Reformationskampens Dage. Og lidt efter lidt var saaledes selve Søndagsgudstjenesten gledet over til hovedsagelig at bestaa af Prædiken og Salmesang med dertil føjet Altergang[1]. Hvad der dog fremfor alt gav det Nye sit betydningsfulde Præg, var Anvendelsen af Modersmaalet. I denne Forandring laa Reformationens Styrke. Anvendelsen af Modersmaalet stemplede den paa engang som en national Bevægelse, et Brud med Rom, og paa samme Tid som en folkelig Bevægelse, der inddrog nye, store Udmarker under Kultur. Religiøst endelig var Anvendelsen af Modersmaalet baade et Udslag af og Betingelsen for den større Inderlighed i Tilegnelsen, uden hvilken Bruddet med det Gamle vilde have været uberettiget.

Over alt dette havde naturligvis de færreste i Menigheden fuldt Overblik. Men de ældre i det mindste havde dog sikkert en Fornemmelse af, at hele Gudstjenesten nu var kommen dem ligesom nærmere paa Livet end i den katolke Tid. Nu var det ikke længere nok at lytte til Sangen og Oplæsningen i det fremmede Sprog, dreje Rosenkransen og knæle, naar der gaves Tegn. Der krævedes Selvvirksomhed nu, og det baade under Salmesangen og Prædiken. Betegnende nok var Fortidens naturligste Stilling, den knælende, nu netop forbuden. Man frygtede for, at naar de saaledes unddrog Præsten deres Blik og bøjede sig fremad, skulde det let kunne føre til, at Øjnene finge en Dvale[2]. Senere, Aar 1645, blev der udstedt kongelig Befaling „anlangende En i Kirkerne skulle omgaa, dem som sove at skulle slaa paa Hovedet[3].“

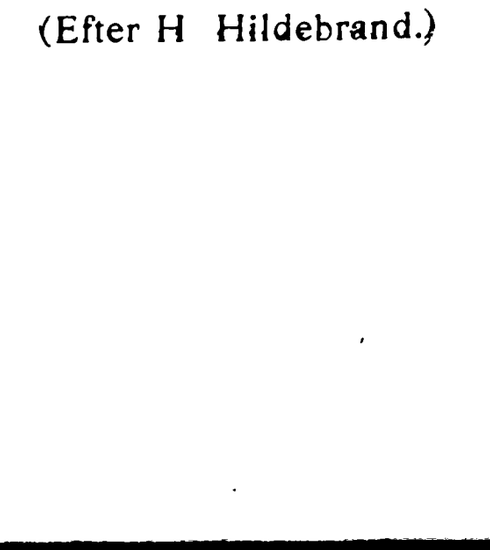

Fig. 65. Let flyttelig Prædikestol i den katolske Tid. Initial i et Lovhaandskrift tilhørende Gymnasie-Biblioteket i Kalmar.
(Efter H Hildebrand.)

At Prædiken havde skiftet Karakter, var tydeligt angivet ved Prædikestolens forandrede Form og Plads. I den katolske Tid havde Prædikestolen i de nordiske Kirker vistnok i Reglen kun bestaaet i en flyttelig Forhøjning med Læsepult, der, naar det ønskedes, kunde anbringes nede i Kirkens Skib (Fig. 64). Stundom talte vel ogsaa Prædikanten uden nogen saadan „Stol", idet han blot stillede sig i Kordøren, nogle Trin hævet over Tilhørerne i Kirkens Skib. Ingen saadan katolsk Prædikestol er i Norden bevaret til Nutiden. Dog haves et Par samtidige Gengivelser deraf, begge fra Sverige. Den ældste af disse (Fig. 65) forekommer i et Haandskrift af en svensk Lovsamling. Den yngste er et Billed malet i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede paa en Kirkevæg i Uppland. Begge driver de Gæk med Prædikant og Tilhørere ved at fremstille dem som en Ulv eller Ræv, der taler for Gæs (Fig. 66). Hvad enten dette har været et katolsk Angreb paa de første lutherske Prædikanter eller luthersk Spot over de forjagne katolske Præster, viser Datidens ejendommelige Smag sig i at anbringe just saadant et Billed paa en Kirkevæg.

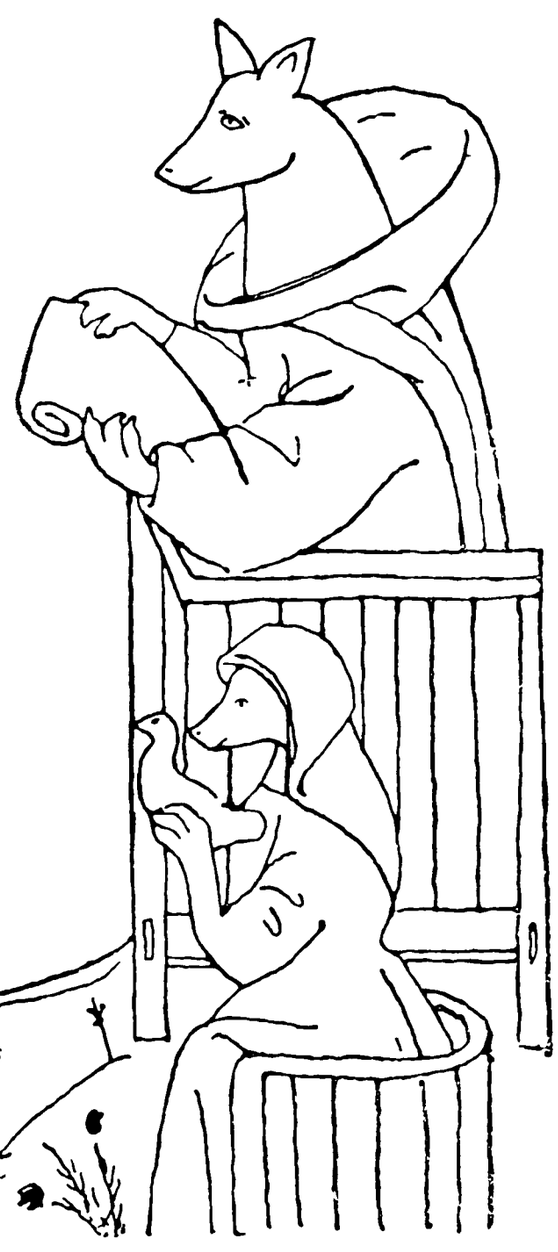

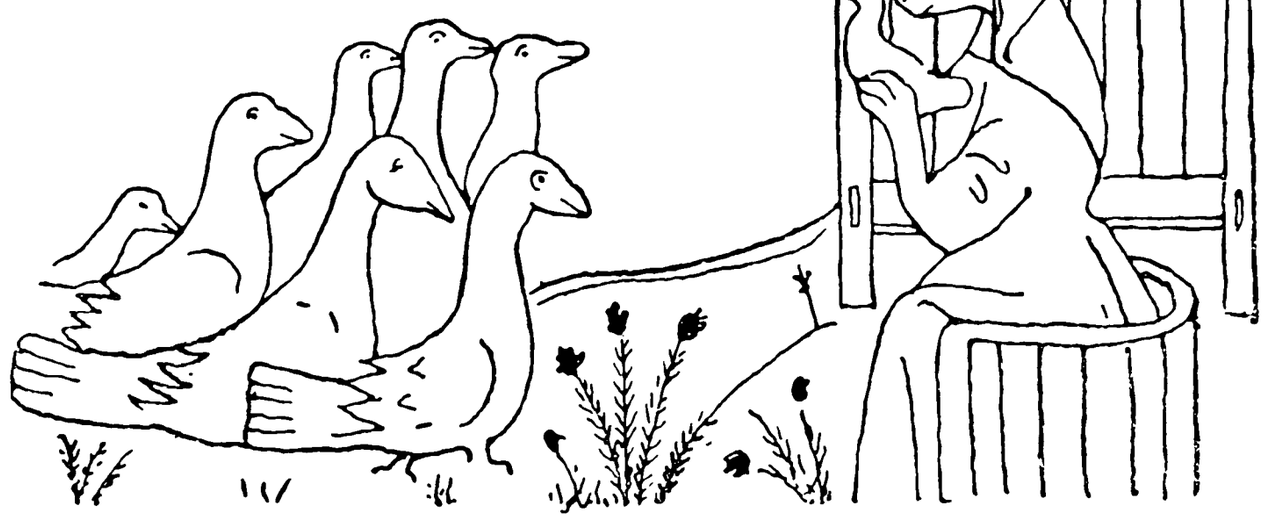

Fig. 66. Let flyttelig Prædikestol i den katolske Tid. Maleri fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede i Tolfta Kirke i Uppland.
(Efter H. Hildebrand.)

De nye Forhold under Lutherdommen maatte kræve en faststaaende Prædikestol, hævet over Menigheden i Kirkens Midtskib. Som Peder Palladius udtrykte det: „Oven over alle andre Stole, Guds Ord til Hæder og Ære; op til et Vindue, Sognepræsten til Gode om Vinteren, og besynderligt, naar hans Øjne de falme og dummes". Om Vanskelighederne i den første lutherske Tid ved at faa Menigheden til at afskaffe den gamle katolske

Prædikestol, som man jo endnu mangensteds havde, bekoste en ny, høj og anselig, og endelig vænne sig til at tage rettelig Plads i Forhold til denne, kan man læse mellem Linierne i Palladius' følgende Ord: „Prædikestolen skal ikke være en Bogstol eller „Hivgippe“ [lav Kagebod?]. Den skal være dejligt opbygget hos den søndre Side af Kirken. Alle skal vende dennem imod Prædikestolen og ikke saa skendeligen sidde og vende deres R.. (med Forlov sagt) til deres Sognepræst, som somme grove og ufornumstige Bønder pleje at gøre. Kan en Almue hver især forsørge sig og sine med Stolestader udi Kirken, da maa de jo alle tænke til at lade Vorherre Jesus ogsaa faa sin Stol vel opbygget eller opmuret af de ødelagte Altere, som saa mange nu findes allevegne i Kirker, der ikke kunne skikkes til anden eller bedre Brug[1]“.

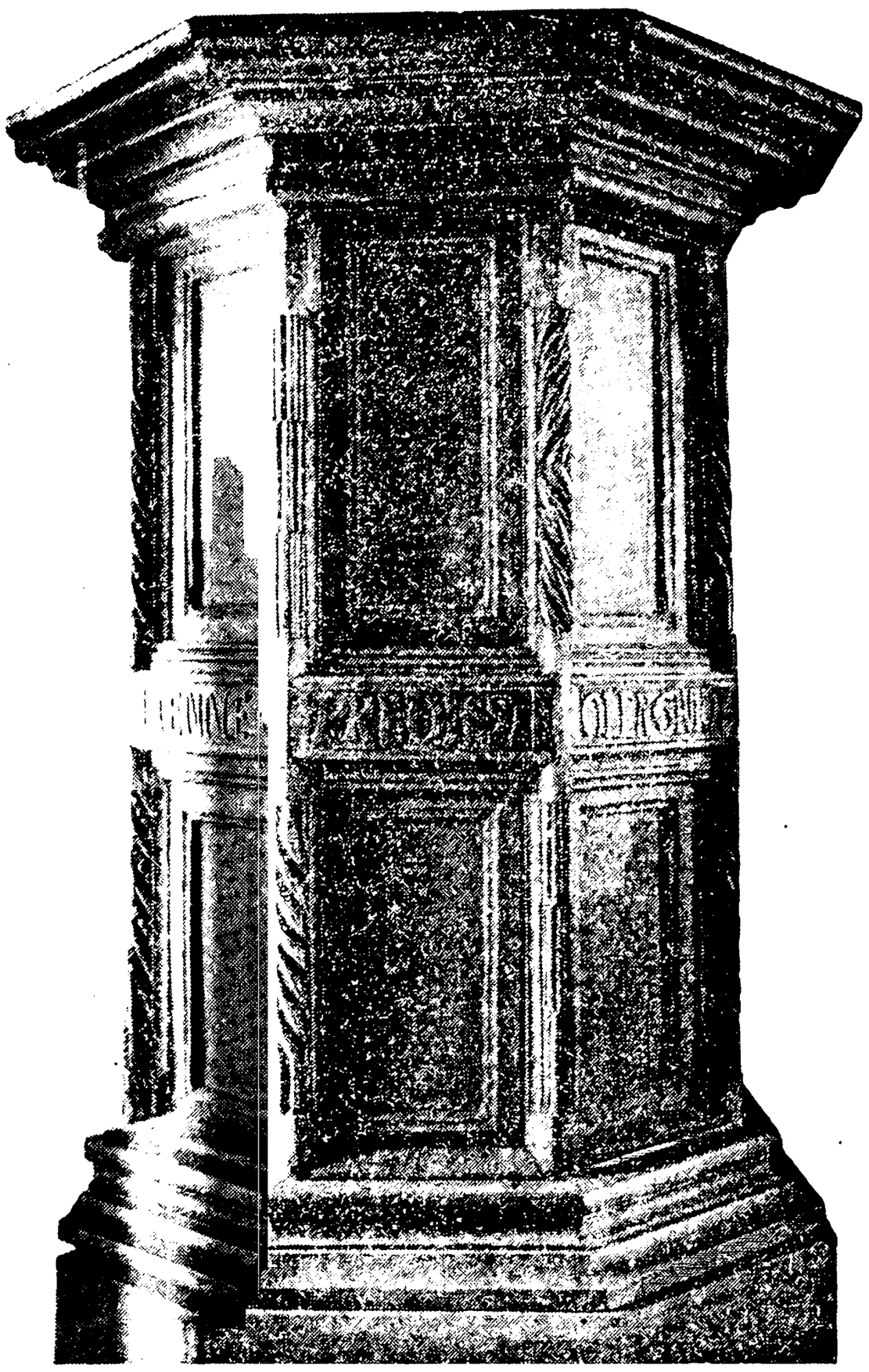

Fig. 67. Prædikestolen fra 1536 i Pjedsted Kirke (i det sydøstlige Nørrejylland).
(Nationalmuseet.)

Denne Anvisning til at lave Prædikestol af kasserede Alterstumper — paa engang sindbilledlig skarp og dog saa kummerlig i sin Blottelse af Tidens Uvilje til at ville ofre noget for Kirken — blev vistnok fulgt i den første Tid efter Lutherdommens Indførelse. En af de ældste lutherske Prædikestole er den fra Pjedsted Kirke i det sydøstlige Nørrejylland (Fig. 67).

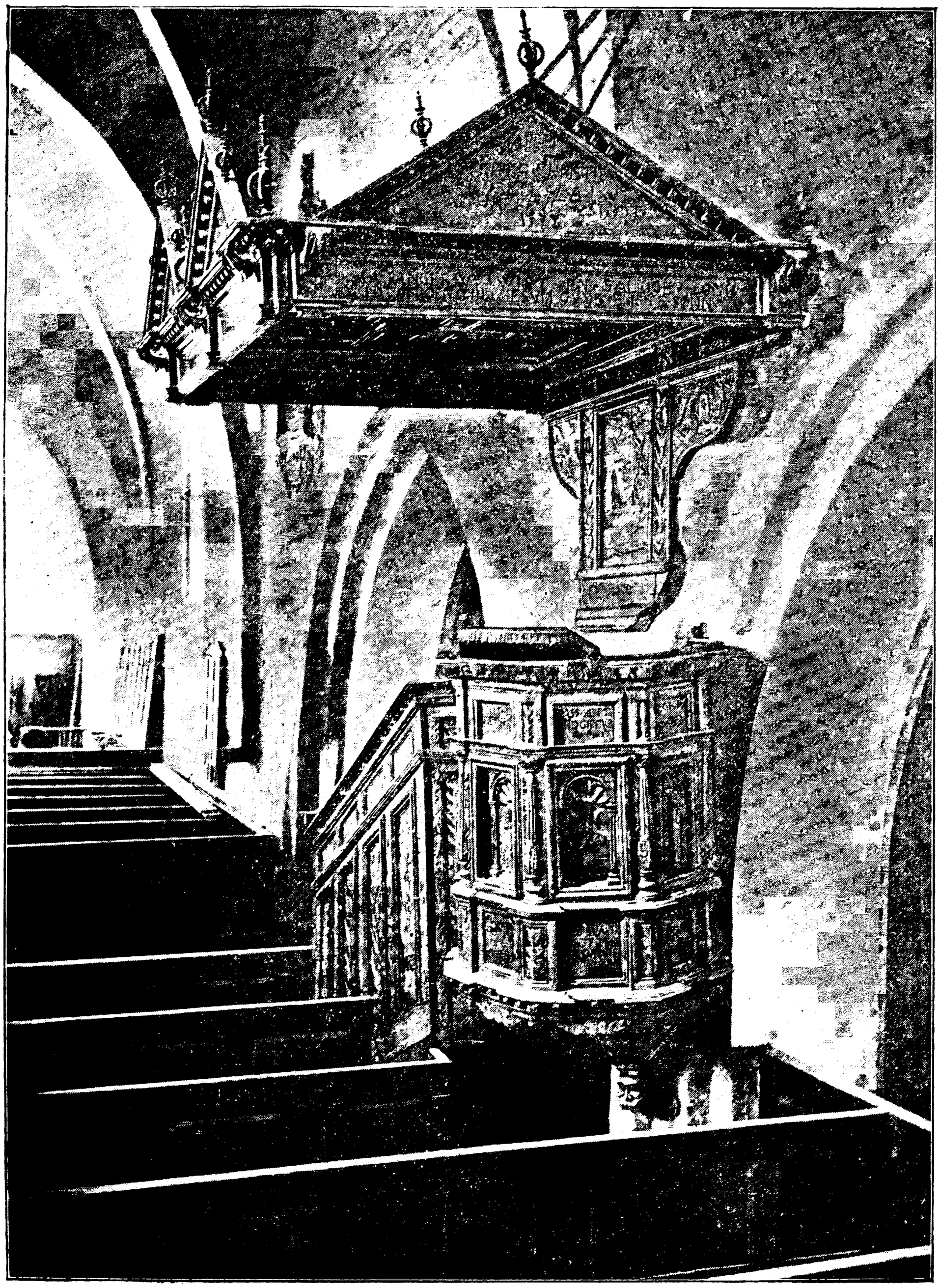

Fig. 68. Prædikestol af 1577 i Sæby Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Denne er endnu tarvelig, ikke meget forskellig fra et senere Vraaskab i en Bondestue. Men fra omkring Aar 1580 tog Bevægelsen Fart (Fig. 68). Rundt omkring i Norden skænkede gavmilde Rigmænd Prædikestol til deres Kirke. I Danmark gik Frederik den Anden i Spidsen, talrige Adelsmænd fulgte efter og ikke faa Borgmestre og Raadmænd sluttede til. Bevægelsen fortsattes under Christian den IV. I Løbet af halvt hundrede Aar rejstes saaledes i Danmark en Mængde meget smukke. Man tog sig Opgaven langt fyldigere end oprindelig. Der krævedes nu, da Stolestaderne stod der, en Indgangsdør, en Opgang, en Prædikestol og en Himmel over, alt kunstigt udskaaret, ofte udført med megen Dygtighed og Smag (Fig. 69).

Fig. 69. Den af Frederik den Anden skænkede Prædikestol til Olai Kirke i Helsingør.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Ved Opførelsen af Stolestader og Prædikestol var Kirkernes gamle Præg blevet ændret. Midtskibet, Menighedens Opholdssted, var nu bleven befolket. Lysten til at pryde med udskaaret Træværk var imidlertid, engang vakt, ikke længer til at standse.

Man udstyrede da mangen Kirke tillige med ny, udskaaren Altertavle, hvad der kunde falde ganske naturligt, da de ældre jo hyppigt kun var Forherligelse af Himmeldronningen og Helgener. Man udskar stundom ny storartet Døbefont eller forsynede Kirkens Midtskib med lukkede Kahytter for oven, de saakaldte Pulpiturer (Fig. 70). Men, luthersk set, kom man paa Vildspor, da man af Lyst til Snitværk, Piller og Gitter paa ny sondrede Kor fra Kirken (Fig. 71—73), ja spærrede endog af for Menighedens Fælleseje, Døbefonten, ved et højt Gitterværk, det saakaldte „Fontelukke“ (Fig. 74).

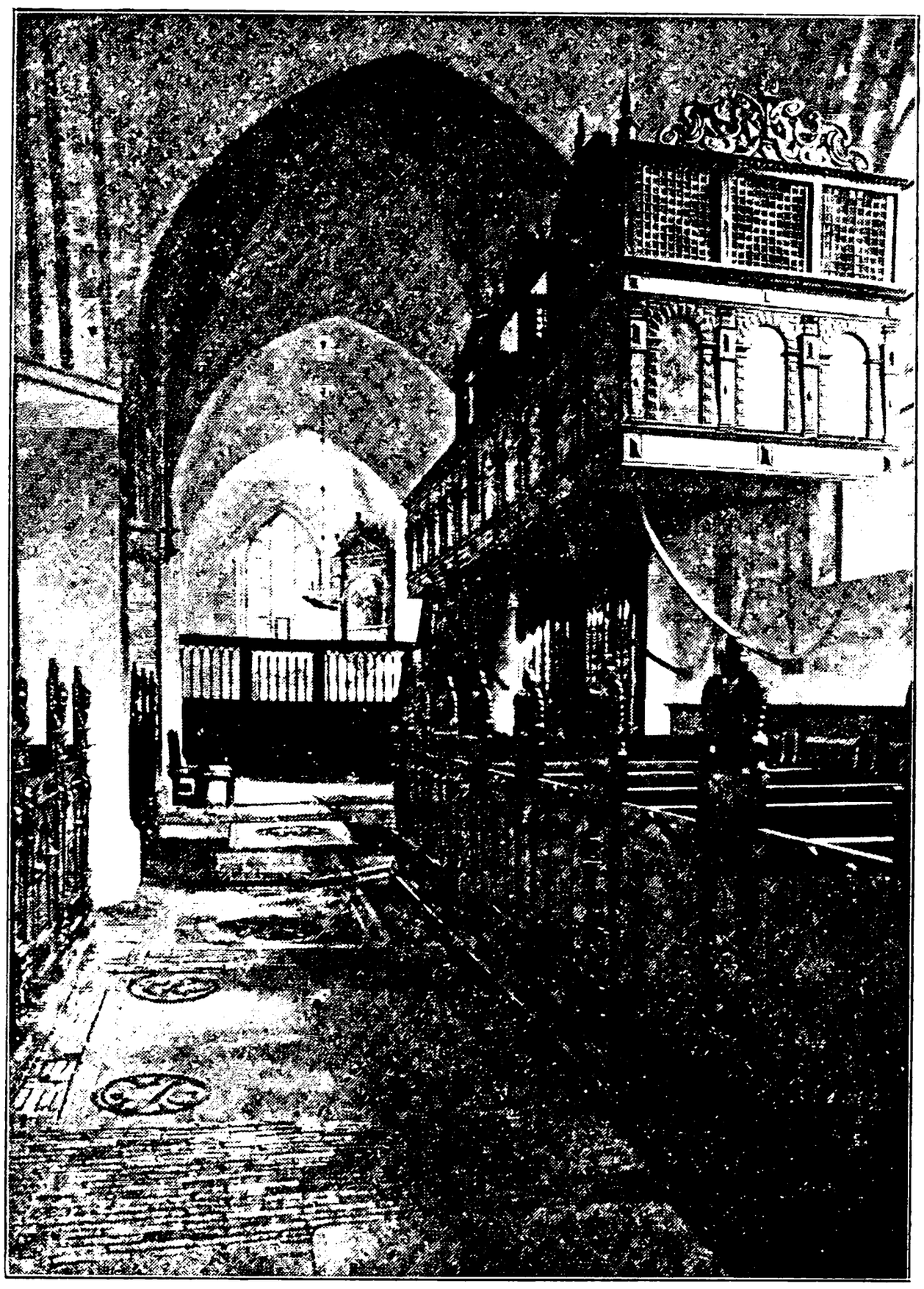

Fig. 70. Ligsten, Stolestader og Pulpitur i Køge Kirke.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

Den Opgave, der var stillet de første lutherske Præster, var i visse Maader den samme som en Missionærs, der skal forkynde Kristendommen blandt Hedninger. Vel kaldtes Befolkningen kristen, men den bestandige Brug af det latinske Sprog havde medført en betydelig Uvidenhed om selve Religionens Grundlærdomme. Hvor de færreste forstod at læse eller skrive, og hvor den hele Børneundervisning for Mængdens Vedkommende indskrænkede sig til en Time om Ugen, ja ofte kun om Maa-

neden, turde man ikke løbe an paa, at selv de simpleste var bekendt. Det er sikkert uden Overdrivelse, naar Tilstanden skildredes saaledes: „Mange, der have mere end Halvdelen udlevet sin Alder, vide endnu saa godt som plat intet enten af deres Fadervor eller Troen eller de ti Guds Bud-ord, ... og end mange Steder ere deres Sognepræster selv saa vanvittige derudi, at man maa blues ved at se det[1]“. Det Maal, hvortil der maatte stiles, var da gennem Prædiken først og fremmest at undervise Tilhørerne i Børnelærdom. Derfor fastsattes det, at paa Landet skulde Prædiken, der kun maatte vare en Time, falde i to lige store Parter, af hvilke den sidste skulde være ligefrem Katekismus-Forklaring. I Købstæderne henlagdes denne Undervisning til Aftensangen[2].

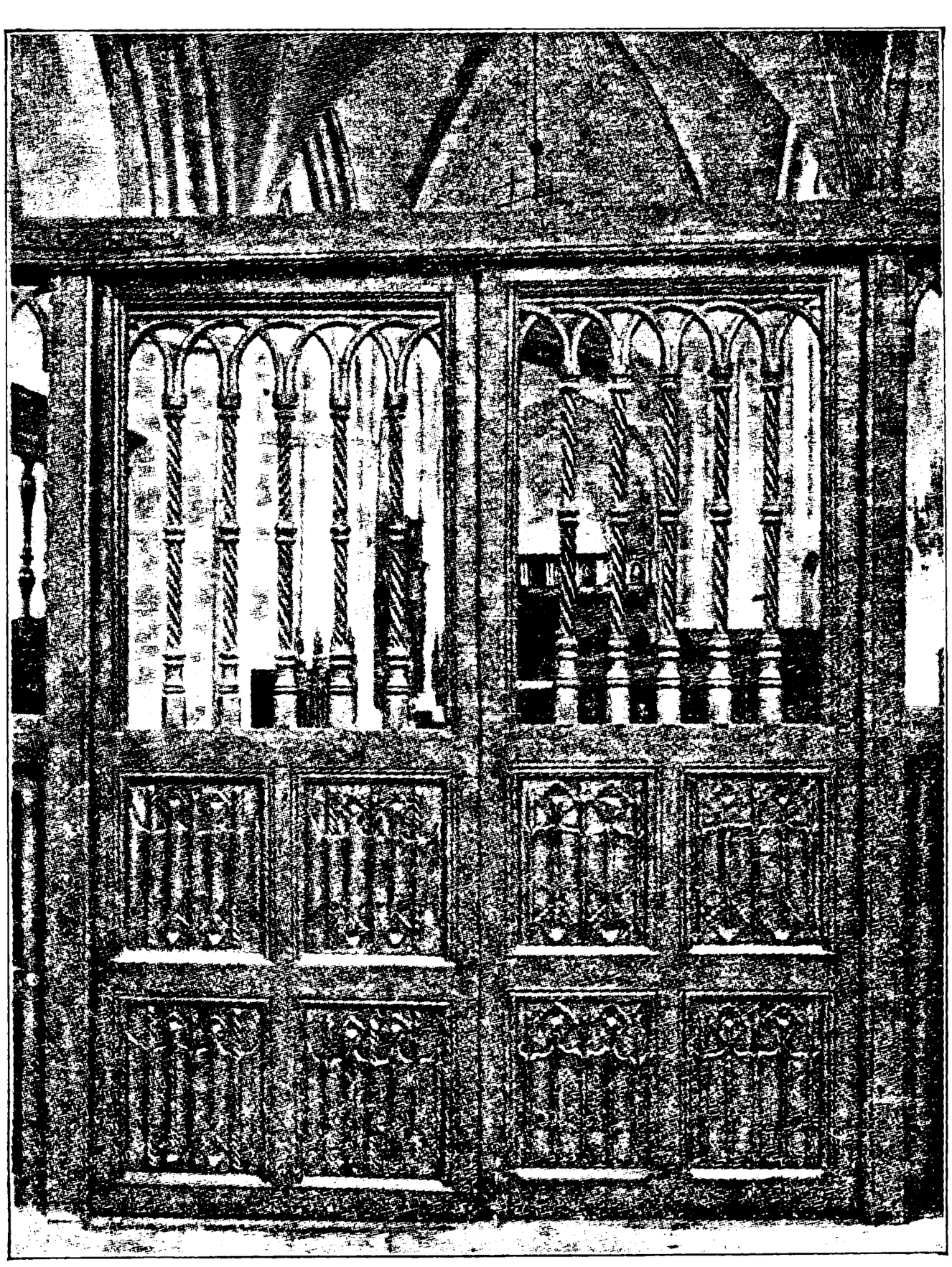

Fig. 71. Korgitter i Køge Kirke.
(Efter Fotografi.)

For at fremme Iveren for Børnelærdommen, var det bestemt, at den Voksne, der ikke kunde de ti Bud, skulde være æreløs, saa at han ikke maatte bruges som Vidne eller aflægge Ed, ligesom han heller ikke maatte nyde Nadveren. Peder Palladius

føjer hertil: „Er der nogen saa haardhjertet, at han ikke kan lære dem paa sine ti Fingre (som eders Sognepræst skal jo regne dem op hver en Søndag af Prædikestolen), da er det højt paa Tiden, at han med det allerførste gaar til sin Sognepræst og giver det tilkende; saa kan han gøre Bøn for ham af Prædikestolen. Han tør dog ikke derfor nævne hans Navn, men saa sige: I gode Kristne! her er en af mine Sognefolk, som ikke kan lære sine Budord; vi ville bede vor himmelske Fader for ham, at den Djævel, som sidder udi hans Hjerte, maatte vige fra ham, at han maatte end lære dem engang, inden han døde, og komme til sine Synders Bekendelse og faa sin Syndsforladelse og blive salig og ikke fordømt[1]“.

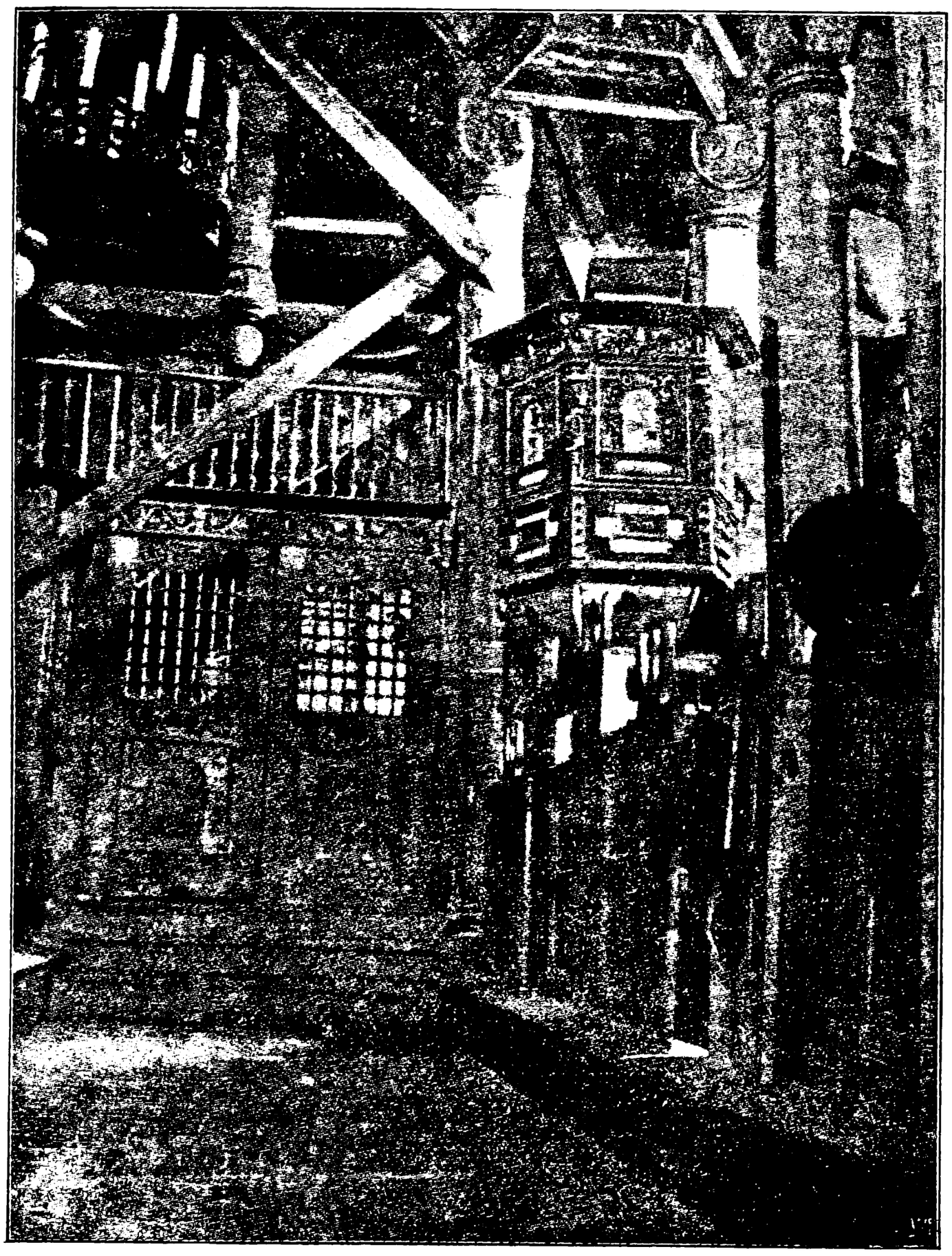

Fig. 72. Kordør og Gitter i Urnæs (udtales Oddnæs) Kirke ved det indre af Sognefjord i Norge.
(Efter Jens Z. M. Kielland.)

En mere udvidet Bibelkundskab var det at vide Besked med de forskellige Søndags-Evangelier. Peder Palladius siger herom: „I skulle lægge eder Guds Ord paa Hjerte og eders Børn med,

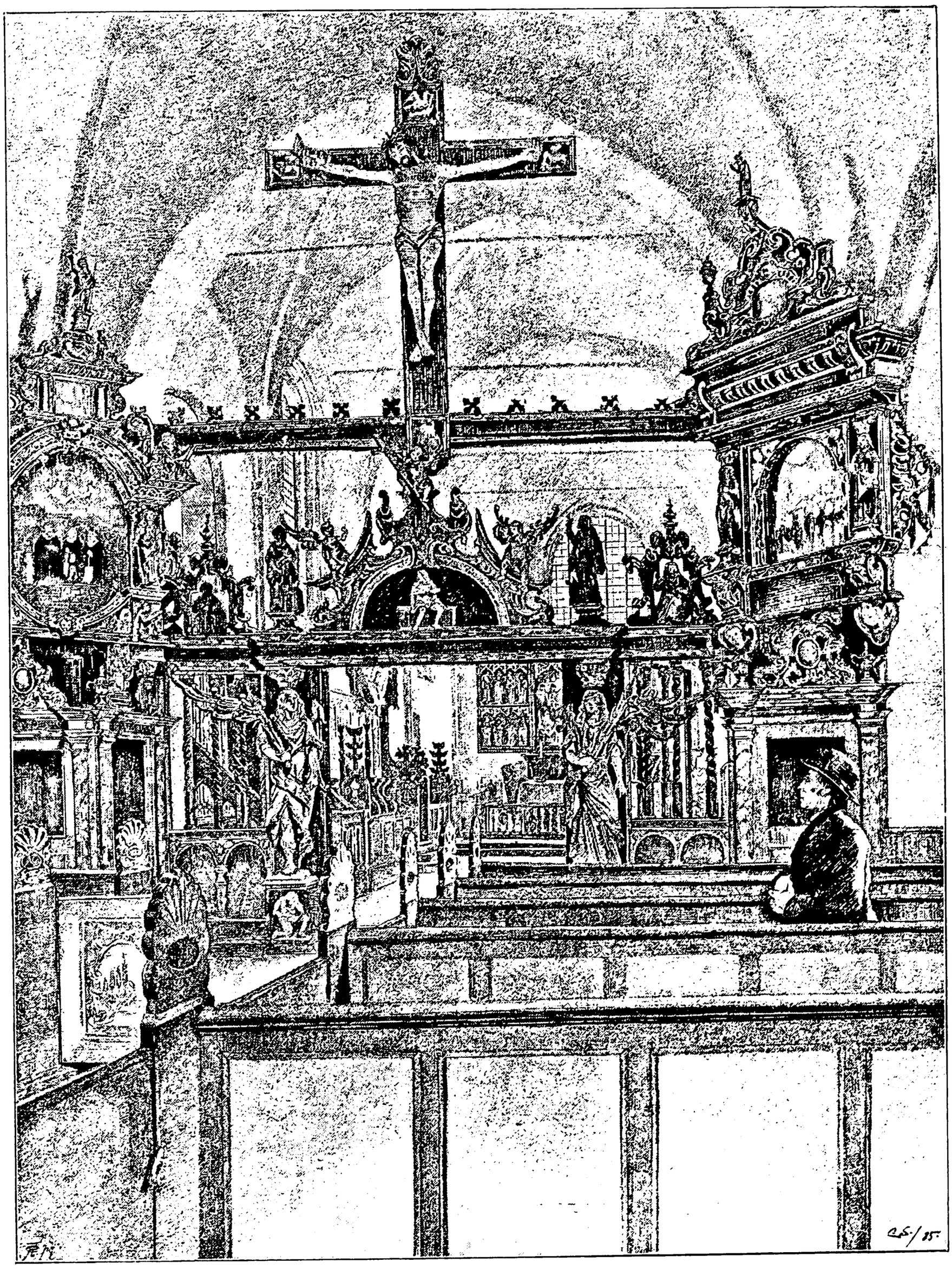

Fig. 73. Horsens Klosterkirke.
(Efter Tegning af Carl H. F. Schmidt.)

saa at I tygge det altid om Ugen igen med dem, . . . at I kunne end komme til den Forstand og Vidskab om Guds Ord, som jeg kender gode Bønder udi Sjællands Land (Gud være lovet, at der er end saadanne til!), som kunne sidde hjemme hos deres Bord

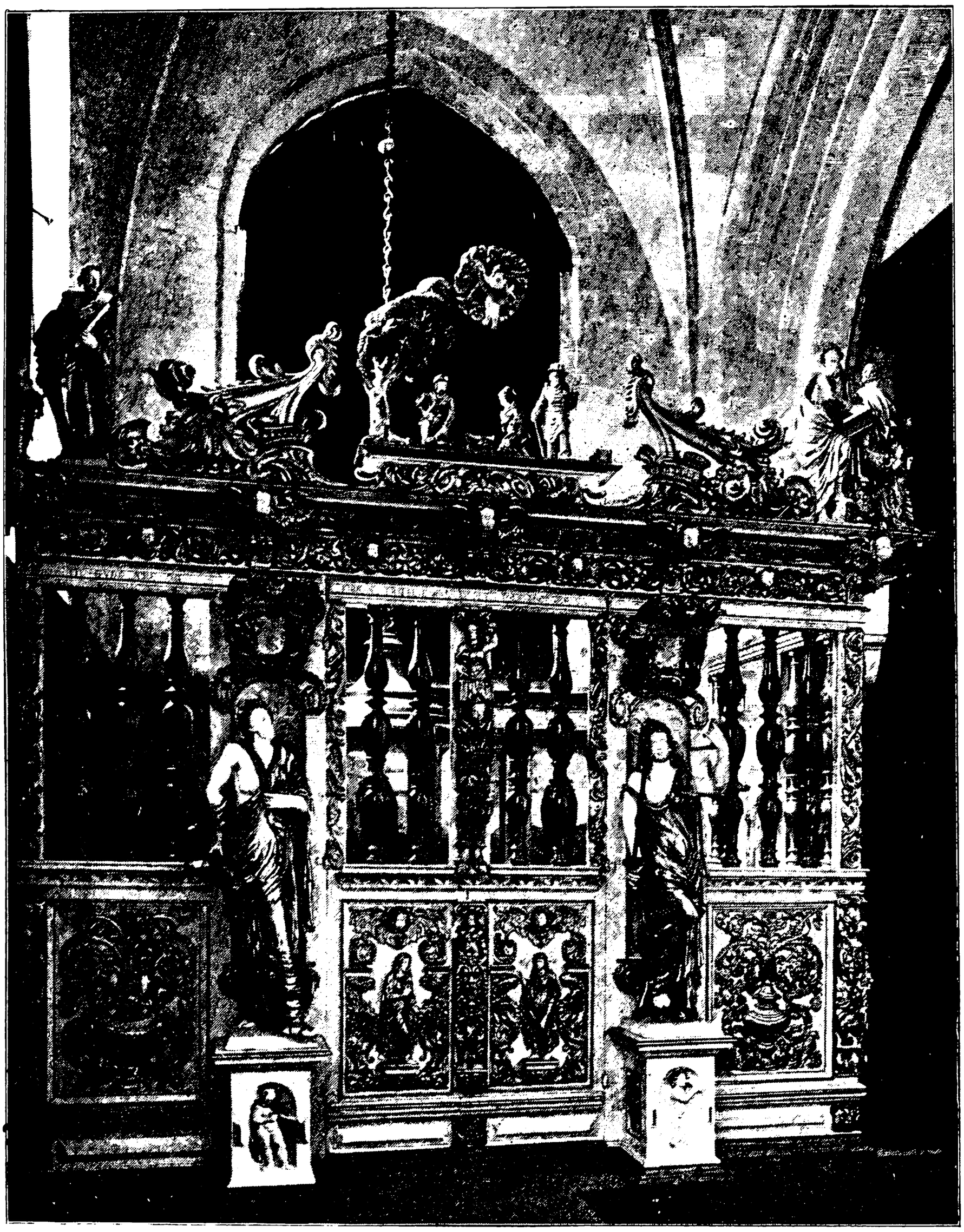

Fig. 74. „Fontelukke“ i Olai Kirke i Helsingør.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

og regne op for deres Børn paa deres Fingre hver Søndags Evangelium, som falder om det hele Aar, fra den ene Aars Dag til den anden. Det er nu snart lært, Gud være lovet! Der er jo syv Dage om Ugen, I kunne jo hver Dag tage eder saa lang Tid for, enten Morgen eller Aften, til Bords eller fra, at I kunne

tygge igen med eders kære Hustru og Børn noget af den Søndags Evangelium, saa længe til I kunne dem alle sammen. Udi Købstæder vænne vi vore Børn til at læse den fremgangendes Søndags Evangelium op, straks efter de have læst til og fra Bords, saa nødes de til at lære det paa deres Fingre, inden den anden Søndag kommer[1]".

For at bidrage sit til Udbredelsen af denne Kundskab, forfattede Peder Palladius selv en saakaldet „Rimstok" eller Fortegnelse over Søndags-Evangelierne, og tilegnede den til alle Sognedegne i Sjællands Stift. Han meddeler dem i Fortalen, at han „har ladet denne Rimstok udgaa til deres Brug og dem til Nytaarsgave, for at Børn efter den kunne lære at sige deres Forældre tilforn i Ugen, hvad Søndags Evangelium er paa den næste Søndag, hvilket dem burde heller at sige deres Børn. Men Gud allermægtigste skikker det nu saa, at Ægget skal springe op og lære Hønen, et fire Aar gammelt Barn skal lære en udlevet Mand det, som hører til hans Salighed". Som Eksempler paa denne Rimstoks Indhold kunne følgende Vers tjene. Evangeliet paa Advent Søndag er gengivet saaledes:

Kristus ind til Jerusalem red
Os alle til Trøst og Salighed.

Tredje Søndag i Advent:

I Fængslet spurgte Sct. Hans Baptist,
Om Kristus var den Messias vist.

Atter andre:

Der Jesus gik paa tolvte Aar,
Af sine Forældre forglemt han vaar.

Kristus rensede Spidalske ti,
Men utaknemmelige vaare de ni.

Kristus oprejste for Nain Stad
Den Enkes Søn, og hun blev glad[2].

o. s. v.

Det var et Udslag af samme Lyst til at udbrede Bibelkundskab — parret med Frygt for de gamle udskaarne Helgenbilleder — naar det en Tid under Frederik den Anden blev Mode at lade de nye Prædikestole og Altertavler ikke være prydede med udskaarne Figurer, men helt overmalede med Skriftsteder. Denne Skik tabte sig dog hurtigt igen.

Den egentlige Prædiken maatte først og fremmest gaa ud paa i simpel og let fattelig Form at genfortælle det oplæste Evangelium, helst i Udtryk og Billeder, hentede fra Tilhørernes daglige Dont og Tankekres. Til at løse denne Opgave udkrævedes der imidlertid dog nogen Overlegenhed, og saadan kunde langt fra altid forudsættes hos Datidens Prædikanter. Var mange af dem, som ovenfor omtalt, endnu „vanvittige i deres Børnelærdom", og udkrævedes der for at blive Præst ikke videre end engang at have siddet paa en Skolebænk — thi Betingelsen: at have studeret ved Universitetet, kunde langt fra gennemføres — saa borgede Navnet „Gejstlig" kun for et Lavmaal af Kundskaber. Det var maaske endda ikke de uheldigste, naar vi f. Eks. hører om, at den anden lutherske Præst i Jandrup i Ribe Amt var Sognets Smed[1], eller at en Karl hos Bispen i Bergen Aar 1569 blev ordineret til Præst[2], eller at i Aaret 1552 en Discipel i Odense Skole hermed forenede Stillingen som Præst ved Hospitalet. Om samme Præst lyder siden Bispens Dom, at han havde „et lydeligt Maal, men var en ulærd Mand", et Vidnesbyrd, som ikke gendrives ved, at han engang i en Prædiken erklærede Saul for en Søn af David[3]. Men værst var uden Tvivl den Mængde Løsgængere, der drog Landet rundt, spejdende efter, hvor et Kald var ledigt eller Plads for en Kapellan, i Haab om, at naar først Menigheden var vunden og Bispens Medlidenhed vakt, skulde det at holde en Prædiken ikke volde nogen Vanskelighed[4].

Under saadanne Omstændigheder var det vistnok heldigt, naar mange Præster slet ikke indlod sig paa selv at forfatte en Prædiken, men indskrænkede sig til at lære et Stykke udenad eller endog blot læse det op af en „Postille". Hvor almindelig denne Skik har været, kan ses af det Udtryk, som bruges i selve Kirke-

ordinansen: „at prædike en Bog". „Ej skulde der andre Bøger prædikes, end de som ere lette og nyttelige" [1]. Aar 1546 udstedtes der almindeligt Forbud mod den blotte Oplæsning; man skulde gøre sig den Ulejlighed at lære Stykket udenad [2]. Men at dette Forbud ikke er efterkommet, kan ses af, at det alene for Sjællands Vedkommende maatte gentages med Trusler om Afsked baade Aar 1563, 1566 og 1567 [3]. Saavel Hans Tausen som Niels Hemmingsen og flere andre har udgivet saadane Postiller med det udtrykkelige Maal for Øje, herved at række Prædikanter en hjælpsom Haand. Brugen af Postiller som Andagtsbøger for Hjemmet blev derimod først en senere mere udvidet Anvendelse. Ved at benytte Postillen opnaaede Prædikanten paa en nem Maade at holde sig Kirkeordinansens efterrettelig: „Ikke skal han, som prædiker, staa og sige, hvad hannem lyster selv, men hvad der hører til Sagen skal han paaminde med klare og velforstandige Ord" [4].

Andre vovede sig dog videre ud og forfattede selv sine Prædikener. Om Gennemsnittet af disse tør man ikke danne sig et Begreb ved at slutte fra enkelte, løsrevne Led af Datidens fortrinligste Taler. At en Anders Sørensen Vedel f. Eks. kunde, om end ikke en hel Tale igennem, saa dog i enkelte Partier deraf, hæve sig til en Højde, der til enhver Tid vilde gøre Indtryk, ramme en Sprogtone, der den Dag i Dag river med ved sin Friskhed, Jævnhed og Kraft, det beviser ikke, at hele hans Samtid var Vældet nærmere, men kun at han var en ypperlig begavet Taler. Hvor stor end Fristelsen kan være til at tænke sig det varme og virkelighedssikre, der f. Eks. udmærker Peder Palladius' „Visitatsbog", som et Fællesmærke for Datidens Prædikener i Almindelighed, saa gaar dette selvfølgelig ikke an. En Bog som denne er til enhver Tid en kostelig Sjældenhed, der langtfra at betegne Hvermands-Værk, netop forudsætter en Forening af de mest forskelligartede Egenskaber for at blive frembragt.

Vil man danne sig et Begreb om Datidens Prædikener i Almindelighed, maa man ganske anderledes nedstemme sine Forventninger. Man maa da først agte paa, hvor faa Hjælpekilder

en Præst den Gang havde til sin Raadighed. Nutids Forestillinger om Bogsamling og Studereværelse begynder allerede at forvirres lidt, naar man hører Peder Palladius' Ord til Menighederne: „Kirkeværgerne skulle købe til Sognepræstens og Sognedegnens Behov Bøger, og de skulle hedde Kirkebøger, som Kirken ejer, og indskrives i Stolen og bæres frem altid paa Regnskab. Det er ikke mange, og ere fordi snart købte, og naar I blot have dem een Gang, saa behøve I aldrig at købe flere. Provsten kan give Eder tilkende af kgl. Majestæts Ordinansbog, hvilke de ere: Bibel, Postil o. s. v. og ere gerne tilfals i Roskilde om Paaske Marked. Des bedre Bøger I holde til Kirken, des rigeligere faa I Guds Ord at høre, og hvad I saa faa for Kirketjenere, blive dog Bøgerne altid til Kirken som andet Kirkens Inventarium“ [1]. Skønt Ordene er tydelige nok, vægrer man sig ved at tro, at dette Indkøb paa Roskilde Marked skulde udgøre Præstens hele Bogforraad. Kirkens maaske, men ikke Præstens. Og dog forholdt det sig i Virkeligheden saa. I de allerfleste Tilfælde paa Landet ejede Præsten ikke selv Bøger, men holdt sig til Kirkens indskrænkede Bogsamling, der i bedste Fald bestod af en Bibel, Salmebog, Postille, Ordinans, Ritualbog og Katekismus. Ønsker man yderligere Bevis end Palladius' Ord, se man blot hen til de hyppige og altsaa forgæves Opfordringer til Provsterne om at sørge for, at disse højst nødvendige Bøger dog een Gang blev anskaffede enten af Kirke eller Præst [2]. Om Benyttelsen gives der den Oplysning, at Bøgerne i Følge en kongelig Befaling var ved en Jærnlænke smeddede fast til Alteret eller til Degnestolen, for at ikke Præsterne skulde tage dem hjem med og derved forkomme dem [3]. Til Ære for Præsterne maa det siges, at Bøgerne ikke faa Steder var laante hjem, saa at Regeringen Aar 1569 blev nødsaget til af Kirkernes Indtægter at afse lidet til Anskaffelse af nye Bibler og først og fremmest til Forfærdigelse af — nye, mere forsvarlige Jærnlænker [4]. Under slige Forhold at tænke paa nogen grundig Udarbejdelse af Prædiken forbyder sig selv. Om en Præst kom til paa egen Haand at holde en ordentlig Tale, beroede i de fleste Tilfælde paa hans naturlige Anlæg, men ikke paa Forberedelse.

Heri laa der imidlertid en væsentlig Fare for, at Prædikanten skulde blot lade Munden løbe, hvad der med nogen Øvelse dog maaske maatte anses for lettere end at lære en Tale udenad efter en Postil. For at sikre sig herimod forbød Ordinansen, som ovenfor omtalt, Prædikanten „at staa og sige, hvad hannem lyster selv“, et Forbud, der senere ofte blev gentaget paa Landemoder[1]. Og til yderligere Sikkerhed vedtoges det, i det mindste paa Fyn, at Præsterne Aar ud og Aar ind skulde gentage de samme Prædikener, paa det at Tilhørerne saaledes efterhaanden bedre kunde fatte dem[2]. Hermed var den sidste Udsigt til levende Forkyndelse fjernet og den Fremgangsmaade paabudt, der siden blev noksom bekendt under det betegnende Navn: „At vende Bøtten“.

Det kunde flygtigt set synes utroligt, at Prædikenerne gennemsnitligt ikke var bedre end de var; da jo dog Aarhundredets andet og tredje Aarti, Reformationens Gennembrudstid, netop havde udmærket sig ved sin kraftige og folkelige Forkyndelse. I saa Henseende skuffes man dog let ved et Øjenbedrag. Det syner af mange flere, men i Virkeligheden havde det kun været et forholdsvis ringe Antal Mænd, der havde vakt det hele Røre og i de større Byer vundet Stemningen for den nye Lære. Den Opgave, der nu stilledes, var ganske anderledes vanskelig: at forsyne ikke blot et Dusin større Kirker i Købstæderne, men Hundreder og atter Hundreder af Sognekald Landet over med dygtige Prædikanter. Og Vilkaarene var nu langt ugunstigere. Hine havde for en Del slaaet igennem ved den uvante Brug af Modersmaalet og haft alle Fordelene af at være den angribende Part; Sidehug til verdslige Bisper, lade Munke, Nonner i velsignede Omstændigheder o. s. v., ramte sikkert og holdt Tilhørerne i Aande. Nu var dansk, norsk, svensk Prædiken en gammel Historie. Alle hine Misbrug var fjernede; de nye, der havde afløst dem, turde kun med største Varsomhed berøres. Vel maatte man fremdeles angribe Papisterne, men dog blot naar man „dertil trængtes af Paamindelse og Eksempel“[3]. og de gammeldags, stærke Udtryk, saasom: I skulle faa Fanden! Djævelen tage ved Eder! forbandede være I![4] o. s. v., skulde man lade fare.

At Prædikenerne under disse Vilkaar, holdte af Prædikanter med saa ringe Forudsætninger, maatte i Gennemsnit blive tarvelige, fulgte af sig selv. Den tusindstemmede Udlægning, der hver Helligdag paa samme Klokkeslet lød fra Nordkap til Slien, fulgtes derfor vistnok i Reglen kun med Opmærksomhed, og fortjente det ogsaa kun, saa længe den simpelt og jævnt genfortalte og omskrev i Datids Udtryk Dagens Evangelium. Sligt kunde imidlertid gøres hurtigt. Et sidste Middel til at fængsle Tilhørernes Opmærksomhed stod vel til Raadighed, det var „skarpt og flittigt at prædike mod Troldkarle og Troldkvinder, som med deres onde Kunster og Trylleri prædike lige saa meget tilbage, som vi prædike frem“ [1]. Saa snart Talen drejedes ind paa dette Omraade, og især naar den belagdes med behørige Eksempler, var alle med. Men hvor hyppigt Emnet end behandledes, kunde det dog ikke fylde hver Søndag. Der stod da kun tilbage, saa fremt der overhovedet var noget ved Prædikanten, i den øvrige Tale at søge at meddele Tilhørerne sin Forstaaelse, hæve dem saa vidt muligt op til sit Dannelsestrin.

Dette var imidlertid en af Datidens mest haabløse Opgaver. Hvad var det nemlig for en Dannelse, som Prædikanternes Flertal havde forud for Tilhørerne? I Reglen en blot formel, for saa vidt de havde anvendt en Del Aar paa at lære Latin og efter Logikens Regler at opløse og leddele Begreber. At bibringe Menigheden de latinske Kundskaber lod sig ikke gøre. Der laa da kun een Opgave for: fra Prædikestolen logisk ligesom at sprætte Teksten op, sortere den i saa og saa mange Aarsager og Virkninger, Hovedbegreber og Underafdelinger. I denne underlige golde Behandlingsmaade, hvor den logiske Iver saa let tog Vejret fra det opbyggelige, havnede Mængden af Tidens Prædikanter. Ingen af de endnu bevarede Prædikener fra Aarhundredets sidste Halvdel, selv ikke de ypperste, er ganske fri for dette fælles Slægtmærke. Anvendt af en Undermaaler maatte den hele Behandling blive i høj Grad trættende.

Det er derfor troligt nok, at ogsaa Menighedens Blik stundom søgte til Timeglasset, der i Følge Bestemmelsen [2] skulde være anbragt paa Prædikestolen som Paaminder om, naar Talen skulde

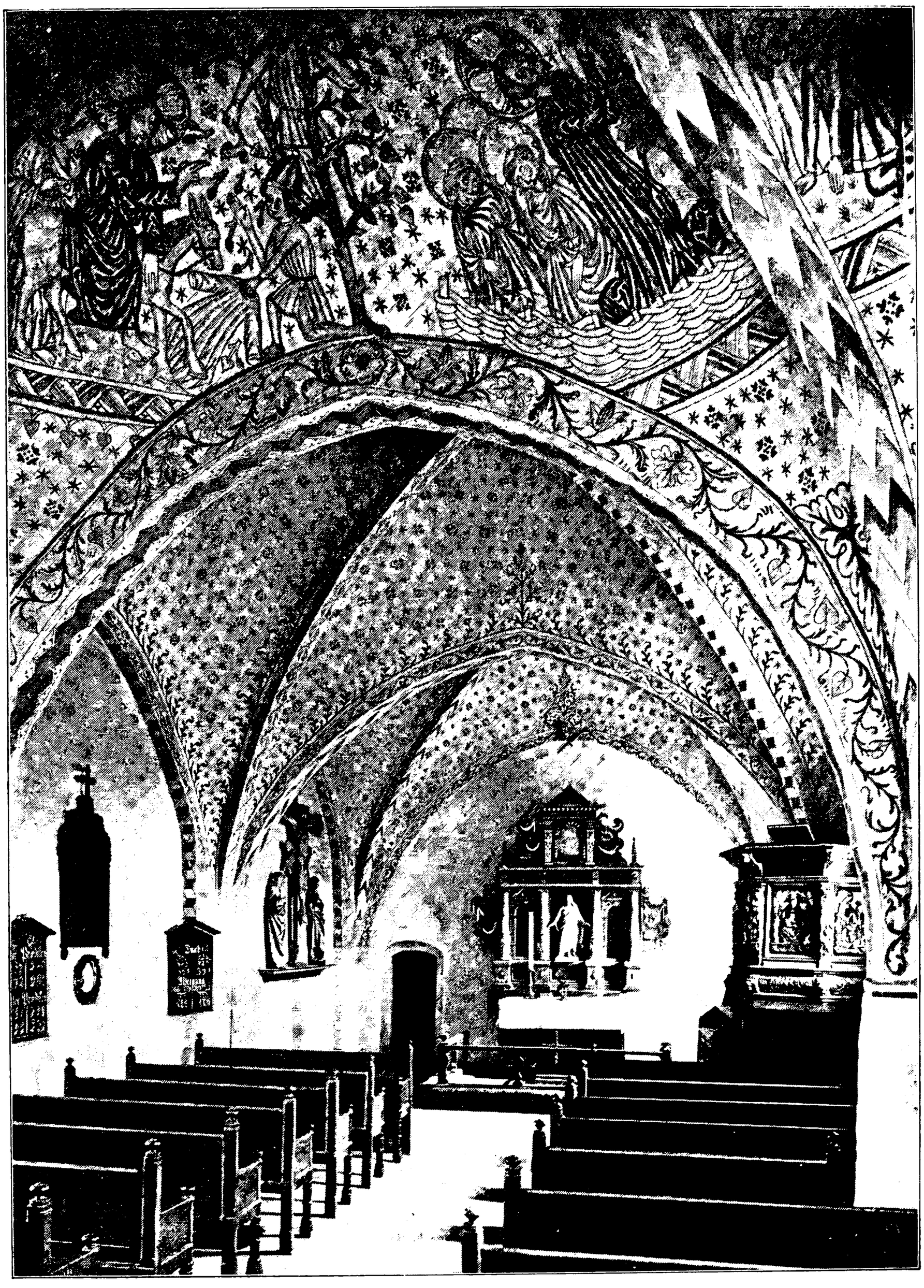

Fig. 75. Paany fremdragne gamle Kalkmalerier i Vigersted Kirke ved Ringsted.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

have Ende. Endnu i Mandsminde stod et saadant Timeglas — der dog ikke vendtes — paa Prædikestolen i Kirken i Nord-

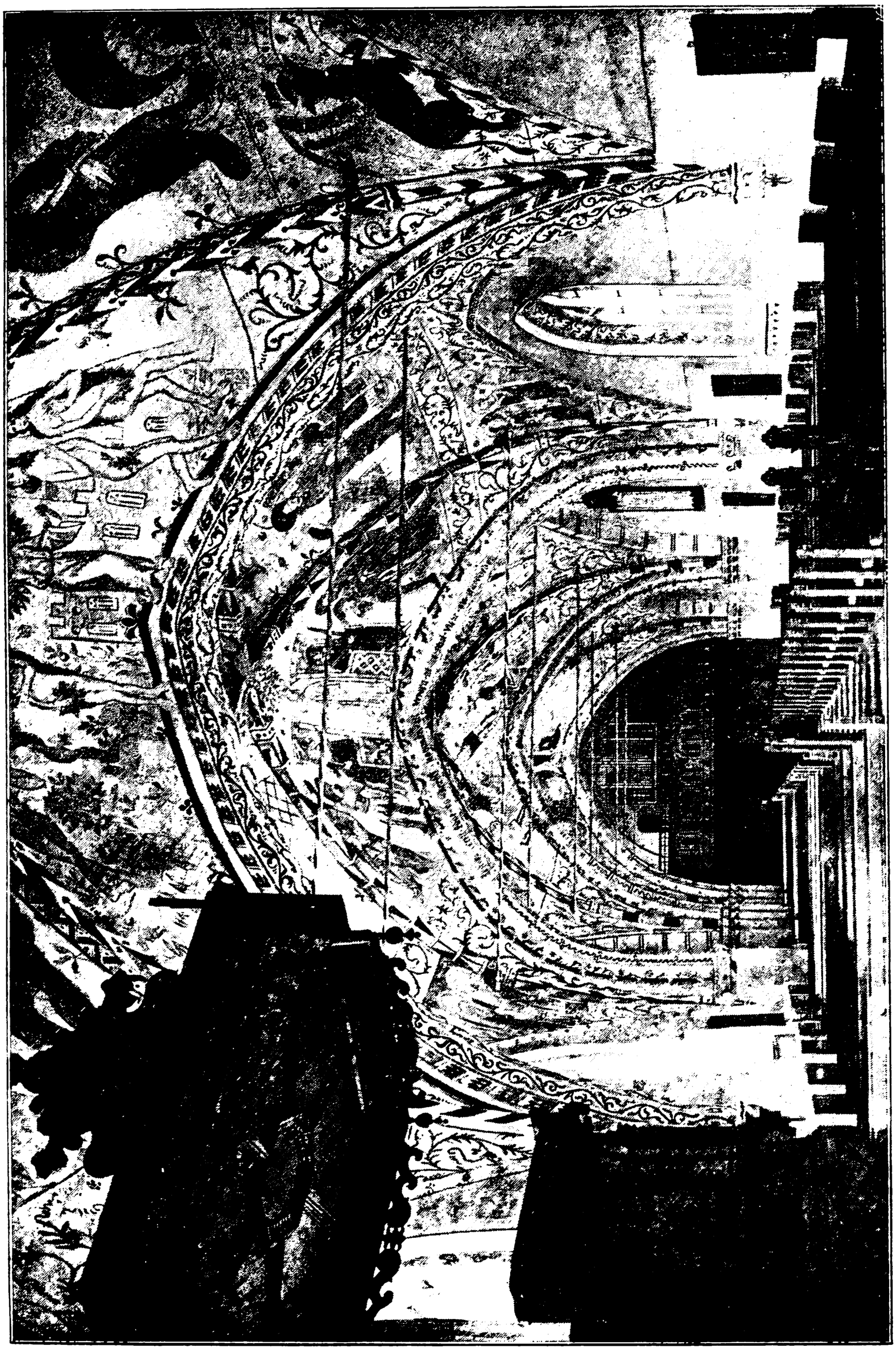

Fig. 76. Kettinge Kirke paa Lolland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hordeland i Norge[1]. Og endnu mindre kunde det undre, om de Øjne, der ikke under Prædikenen havde fanget en Dvale, forlængst var havnet andetsteds og havde draget Sind og Tanke

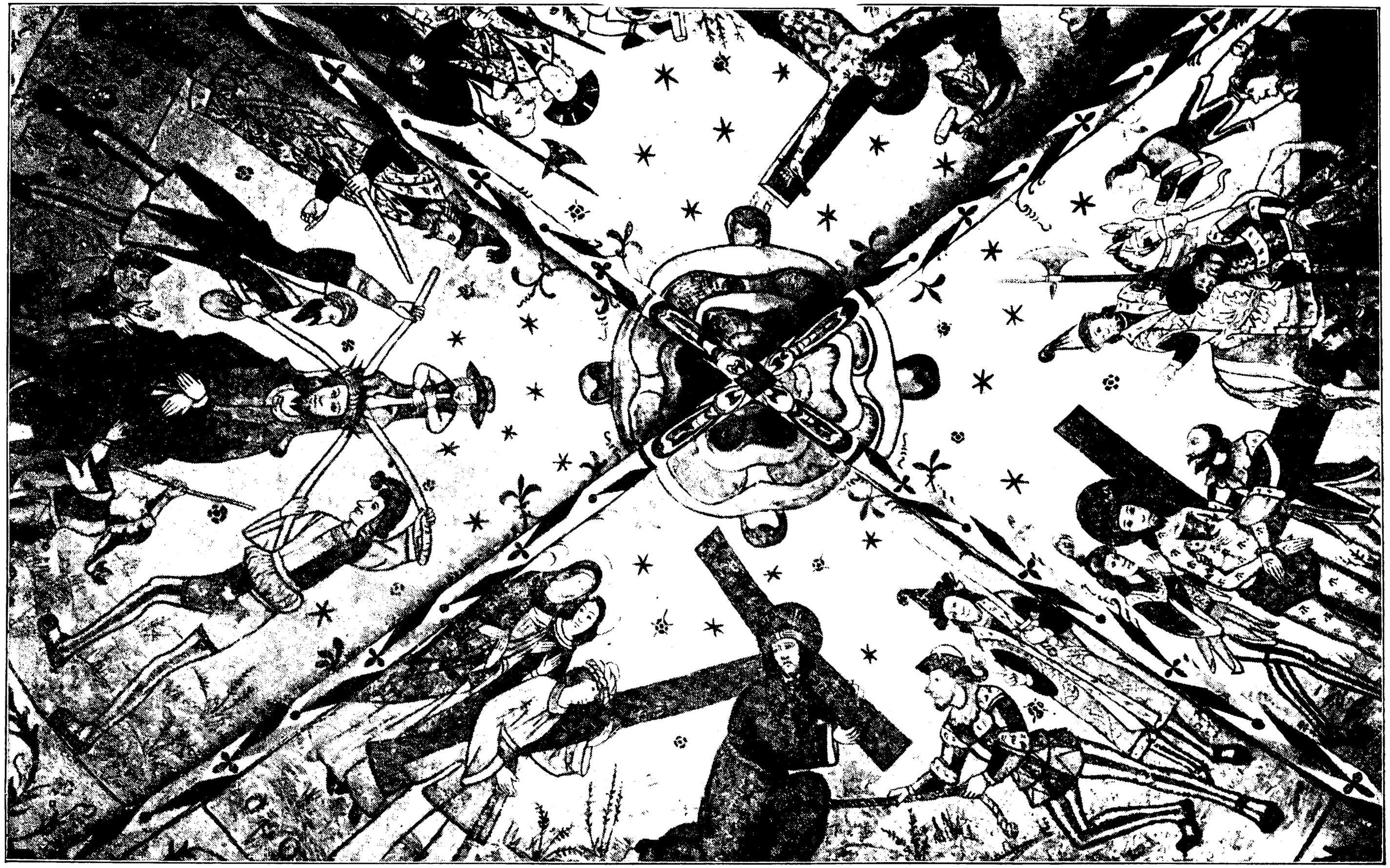

Fig. 77. Loftsmalerier i Kettinge Kirke paa Lolland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

med sig. Thi rundt om, paa Vægge og Hvælving, laa jo Kirkens den gamle, morsomme Billedbog opslaaet (Fig. 75—77). Her fortaltes der, folkeligt og almenfatteligt for enhver, om alt det samme, som Præsten talte om — Jesus og Apostlene, Jomfru Maria, Fortids Helte, Trolde og fremfor alt om Djævlene. Det heroppe var fuldt til at lide paa, det stod jo afmalet. Og her var ikke disse kedelige, langstrakte Udlægninger med første Part og anden Part og tredje Part, hver delt igen i Stykker. Nej, man saa det hele straks og

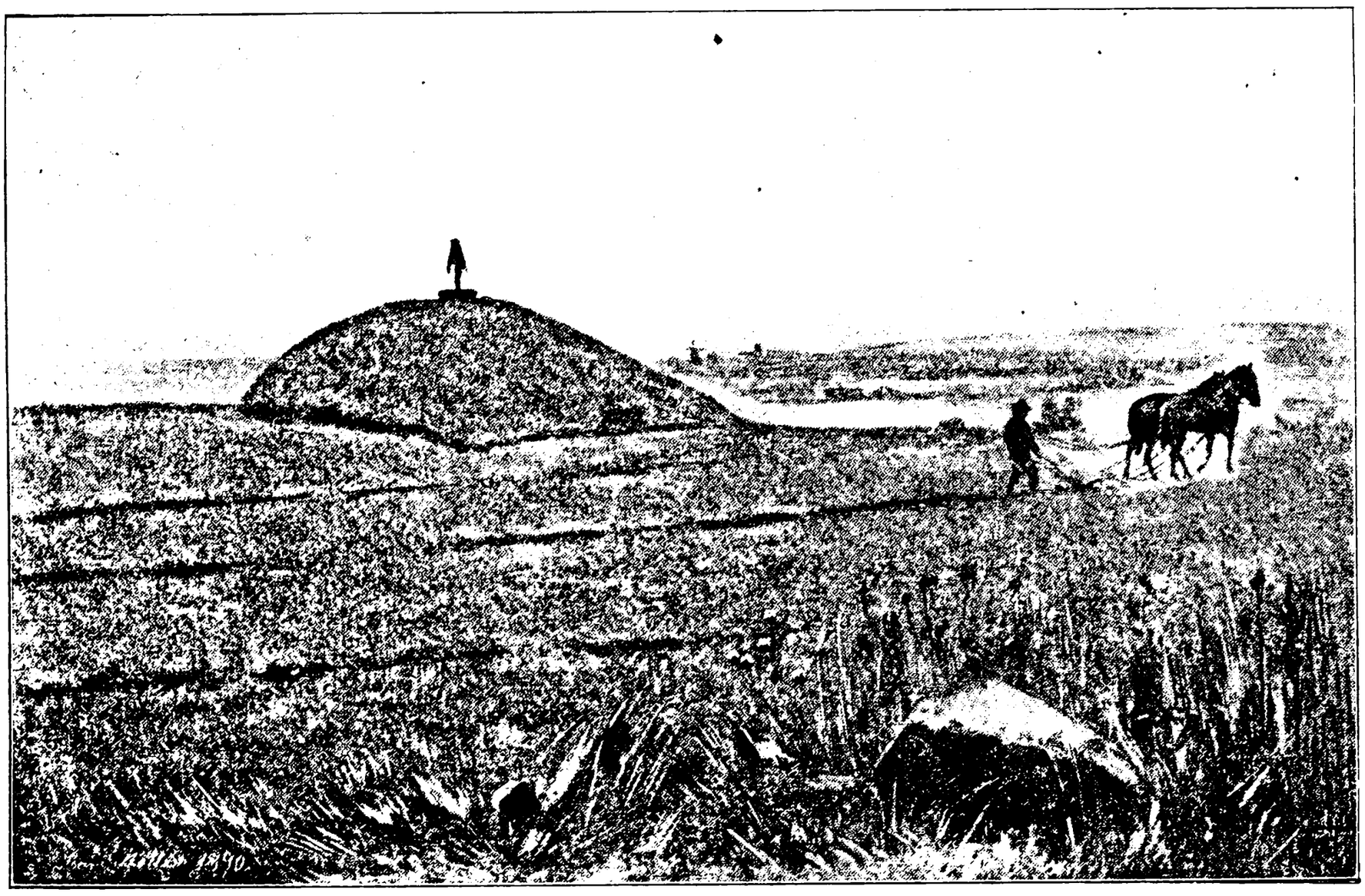

Fig. 78. Hvilehøj med Hellig Anders' Kors, ved Slagelse.
(Efter Tegning af Carl Møller.)

fyldtes med det samme. Disse kirkelige Kalkmalerier var Menighedens Trøst, gammel Tro's levende Forkynder, de nye Prædikeners farligste Medbejler. Da dette langt om længe, vistnok tidligst i det 17de Aarhundrede, begyndte at gaa op for de tilsynshavende, blev de gamle Malerier overhvidtede og Kirkens Billedbog lukket.

Hermed var de gamle Helgeners gode Tid omme. Fordrevne fra Kirkerne, fandt de nu kun spredt og sjældent Ly ved et Kors paa en Kæmpehøj (Fig. 78) eller ved Vejskel. Beretningerne om dem gulnedes som Eventyr og hvirvlede bort som visne Blade.

Saa vel før som efter Prædiken blev der afsunget Salmer. Denne Sang udgjorde et af den nye Gudstjenestes betydningsfuldeste Led. I ren musikalsk Henseende betegnede den vel en Tilbagegang fra tidligere, Orgler fandtes jo kun i de største Kirker, virkelig uddannede Sangere til i Kor at lede Salmesangen havdes kun ved Hoffet. Klodset og uharmonisk tog da Sangen sig uden Tvivl ud, sammenlignet med, hvad der forhen havde lydt under de samme Hvælvinger. Men paa Punkter mere afgørende end det blot musikalske, betegnede den et Fremskridt. Den udtalte tydeligere end noget andet det ny og store, der laa i Reformationen. Thi naar Korsangen nu, i Strid med alle gammeldags Begreber, ikke længer lød blot fra Kirkens Kor oppe ved Alteret, men fra den samlede Menighed, saa betød dette, at Fordommens Forhæng var sprængt, Forskellen mellem Læg og Klerk hævet. Naar det var Modersmaalets Toner, der klang, og ikke mere det uforstaaelige Latin, saa betød dette, at Romeraaget var brudt. Og naar endelig enhver med egen Røst udsang sin Tro, een blandt de mange og dog fuldt ud sig selv i denne Henvendelse, saa betød det — ogsaa de lutherske Præster og Fyrster kunde have godt af at mærke sig det — at den lige Vej til Gud var funden, og ingen ydre Tvang, Læretryk saa lidt som Fyrstevold, i Stand til i Længden at spærre den.

I langt højere Grad end Prædiken havde Salmesangen vundet Sindene for den ny Lære. Dette laa ikke blot i dens folkelige Karakter, dens Evne til straks at fly enhver, lav som høj, noget at tage vare. Det, der gav Salmesangen sin væsentligste Overvægt, var, at den stod i inderlig Samklang med Folkets Tankesæt og hele aandelige Eje. Alt, hvad der nemlig rummedes af Indtryk ud over det daglige Livs Dont, det var for de allerflestes Vedkommende modtaget, ikke som nutildags gennem Læsning, men gennem Folkesangen. Kun for een Art af Stemninger havde disse Sange hidtil ikke ret ejet Udtryk, det var de religiøse. Med dem var man tyet til Kirken, for at høre dem udsungne paa det fornemme, fremmede Sprog, i bløde, mægtige Toner, men fjernt og kun højtidsfuldt bevægende. Nu aabnedes med eet ogsaa hele dette Omraade. I den nye Salmesang føjedes det manglende Led

til, og øjeblikkelig indtog denne den Plads, der saa længe havde staaet og ventet paa den.

Det undrer, at Romerkirken med sit skarpe Blik ikke selv havde opdaget den Kraft, der laa i Salmesang paa Modersmaalet. Medens selv dens ædleste Forsvarere, en Poul Helgesen f. Eks., kun havde Syn for Menighedssangens Mangler, og Øre for dens Mislyd — „ved denne nye Kvædskab er kun Raab og Skraal blevet forøget, men Gudelighed ikke formeret"; det er vederstyggeligt, „at hellige Salmer skulle synges som en Springevise" [1] — saa sneg disse samme Sange sig, for en stor Del ved Melodiens Hjælp, ind i Folks Hjerter og udsaaede derinde alt det kætterske Frø, de bar i sig. Det lød lige betagende, hvad enten man saa hørte gamle, kendte Melodier som: „Jeg tjente mig udi Grevens Gaard", „Der staar et Slot i Østerrig", „Jeg stod mig op en Morgenstund", ja „Springeviser", Visen til „at synge Brude til Sengs med", hvilken f. Eks. Biskop Palladius benyttede, blot belagte med nye Ord — eller man pludselig blev slaaet af en ny, iørefaldende Melodi, bragt herhid maaske langvejs fra, oprindelig forfattet af Luther eller vel endog af en Kalvinist fjernt i Frankrig [2].

Det er mærkeligt at se, hvor hurtigt Melodier og Ord forplantedes. Ikke blot gamle tyske, men ogsaa franske Folkemelodier, for ikke at tale om, hvad Luther selv havde sat Tone til, naaede hurtigt op til Norden og lød snart som gamle bekendte. Mellem Sverige og Danmark-Norge fandt der en livlig Udveksling Sted, der ofte gør det næsten umuligt nu at afgøre, i hvilket Land hver enkelt Salme først er opstaaet. Hvad endelig Udbredelsen angaar, saa foregik denne kun i ringe Grad ved Hjælp af trykte Salmebøger — Folkets Flertal forstod jo ikke at læse — men Salmerne gik ligesom Folkeviserne fra Mund til Mund. En Forsanger, i Kirken Degnen, sang dem for, og Mængden sang Omkvædet saa længe, indtil hver enkelt havde lært Ordene.

En Mængde Salmer, i Begyndelsen de allerfleste, var naturligvis blot Oversættelser fra Tysk. Men fra det Øjeblik, nordisk Salmedigtning begyndte at vokse egen Vækst, og det indtraadte tidligt, møder vi et Tegn paa Frugtbarhed og Modtagelighed, der

er saa vel bekendt fra Folkevisernes Omraade: en Sang indsuges i den Grad i Folkebevidstheden, at Forfatterens Navn helt gaar i Glemme, trods det, at Sangen selv synges Norden over. Vidste man ikke, at sligt var umuligt, skulde man tro, at saadanne Sange ikke var digtede af en enkelt, men af et helt Folk. Men hvor Forfatternes Navne er bevarede, træffer vi et andet Forhold, der er lige saa oplysende. Skønt den gejstlige Stand og Virksomhed hurtigt sank i den offentlige Anseelse, saa at efter Reformationen saa godt som ikke en eneste Adelsmand mere gik denne Vej, der een Gang havde været saa søgt, viser derimod Salmedigtningen sig fremdeles i Stand til at samle alle, høje og lave. Blandt Navne paa Forfattere træffer vi nogle af dem, der havde ypperst Klang i Norden, i Danmark en Herluf Trolle, Erik Krabbe, Kristen Sehested, Sten Bille, Elsabe Krabbe, Mette Rosenkrans o. s. v., og i Sverige Admiral Erik Flemming og Karl Gyllenhjälm.

Salmesang blev hurtigt det naturlige Udtryk for Sindet i stille som i afgørende Øjeblikke. Vi skal til Bevis herfor ikke dvæle ved den daglige Husandagt, heller ikke ved Salmers Anvendelse i mangen bekendt Mands sidste Timer, eller den voksende Brug af Salmesang i Lejren og som Forberedelse til Kamp. Vi skal blot anføre et enkelt lille Træk, tilfældigt bevaret, der tydeligt viser, hvor dybt allerede før Aarhundredets Midte Salmesang havde slaaet Rod i Almuens Sind. Det var en Vinterdag 1540 eller 1541, da henved 80 Fiskere, mest fra København og Omegn, stod og stangede Aal i Sundet paa Isen henad Saltholm til. Med eet brast Isen, og Stykkerne kom i Drift, saa at Fiskerne, i Vand til Bæltestedet, førtes af Strømmen afsted i forskellige Retninger. Nogle var saa heldige at strande paa Amager, andre naaede tilsidst i en yderst forkommen Tilstand til Malmø, efter først en Gang at have drevet der forbi helt ned ad Falsterbo til; 29 druknede. Under disse fortvivlede Omstændigheder, da Isen skiltes og de sank i, men førend endnu Strømmen havde ført dem fra hverandre, raabte en af dem, Fisker Hans Bentsøn fra Odense, der siden var blandt de druknede, til sine Kammerater: „Lad os ikke tabe Modet, fordi vi skal dø i dette Vand. Lad os

nu se, om vi nogen Tid har hørt Guds Ord i vor Livstid. Nu gælder det. Vi se den visse Død for vore Øjne. Her maa vi blive. Det kan ikke andet være". Derpaa sang han for, og Resten stemte i med, den Salme, som plejede at synges om Søndagen før Prædikenen: „Nu bede vi den Helligaand". Da denne var ude og Isen endnu bar, sang de den sædvanlige Begravelses-Salme: „Med Glæde og Fred farer jeg nu hen". Peder Palladius, der omtaler denne Begivenhed, gør i Forbigaaende opmærksom paa Misforholdet mellem de fortvivlede Omstændigheder og Sangens Ordlyd: Med Glæde og Fred farer jeg nu hen. Om Salmesangen selv bruger han de simple Ord: „Det vaar af Hjertit, de sjunge" [1].

Det ligger nær at spørge om disse Salmers digteriske Værd, om nogen af dem har formaaet at holde sig ned til vore Dage som fyldigt Udtryk for den religiøse Stemning. Hurtigt set synes dette sidste endog i paafaldende Grad at være Tilfældet. Salmer som: „Vi tro, vi alle tro paa Gud", „Lovet være du Jesu Krist", „Vor Gud han er saa fast en Borg", „Af Højheden oprunden", „Et Barn er født i Bethlehem", „Med Sorgen og Klagen hold Maade", „Krist stod op af Døde", „Den lyse Dag forgangen er" o. s. v. hører den Dag i Dag til de velkendte. Nærmere set tilhørte dog ingen af disse fuldt ud Norden i det 16de Aarhundrede, men de var, hvad Indhold angaar, for en stor Del Laan fra andre Tider og andre Folk, ligesom ogsaa den Form, hvori vi nu kender dem, er meget omarbejdet siden da. Snarest maa vistnok Dommen lyde saaledes, at næppe vilde nogen dansk Salme, digtet i det 16de Aarhundrede, helt igennem kunne tilfredsstille Nutidens Smag. Dertil var Sproget endnu for ustemt, Sondringen mellem ophøjet og plat endnu ikke foregaaet og Tilbøjeligheden til Bredde for stærk.

Det vil af det foregaaende være klart, at Salmesang paa Modersmaalet var og maatte være et af de kraftigste Hjælpemidler til Reformationens virkelige Gennemførelse. Intet Under derfor, at den ældre Slægt drev paa, alt hvad den formaaede. Som Eksempel kan anføres følgende voldsomme Udtalelse af Peder Palladius: „Kan Du synge i dit Gildehus, Gæstebud og Barsel, og

Du formaar at synge i din Sognekirke, var det da ikke værd at ønske af Gud, at din Mund kom ved dit Øre at sidde, at man kunde se, at Gud havde vel hævnet sig over Dig? Det var jo tusindfold bedre, at din Tunge var raadnet op i din Hals og Du laa nu længe siden her nede i denne Kirkegaard, end Du skulde længer staa herinde og bespotte Gud som Svin og Køer, der ikke kunne synge. De gaa med deres Næse og Tryne ned til Jorden. Du og jeg, vi gaa med vort Ansigt op til Himlen, at vi skulle altid love og takke Gud". Eller en mildere Opfordring som denne: „I skulle ikke alene synge i Kirken, men ogsaa hjemme, i Skov og Mark, paa Ager og Eng, hvor Lejlighed kan give sig, en Dannekvinde ved hendes Væv, en god Pige ved hendes Rok: hun faar en Ten Garn langt før end hun veed selv af, naar hun sidder og synger en hellig Vise derhos" [1].

Sammenholder vi hermed, hvad vi veed fra den følgende Historie, at siden da har til ethvert Omslag og Opsving i den religiøse Stemning i Norden svaret en nyvakt Salmesang — for Danmarks Vedkommende minder vi blot om Navne som Kingo, Brorson og Grundtvig —, saa undrer det højlig at se omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte latinsk Sang atter trænge sig frem. Hvis Grunden hertil blot havde været den tilvante Ærbødighed for det uforstaaelige Sprogs højtidelige Klang, en halv overtroisk Tillid, saaledes som den ytrede sig i Bøndernes Vedhængen ved den latinske Messe og de saa yndede latinske Tryllеformler, saa vilde Bevægelsen været let forklarlig, men betydningsløs, og uddød med den Slægt, der selv havde oplevet latinsk Gudstjeneste. Men Ondet var af dybere Natur. Det var i Virkeligheden et Udtryk for, at Modersmaalets almindelige Brug, denne Trang til at faa hele Folket i Tale, disse friske Skud paa alle Aandens Omraader, havde alt kun været flygtige Vaarglimt, hvorover Romersprogets Sne et Aarhundrede endnu paany skulde hylle sit Dække. Den nye Gejstlighed, som var fremgaaet af Reformationen, savnede Overblik og Myndighed til her at holde igen. For at hævde sin egen Stilling maatte den følge med Strømmen.

Oprindelig havde man i den lutherske Kirke kun af Hensyn

til Latinens højtidelige Klang indrømmet den Plads i Messen paa de tre store Højtider Jul, Paaske og Pinse. Men snart sank Gudstjenesten ned til at være en Hjælper for Skolen, et Værn for den gejstlige Stand mod Menighedens Krav paa Ligestilling. Om det saa var Degne, skulde de kunne Latin[1]. Peder Palladius forklarer Hensigten hermed i følgende Ord: „Eders Sognedegn maa intet Latin synge her paa Landsbyen, uden paa Paaske, Pinse og Juledag, at han da bekender sin Skolegang og kan lokke Børn til Skole, og I derfor give ham Bogpenge eller hvad I ellers pleje af Arilds Tid at give ham om saadanne Dage“[2]. Aar 1562 bestemmes det i Fyn, at Landsbydegnene endog hver Søndag skal synge „Officium og Alleluja“ paa Latin, og den Grund, der uforbeholdent angives, er, „at ikke siden Lægfolk skulle tilegne sig deres Embeder“. Aar 1577 maatte det paa Roskilde Landemode paamindes Præsterne, selv om Messen paa de høje Festdage iøvrigt holdtes paa Latin, dog i det mindste at sige Nadverordene paa Dansk, saa at de blev forstaaelige for Menigmand[3]. Naar endelig hertil kommer, at man i Skolerne holdt en daglig Bedetjeneste, hvor der kun blev sunget og prædiket Latin, saa vil det forstaas, at dette Sprog endte med at blive Hjertesproget for dem, der i Følge Rang og Stilling netop var kaldede til at værne om Modersmaalet. Et tydeligt Billed heraf faar man i det saa ofte genkommende Træk, at Adelsmænd paa deres Dødsleje, efter at have taget Afsked paa Dansk med deres Slægt og Tjenere, endte med paa Latin at udveksle Skriftsteder med deres Sjælesørger. Modersmaalet var et Middel, som Lutherdommen ved sin Fremkomst med Rette greb til for at faa Folket i Tale. Den vigende Anvendelse deraf blev selv Maalestokken for, at Lutherdommen tabte sin Kraft og stivnede i Lærdom og spidsfindig Troslære.

Gudstjenesten afsluttedes med Altergang. Som bekendt havde Spørgsmaalet om Lægmænds Nydelse af Nadveren under begge Former været et af de vigtigste Stridspunkter mellem Katoliker og Lutheraner. Alle Slags Beviser var blevne ført i Mar-

ken fra begge Sider. Den ivrige Povl Helgesen havde end ikke forsmaaet et Bevis som dette, at mange Lægmænd jo nu gik med saa store Knebelsbarter, at de ikke paa høvisk Vis kunde drikke Øl af et Svendebæger, endsige da Jesu Blod af en Kalk[1]. Den lutherske Opfattelse var bleven den sejrende. Men den forudgaaende Strid havde afsat flere Spor, der gav Datidens Altergang et Præg forskelligt fra Nutidens.

Dette viste sig baade i Altergæsternes Antal og Alder og den Hyppighed, hvormed Nydelsen gentoges. „Tilforn", siger Peder Palladius, „var vi af Paven og Munkene forbundne til een Tid om Aaret, som var til Paaske-tid. Og da havde de skammeligt og skændigt røvet og stjaalet fra os den ene Part af det højærværdige Sakrament, som var Jesu Kristi velsignede Blod, og gave os klart Vand at drikke for Blod. Nu ere de Tyve uddrevne af Landet, og en Part ophængte, og I have faaet det hele og holdne Sakraments begge Parter igen. Det har kostet ham saa dyre paa Korsets Galge, der han gav sit Rosens Blod ud for alle vore Synder. Saa mænd, han vil ikke have det foragtet . . . . Derfor maa det være dig en stor Skam for Gud og hans Engle, om der gaar nogen Søndag eller Helligdag over dit Hoved, at der skal ej nogen findes af dine at gaa til Sakramentet: nu Du selv, nu din Hustru, din Svend, din Mø, din Dreng, din Pige, dit Barn, saa tidligt som en er sex eller syv Aar gammel og kan sin Børnelærdom"[2].

Fig. 79. Sølvforgyldt Kalk, skænket af Dronning Margrethe til Krønge Kirke paa Lolland.
(Nationalmuseet. Tegning af Rondahl.)

Denne sidste Betingelse, at kunne de ti Bud, Fadervor og

Trosartiklerne, vær altsaa den eneste, der stilledes for at stedes til Alters. Men det kunde hænde saavel Voksne som Børn ikke at have dette Kundskabs-Forraad inde. Derfor skulde Præsten forud for hver Gudstjeneste samle alle Altergæsterne oppe i Kirkens Kor, og medens Degnen paa samme Tid læste Katekismus med Ungdommen nede ved Døbefonten, prøve de Voksne. I Følge Kirkeordinansen skulde denne Overhøring dog ligesom Skriftemaalet foregaa lønligt, hvad der sikkert for en stor Del har svækket dens Betydning. Hvis nogen ikke bestod Prøven, maatte Præsten heller ikke aabenlyst vise ham bort fra Alteret, men skulde straks under det lønlige Skriftemaal meddele ham, at han endnu ikke kunde komme til Alters[1]. Idet han da fjernede sig, kunde det af omstaaende endnu vel forklares, som om han blot havde villet være til Skriftemaal, men ikke til Alters, hvilke to Handlinger ikke nødvendigt var forbundne. Ja, selv om det skulde gaa saa vidt, at Præsten tilsidst nødsagedes til fra Prædikestolen at bede den ovenomtalte Bøn om, at Djævelen, der hindrede vedkommende i at lære sin Børnelærdom, maatte forlade ham, saa fulgte dog ikke aldeles nødvendigt heraf, at Menigheden kunde opdage, hvo det var, da det var forbudt at nævne Navn. Dog er det rimeligt, at man i saa Fald nok har kunnet gætte sig til den paagældende, da den lange Udeblivelse fra Nadveren maatte gøre ham kendelig.

Thi hermed holdt man baade fra Præsts og Menigheds Side et vaagent Øje. Det, at lade for lang Tid gaa hen i saa Henseende, uden at have nogen lovlig Undskyldning, var en meget farlig Sag. Om Studenterne ved Københavns Universitet hedder det saaledes: „Hvis nogen ikke gaar til Alters i et halvt Aar, skal han straffes efter Rektors Skøn; og dersom nogen holder sig borte i et helt Aar, skal Rektor lade ham afstraffe efter Fortjeneste“. Meningen med disse lidt uklare Udtryk bliver forstaaeligere, naar man hører, at dét, blot at udeblive fra den almindelige Gudstjeneste, straffedes første Gang med en Bøde af en Mark og anden Gang med „hemmelig Afstraffelse“, hvilket vistnok var enstydigt med Stokkeprygl[2]. Paa Landet straffedes længere Udeblivelse fra Nadveren med Bandlysning, som, hvis vedkommende var

en Fæstebonde, kunde føre til, at han blev sat fra sin Gaard. Aar 1574 blev f. Eks. en af Universitetets Bønder i Haraldsted jaget fra Gaarden, fordi han i seks Aar ikke havde været til Alters[1]. Bandlysning og Anklage i lignende Anledning omtales oftere[2].

Paa samme Tid, som Øvrigheden saaledes ved verdslige Straffemidler nødte Folk til Alters, tvang den Niels Hemmingsen og den danske Gejstlighed til at lære, at hvo der nød Nadveren uværdelig, modtog Herrens Legeme og Blod til Fordømmelse. Mærkelig var den Maade, hvorpaa Regeringen varetog sine egne Pligter lige overfor Altergangen. Skønt alle var enige i at prise Lægmands Nydelse af Kalken som et af Reformationens vigtigste Fremskridt, og skønt Regeringen havde overtaget Kirkegodset og dermed Forpligtelsen til at sørge for Kirken, havde den dog ikke Raad til at skaffe det lidet, der udkrævedes til Altergangen. Poul Helgesen havde i Kampens Dage som Angreb paa den nye Lære givet følgende Historie til bedste: En luthersk Præst i Præstø indviede og uddelte en Gang ved en Altergang Pæremost i Stedet for Vin; og da han blev tiltalt herfor, forsvarede han sig saalunde: „Hvor Fanden skulde jeg faa saa megen Vin fra, som her skulde til til saa mange“[3]. Det synes, som om Regeringen havde taget denne Præst til Mønster. Kirketienderne inddroges saa grundigt i den kongelige Kasse, at Regeringen Aar 1566 selv maatte tilstaa: „Vi forfare, at mange Kirker ikke er saa formuende, at de have at købe Vin og Brød for til at berette Sognefolket med“[4]. Det laa under slige Forhold nær for Præsterne at hjælpe sig, som hver kunde bedst. Præsten Mogens Strøby i Næstved uddelte saaledes i Foraaret 1567 flere Gange Pæremost i Stedet for Vin, og da Provsten paatalte dette, undskyldte han sig med, at den var lige saa klar som Vin og at andre forstandige Mænd havde gjort ligesaa[5]. Endnu i Aaret 1599 maatte der paa Roskilde Landemode gives Præsterne Paamindelse om, at Nadverelementerne burde være saaledes, at ikke Altergæsterne væmmedes ved dem, og at der i Stedet for Vin ikke maatte uddeles Most eller andre forbudne Drikke[6]. Omvendt tog man stundom særlig Hensyn til, naar Standspersoner

var blandt de nydende. I et Regnskab for Frue Kirke i Aalborg hedder det saaledes: „En Planke (ɔ: en halv Pot) rinsk Vin, da Lensmanden og hans Frue var til Alters". En Uvane, der maaske mindre stødte Datiden, var det, naar enkelte Præster efter Altergangen selv fortærede det tiloversblevne, sluttelig slikkede Disk og Kalk og viste dem frem for Menigheden som Bevis for, at de nu var tomme [1].

Hvilken Rolle, Lægmands Nydelse af Vinen spillede for den almindelige Bevidsthed, kan ses af de nye, besynderlige Skikke, som dens Indførelse gav Anledning til. Paa Sjælland uddannede der sig saaledes den Uskik, som offentlig maatte paatales: efter Altergangen at give de paa samme Dag døbte Børn den tiloversblevne Vin at drikke [2]. Paa Fyn maatte det gentagne Gange forbydes Præsterne at uddele Altervin som Middel mod Øjensyge eller Susen for Ørene [3]. En ikke ringe Tilbøjelighed var der til at benytte Altergangen som en Slags Edsbekræftelse eller Gudsdom til Bevis for Uskyldighed. Vedkommende skulde da, førend han drak, sige: „Gid jeg, hvis jeg har gjort det og det, maa drikke Djævelen!" [4] Det er troligt nok, at Forpligtelsen til at være forsynet med Vin for Kirken har bidraget i det mindste sit til den gængse Opfattelse, at en Præst burde være vel forsynet med Drikkevarer i det hele. I Danmark maatte det uafbrudt forbydes Landsbypræsterne at holde Udsalg af Drikkevarer. Og i Sverige, hvor Præstegaardene ofte erstattede Kroer, var de efter fremmede Rejsendes Dom, selv dybt inde i Landet, hyppigt mærkværdigt vel forsynede med Vine.

Naar Nadveruddelingen skulde til at begynde, kom der en stærk Uro over Menigheden: medens nogle gik op til Alteret, sneg andre sig skyndsomst bort, og fra Stolene fulgte alles Øjne enhver af Parterne med største Opmærksomhed. Sagen var, at i denne Stund skiltes Bukkene fra Faarene (Fig. 80). De, der gik bort, gik ikke frivilligt, men nødtvungent; det var dem, om hvem det hed i Peder Palladius' Visitatsprædikener: „Naar Fadervor

er sunget for Alteret, og de høre Klokken ringe, da skulle de pakke dem ad Døren“ [1]. At dette var Alvor, kan bedst ses af, at der paa Bispemødet i København 1555 blev vedtaget, at hvis de ikke vilde gaa med det gode, skulde Menigheden under Præstens Anførsel drive dem ud [2].

For ret at forstaa, hvad der foregik i dette besynderlige Efterspil, maa det erindres, at den lutherske Gejstlighed paa et enkelt Punkt havde bevaret en vidtstrakt Myndighed fra den katolske Tid: Magten til at løse og binde. Da denne Sag i sin Tid var for, havde Regeringen ikke næret nogen videre Betænkelighed [3] ved

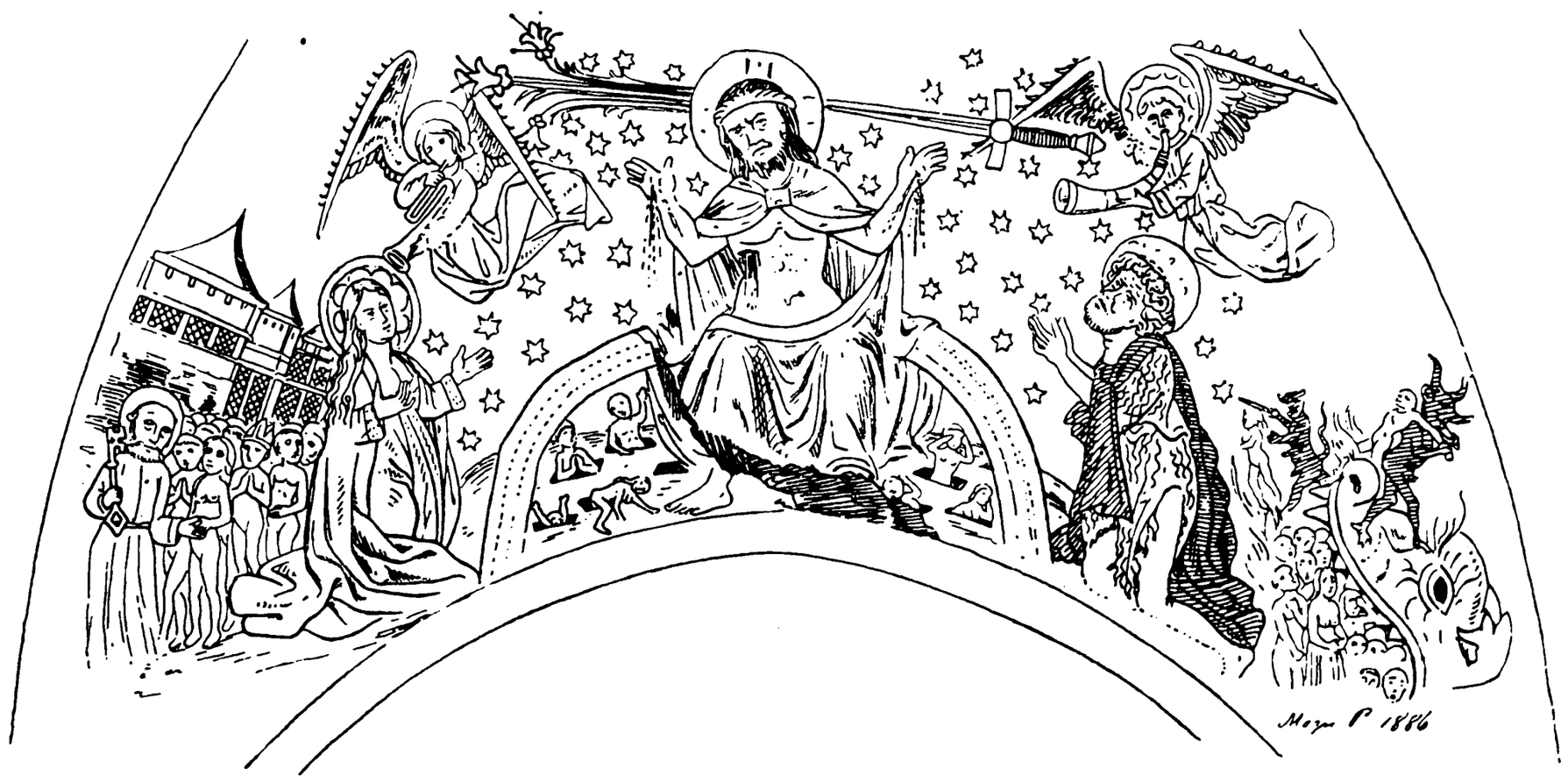

Fig. 80. Dommedag. Kalkmaleri i Aasum Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

at overlade de lutherske Præster Udøvelsen af denne Magt. Maaske kunde sligt Middel virke til Gavn, og misbrugtes det, var Regeringen vel i Stand til at kalde Præsterne til Orden. Gejstligheden selv havde gerne overtaget en Myndighed, der dels endnu i det offentlige Omdømme med Rette tilkom den, dels indeholdt dog en liden Afglans af fordums Magt og Herlighed. Saaledes fremkom de mærkelige Ord i Kirkeordinansen om Bandlysningen og dens Virkninger: „Hvad som helst Prædikerne i de Maader efter Guds Ords Lydelse beslutte, det vil Gud holde ved fuld Magt“ [4].

To Dage om Aaret, nemlig Søndagen næst før Jul og næst før Paaske, var de egentlige til at lyse „Ulydige i Band, det er:

under Djævelens Vold til deres Legemes Fordærvelse"; men iøvrigt kunde „saadan Del ogsaa foretages paa andre Søndage, saa tit som Behov gøres"[1]. Fremgangsmaaden var den, at de ulydige først blev hemmeligt advarede af Præsten; hjalp dette ikke, blev deres Navn opslaaet paa Prædikestolen, eller Præsten advarede dem offentlig fra Prædikestolen; bedredes de ikke endda, blev de i den treenige Guds Navn lyste i Band. De var da udelukkede af Menigheden, saa at de vel endnu kunde møde til den almindelige Gudstjeneste, men maatte ikke deltage i Altergangen eller optræde som Faddere eller Vidner ved Vielse. Hvis de herefter forbedrede sig, kunde Præsten atter løse dem af Bandet, hvilket foregik paa den Maade, at den Bodfærdige i Menighedens Paahør tilstod sin Synd, stod „aabenbar Skrifte", som det kaldtes, og derpaa afløstes, idet Præsten lagde Haanden paa hans Hoved og tilsagde ham Syndsforladelse. Vedblev nogen, skønt bandsat, at fremture i sin Synd, skulde Præst og Kirkeværger give den verdslige Øvrighed det tilkende, og paa Landet skulde da Herredsfogden forbyde vedkommende Ophold i Herredet, indtil Dom var gaaet i Sagen[2].

Det er klart, at der herved var lagt en overordentlig Magt i Præsternes Haand. Stundom tyede Regeringen ligefrem til deres Hjælp, som da der i Aaret 1580 udgik Befaling til alle Landets Præster om at lyse Band over enhver, der levede i ulovlig Forbindelse, og de Præster, der undlod dette, truedes med Embedsfortabelse[3].

Denne Magtfuldkommenhed havde imidlertid sine meget mislige Sider. Først og fremmest savnede Præsterne selv den moralske Myndighed, der udkrævedes, for at kunne optræde med tilstrækkelig Vægt. Naturligvis gaves der ikke faa hæderlige Undtagelser, men om Standen i det hele gjaldt det, at den i en overordentlig Grad var hengiven til Tidens to Hovedlaster: Drukkenskab og Løsagtighed. Naar det da om saa mangen var vitterligt, at han ikke havde noget at lade andre høre, og naar Kirken selv ikke en Gang dømte Præster til bestandig Embedsfortabelse, hvis de, skønt een Gang advarede, „forsaa sig med Jomfrukrænkelse eller andet Skørlevnet", men blot „kaldte dem

et andet Sted til Guds Embede, enten langt borte dèr i Stiftet, hvor man ikke veed af deres Gerning, eller udi et andet Stift“ [1], saa kan det ikke undre, om Advarsler og Bandlysning i saadanne Folks Mund tabte en Del af deres Vægt.

Hertil kom, at den hele Fremgangsmaade bidrog til at sætte de slette Lidenskaber i Bevægelse. Præsten selv kunde naturligvis i Reglen kun paa anden Haand vide Besked om, hvad utilbørligt der var foregaaet i hans Menighed. For at sætte ham i Stand til at være med maatte der da drives det modbydeligste Angiveri. Selv den brave Peder Palladius opfordrer i blind Iver Naboer og Genboer til at melde til deres Sognepræst, hvad utilbørligt de kunde opdage hos andre; „hvis de tie, ville de selv blive fordømte med dem“.

Hvad der imidlertid gav Bandlysningen sit egentlige Grundskud, var, at man tog Munden meget for fuld med, hvad Laster man vilde ramme. Man kunde længe nok belægge med Skriftsteder, at saadanne og saadanne skulde ikke arve Guds Rige. Men gik man for vidt over Stregen og krævede Bandlysning for Ubetydeligheder, saa overlodes det i Virkeligheden til Præstens Vilkaarlighed, hvem han vilde ramme. Og ganske som det var gaaet med Pavens Bandstraale, da den sank ned til at misbruges politisk, tabte ogsaa her Lynet sin Kraft og fristede til Modstand.

Efter Aarhundredets Midte var man allerede naaet saa vidt, at i Virkeligheden gaves der ikke eet Menneske, uden at han jo i det mindste efter den sjællandske Formular af Aar 1569 kunde paastaas at have fortjent at lyses i Band. Vel var ganske vist kun de færreste: Gendøbere, Troldkarle, Menedere, „Præstehadere“, Manddrabere, vitterlige Tyve og Røvere. Men allerede ved Skørlevnere og Aagerkarle begyndte Vægtskaalen lidt at lette, thi Usædelighed gik overordentlig stærkt i Svang, og ved Aagerkarl forstod Kirken enhver, der tog over 5 Procent. Dette gjorde imidlertid Alverden, da Renten af Laan i Reglen var 6 Procent og derover. Og hvo kunde endelig bestaa, naar enhver, der levede i Avind med en anden, enhver, der daglig drak over Tørsten, enhver, der kunde siges at have bagvasket, „brugt sin Styrke til at fortrykke andre“, ja, blot misbrugt Guds Navn med „en blo-

dig“ Ed, fortjente at bandlyses. Enten talte Præsterne Usandhed alle de øvrige Søndage om Aaret, naar de forkyndte om Guds Barmhjertighed og Kristi Forsoningsdød, eller ogsaa havde de Uret i at paastaa, at Præste-Bandlysning for Synder som disse virkelig skulde kunne formaa at „udelukke fra Guds Naade“ [1]. Det er et naturligt Udbrud af sund Fornuft, naar en bandsat Bonde under en Retssag Aar 1590 forsvares med, at den ham overgangne Bandlysning selv er „ukristelig for de utallige mange Formaledidelsers Skyld“ [2].

Dreven til saadan Yderlighed maatte Anvendelsen af Bandlysning og Udelukkelse fra Nadveren nødvendig glide ud af Hovedledelsens Haand, og Brugen af den kirkelige Politistav blive overladt til de spredte Tjeneres eget Forgodtbefindende. Vi træffer derfor ogsaa de mest forskelligartede Opfattelser af, hvor og naar Kirketugten burde anvendes. Snart hører vi om Præster, der — plagede med Overløb af Folk, som ønskede den og den af deres Bekendtskab lyst i Band — haardnakket vægrede sig og af Bispen tilsidst fik det Raad at dække sig ved at forlange skriftlig Befaling fra Øvrigheden, førend de bandlyste nogen, og ellers kun nøjes med skrappe Advarsler fra Prædikestolen [3]. Andre vovede sig saa vidt, at de overtroisk var med til at jage Bandstraalen efter en ukendt Tyv, for paa denne Vis at faa Sagen oplyst [4]. Endelig træffer vi Eksempler paa, at Præster brugte Kirketugten ganske ugenert blot som Vaaben mod deres Uvenner, udelukkede fra Nadveren paa Grund af Agterstand med Afgifter og aarevis nægtede at afløse, hvem der ikke havde Raad til at betale for en saadan kirkelig Handling [5]. En staaende Klage synes det at have været, at paa Landet slap Børn af Præster, Fogeder og rige Gaardmænd lettere end andre, og at man atter i København i det hele var lemfældigere end paa Landet [6].

Ser vi bort fra den egentlige Grund, hvorfor man var kommen sammen i Kirken, kan det ikke nægtes, at særlig Gudstjenestens sidste Del, saaledes som Forholdene var, frembød meget af almindelig Interesse. Hvad man for en Timestid siden ude paa Kirkegaarden kun havde hvisket om og antydet, blev nu slaaet fast af Kirkens Talsmand, enten i Form af Advarsel og

Bortvisning eller ved aabenbar Skrifte, hvilken sidste kun i Købstæderne synes at være henlagt til Hverdagen. Alle Menighedens Hemmeligheder kom for Lyset og i Kirkens betryggende Gengivelse, der fra nu af tillod enhver at drøfte dem som al anden Kristenlærdom. At de tillige fremkom i tilstrækkelig tydelig Form, derfor borgede Tidens Sans for djærve Udtryk. Eksempelvis skal vi anføre, hvad man saaledes fik at vide i Bergens Domkirke ved et Par forskellige Gudstjenester. Den 19de December 1563 blev det forkyndt fra Prædikestolen baade i Domkirken og i Korskirken, „at Danquard Makfarson nu var forligt med sin Hustru, til hvilken han havde en stor Mistanke baade for hendes løse Fagter, saa og for nogle Vidnesbyrd, der gik om hende af hendes Tjenestetolk". Derpaa blev der holdt en Paamindelsestale baade til dem og andre om „at fly Aarsag til Mistanke og Misgerninger og bede med Jesu Syrach, at Gud vilde vende vore Hjerter fra al ond Begæring". Den 12te Januar 1565 blev Jacob Matzen aabenbarlig afløst i Domkirken, „fordi han havde som en ulydig, utaknemmelig og Satans Søn nogle Gange slaaet sin Moder, draget hende ved Haaret og gjort hende stor Fortræd". Han lovede aabenbarlig at ville forbedre sig. (Om samme Jacob Matzens senere Skæbne tilføjer iøvrigt den gamle Beretning: „Det hjalp lidet. Nogen Stund derefter kom han i Handel med en Hofkarl, der hug hans Albue i Stykker, saa han er lemlæstet. Han drak Satans Skaal og gav sig Fanden i Vold" [1].) — Den 11te Marts 1571 lod Niels Björnson gøre en Forbøn for sig af Prædikestolen i alle Kirkerne, „at Gud vilde aabenbare det onde Menneske, som havde beløjet ham, hans Hustru og Kort Elsing, som siges at have beligget hende, paa det at saadant Menneske kunde straffes derfor" [2].

Man vilde kun daarligt kende Datidens varme Blod og Trang til Voldsomhed, hvis man troede, at alt sligt kunde gaa fredeligt af, behandles halvt forretningsmæssigt som en Lysning til Ægteskab i Nutiden. Saavel Præsten som Menigheden var lige tilbøjelige til straks at give Stemningen Luft. Heraf fremkom tidt de mærkeligste Optrin i Kirken. Man faar et tydeligt Indtryk heraf ved f. Eks. at høre om Pastor Augustinus i Glostrup, der

fra Prædikestolen brugte Ukvemsord mod sin Menighed[1], om Pastor Niels Kempe i Høje og Starby, der fra Prædikestolen kylede en Bog i Hovedet paa en Bonde[2], eller Præsten Hans Thomsen, der ved Synet af en Kvinde, der traadte ind i Kirken, afbrød sin Prædiken og raabte: „Pak Dig ud, din Djævel! jeg gider ikke set Dig!“ [3] Det maa indrømmes at være Svar i lignende Tonart, naar f. Eks. Slotsfogden i Bergen, da Præsten paa Palmesøndag opregnede Navnene paa en hel Del Kvinder i Byen og kaldte dem Skøger, undsagde Præsten, da han troede at have hørt sin elskedes Navn deriblandt[4]. Eller naar en fynsk Adelsmand lukkede Kirkedøren i for en Præst og jog ham bort fra Kirken, da han kom for at holde Gudstjeneste[5]. Eller naar samme Adelsmands Hustru, der synes at have været en meget livlig Natur, en Gang i Skt. Knuds Kirke rejste sig op i Stolen, afbrød Bispen i hans Prædiken og udskældte ham, da hun troede, at han ved nogle Ord havde sigtet til hende eller hendes Mand[6]. Senere sendte hun i Uggerslev Kirke paa anden og tredje Juledag sine Folk op til Alteret og lod dem tre Gange hver Dag slukke Lysene[7].

Regeringen tog alle herhen hørende Sager med en underlig Blanding af Mildhed og Strenghed. Enkelte af dem vides end ikke at være blevne paatalte. Omvendt blev, da Borgerne i Præstø var komne i Strid med deres Præst og en Gang havde spærret Kirkedøren for ham, ikke mindre end syv af dem dømte fra Livet og Resten til at „straffes efter Byens Privilegier“. Da imidlertid de dødsdømtes Hustruer gik i Forbøn for dem hos Kongen, synes de at være slupne med den meget milde Bøde af ialt 600 Daler[8]. En paafaldende Strenghed til det sidste vistes mod Præsten Jacob Nielsen, der havde beskyldt Biskop Niels Hvid i Skaane for at have stjaalet en Ligsten, hvilket dog viste sig at bero paa en Misforstaaelse. Præsten dømtes fra Livet og blev virkelig halshugget paa Slotspladsen i København. At han til det sidste bevarede Humøret, viste han ved endnu paa Retterstedet at synge:

Skal nu Mester Jacob miste sit Liv,
Før Hanen gal',

Saa er dog Bispen en Tyv,
For Stenen han stjal[1].

— Gudstjenesten med alle de Afbrydelser, som den selv gav Anledning til angaaende Stolestader, Altergang og andet, havde allerede i og for sig et broget Præg. Dette forøgedes yderligere ved Forstyrrelser af mere sædvanlig Art, som naar enkelte af Menigheden viste sig at være berusede af den tidlige Brænde-

Fig. 81. Efter endt Gudstjeneste i Dalarne.
(Fotografi.)

vinsdrikken og kom i højrøstet Kiv[2], eller naar i Byerne herreløse Hunde trængte ind og sloges i Kirkens Baggrund[3]. Man bedømme imidlertid, som man vil, den hele fra vor saa forskellige Gudstjeneste, een Ting staar fast, at den i en ganske anden Forstand end Nutidens var egnet til at danne det afgørende Lyspunkt i Ugens Ensformighed. Thi man havde set, hørt og oplevet meget i disse Par Timer. Man var bleven ladet med Stof til Tanker og Samtaler for lange Tider. Det var da med en egen tilfreds Spændstighed at Folk strømmede ud, naar Gudstjenesten var omme. Hvad enten man steg til Vogns eller Hest, gik ned ad Gadens ujævne Stenbro, spredtes ad Veje og Kirkestier eller

maaske samlede i Flok skød Baaden i Vandet (Fig. 81) — i een Ting mødtes alle, der forlod Kirken, høje og lave: usynligt bar de en kostelig Bylt med sig, Summen af alle de mærkelige Ind-

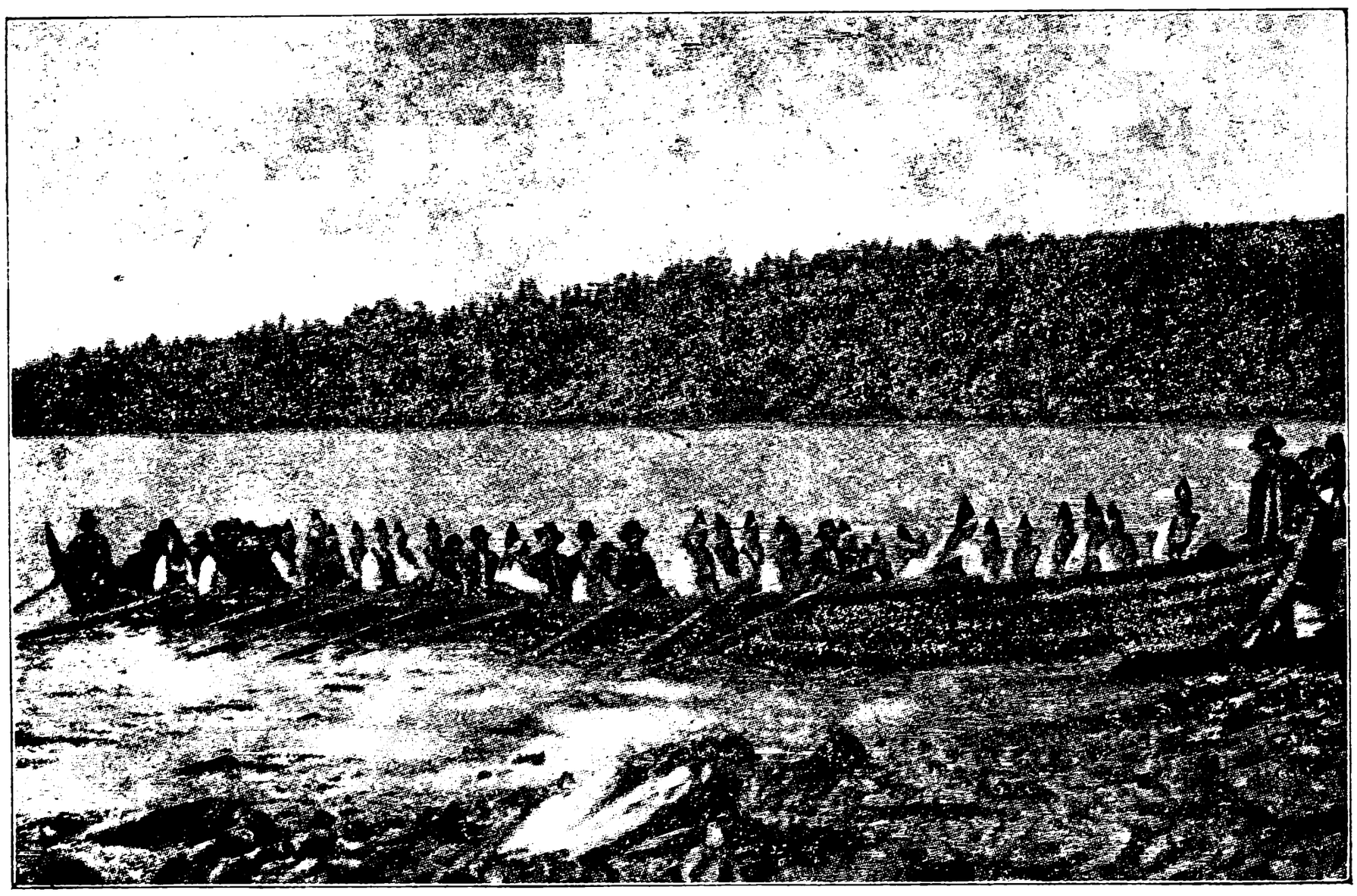

Fig. 82. Tilbage fra Kirke i Dalarne.
(Efter Fotografi.)

tryk, de havde modtaget. Det var Ugens aandelige Kost, for mange langvejs boende maaske en hel Maaneds Kost, som de her hjembragte (Fig. 82).

3

ALMINDELIGE FORLYSTELSER

De store Højtider udmærkede sig fremfor Hverdagene dels ved visse almindelige Forlystelser, der var fælles for de fleste selskabelige Sammenkomster, dels ved ejendommelige Former baade for Spøg og Alvor, der gav hver enkelt Fest sit særlige Præg. Til de mest almindelige Fællesforlystelser hørte foruden Bordets Glæder: Musik, Dans og Spil.

Om alle disse tre lod paa en Maade Udtrykket „Leg“ sig anvende. Datidens Dans mindede meget om, hvad man nu til Dags vilde kalde Selskabs- eller Børnelege; i de saakaldte Julelege, der omfattede alle Arter, var det ofte umuligt at bestemme, hvad der var Dans, hvad Leg. Om Musik saa vel som Dobbel havde man endnu ikke godkendt Enebetegnelsen: at spille (Tysk: spielen), men kaldte det i Reglen paa gammeldags Vis: at lege paa Fløjte, Skalmeje, Orgel o. s. v., samt at lege med Kort og Tærninger.

I Datidens Musik anvendtes af Instrumenter Trommer og Piber langt hyppigere end nu til Dags. De brugtes ikke blot til Militærmusik, men ved alle større Bryllupsoptog og selskabelige Sammenkomster. En dygtig „Leger“ maatte samtidigt kunne blæse paa Pibe og slaa paa Smaatromme (Fig. 83, 84, 90). Navnet „Piber“ faldt derfor i Datidens Mund naturligt som Betegnelse for Musikant i Almindelighed:

„Nød lærer nøgen Kone at spinde,
Og Piberen leger, for han vil vinde“ [1].

Den største Art Trommer, „Kedeltrommer“ (Fig. 84) brugtes i Reglen vistnok kunved kongelige Fester. De var ofte kosteligt udstyrede med guldbroderet Fløjls Omhæng o. s. v. En af Frederik den Andens sidste Regeringshandlinger var at lade bestille to nye Kedeltrommer hos en Guldsmed i Kolding; de skulde tilsammen koste over 4000 Kroner. Fire Kedeltrommer af Sølv omtales ved Christian den Fjerdes Kroning[1]. Et Par rigt udstyrede Kedeltrommer med fortrinlig Klang tillige med nogle simplere af Jærn, der anvendtes i Slaget ved Stångebro, opbevares i Nationalmuseet i Stockholm. Af Piber omtales baade almindelige Piber, „Feltpiber“, „Kobberpiber“, „Blokfløjter“[2] (Fig. 85) o. s. v. Endog paa Sækkepibe (Fig. 86) blev der spillet ved det danske Hof. Frederik den Anden havde saaledes en Sækkepiber i sin Tjeneste ved Navn Andres Duday; Navnet tyder paa udenlandsk Herkomst[3].

Fig. 83. Trommer og Fløjte. Kalkmaleri i Tirsted Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

„Skalmeje“ var et indenlandsk og meget yndet Instrument. Paa det blæstes der baade til daglig og til Fest, f. Eks. ved Frederik den Andens Kroning[4]. Endnu i Aaret 1702, da Enkedronningen drog gennem Aalborg,

Fig. 84. Keddeltromme og lille Tromme.
(Efter Jost Amman 1568.)

søgte Borgerne at forlyste hende ved at lade Stadsmusikanten blæse paa Skalmeje[1].

Ved større Fester anvendtes tillige Basuner, som f. Eks. ved Magdalene Krognos' Bryllup i Aarhundredets Begyndelse, saavel som i Aalborg 1596 og senere hver Gang „Guds Legems Lav" holdt Lavdrik[2].

Den hyppige Brug af Spillemænd medførte naturligt, at det kunde betale sig for saadanne at bosætte sig rundt om i Købstæderne. For mange Byers Vedkommende hører vi derfor Tale om Spillemænd, der nød visse Rettigheder, mod at de for en bestemt Takst musicerede ved Byens Bryllupper og Fester, og ikke uden Borgemestrenes Tilladelse lod sig forhyre udenbys. Allerede Aar 1500 omtales en Stads-Spillemand i Aarhus[3]. Siden forekommer de hyppigt. Under den nordiske Syvaarskrig kunde Regeringen befale alle Købstæderne i Landet at stille Pibere og Trommeslagere til Flaaden og Hæren[4]. I Ribe og flere andre Steder holdt ved Aar 1600 Byens Spillemand et ikke ubetydeligt Antal Svende[5].

Fig. 85. Blokfløjte, Langhorn og Pibe.
(Efter Jost Amman 1568.)

I Krigstilfælde nød iblandt Landsknægtene Pibere og Trommeslagere dobbelt Sold[6]. Holdt Borgervæbningen Øvelser, optraadte ogsaa Stadsmusikanterne militærisk og „opvartede med Feltpiber og Trommer". Ved Bryllupper og Fester havde de foruden deres faste Takst en Ekstraindtægt, idet det var dem tilladt at lade et

Fad gaa rundt blandt Gæsterne for at indsamle Gaver, en Skik, der endnu har holdt sig mangt et Sted hos Landbefolkningen i Danmark. Ved Juletid endelig var det dem tilladt at gaa omkring i Husene og paa Gaden „og lege for Godtfolk“ [1]. En Form for Fortjeneste, der ikke omtales i nogen Bestalling, men som vistnok kunde være ret indbringende, bestod i om Aftenen at følge Lysthavende hjem med fuld Musik fra Stadens Raadhuskælder [2]. Vanskeligt faldt det dem at forhindre andre Spillemænd i at lade sig høre offentligt, især i Byer som f. Eks. Helsingør med stærk Tilstrømning af fremmede og et Utal af Logihuse. Ved Markedstid var Ævret opgivet og denne som andre Næringer fri for alle.

Fig. 86. En Sækkepiber. Kalkmaleri i Høve Kirke paa Sjælland.
(Efter Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Farlige Medbejlere for Stadsmusikanterne synes de saakaldte „Taarnmænd“ paa de kongelige Slotte at have været. Ogsaa de var jo Spillemænd, stundom som paa Kronborg og Københavns Slot fem i Antal, og deres Virksomhed ikke større, end at den tillod Bifortjeneste. I København lykkedes det under Christian den Fjerde Andreas Plattenslager at blive Taarnmand og samtidig helt fortrænge Stadsmusikanten. Samme Andreas Plattenslager synes ogsaa i Stand til at overkomme meget. Han paatog sig „selv femte at blæse i Instrumenter paa Slotstaarnet hver Morgen Kl. 5; dernæst Kl. 10 at blæse i Trompeter og siden straks efter lege paa Instrumenterne; i lige Maade til Aftensmaaltid, naar Klokken er 5, at blæse og lege paa Instrumenterne, desligeste om Aftenen, naar Klokken er 7, til Godnat“. Desforuden skulde han lade sig bruge til Bryllupper, Barsler og andre Gæstebud i København og Køge og andre Steder i Lenet saavel med at følge til og fra Kirke som i selve Gæstehuset. Kunde han ikke selv møde, forpligtede han sig til at skaffe Stedfortrædere. Med samme Ansættelse blev iøv-

rigt Kampen mod Løsgængere klogeligen opgiven, idet fra nu af „andre ekstraordinære Spillemænd“ fik Lov til „at lade sig bruge i Kældere og Kroer“ [1].

Foruden disse faste „Taarnmænd“ holdt Kongerne desuden en Mængde Musikanter (Fig. 87), der benævnedes forskelligt: Spillemænd, Trompetere og Instrumentister [2]. Ved Spillemænd i snævrere Forstand forstodes vistnok kun Pibere og Trommeslagere. To af disse var tilforordnede Drabanterne [3]. At Trompeternes Antal ikke har været ringe, kan ses af, at der Aar 1591 ved det danske

Fig. 87. Trompeter, Pibe og Tromme.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hof blev hamret Buler ud paa ikke mindre end tolv Sølvtrompeter, der var altfor forslaaede [4]. Da Christian den Fjerde Aar 1599 var Gæst paa Bryggen i Bergen, gik han i Land, fulgt af atten Trompeter og fire Kedeltrommer. Ved hans Kroning blæstes paa 24 Sølvtrompeter [5]. Instrumentisterne behandlede baade Blæse- og Strengeinstrumenter. Formanden for Instrumentisterne synes at have været den øverste af Musikanterne og Kongens Koncertmester. Alle bar de en Slags Hofklædning, der i Aaret 1579 var Trøje og Hoser af rødt Damask, foret med gult „Skellert“, der var synligt mellem Udskæringerne, og over det hele en kort Kappe af sort Klæde bræmmet med Fløjl [6].

Mange af disse Musikanter var Udlændinge. Aar 1577 blev saaledes en Italiener, „hvem Hs. Maj. stakket siden havde an-

taget og formærket, at han var hans Kunst perfekt", forfremmet til Mester for de andre. Den tidligere Formand, Mester Jacob, maatte finde sig i at tjene under ham[1]. De fleste Udlændinge var Tyskere og Engelskmænd. De synes at have strejfet om i Smaaflokke, vandret fra Land til Land og tilbudt Fyrster og Adelsmænd deres Tjeneste. Helsingør var et Sted, hvor de ofte var at faa. Herfra meldte f. Eks. Aar 1585 Gert Ranzau til Kongen, at der var mødt fem, som han havde anholdt og tinget med om Løn, hvis Kongen vilde have dem[2]. Aaret efter skrev Kurfyrst

Fig. 88. Fløjte, Fedel, Lut og Harpe.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Christian af Sachsen til Frederik den Anden om at skaffe ham fem engelske Instrumentister[3]. Aar 1602 rømte to saadanne bort fra Christian den Fjerde, men denne opdagede, at de havde efterladt nogle Sager hos Herman Bosse i Helsingør og spillede dem uden Tvivl et slemt Puds ved at beslaglægge deres „Instrument og en Fiol de Gamma"[4].

Af Strengeinstrumenter var de almindeligste: Harpe, Fedel, Gige, Hakkebrædt og Lut (Fig. 88). Harpespil var mere yndet end i en senere Tid; vistnok var det Erindringer fra Oldtiden og Middelalderen, der i saa Henseende holdt sig. Ikke blot spilledes der ved Frederik den Andens Kroning paa Harpe saa vel som paa mange andre Instrumenter, men i et halvt opbyggeligt Skrift, „Unge Karles og Drenges Spejl", anbefaledes det at lade Ung-

dommen undervise i Harpespil, da sligt forædler Sindet[1]. At dette dog ikke var et ufejlbarligt Middel, kan ses af Helsingørs Tingbog, i Følge hvilken Kirsten Harpeslaaer noget senere overbevistes om at have dræbt en Trompeter[2]. Omtrent ved Aarhundredets Midte kostede i Stockholm Harpestrenge 2 Kroner Dusinet[3]. Om en Barnedaab, som Slotspræsten i Bergen forrettede Aar 1564, skriver han i sin Dagbog: „Blev Niels Organists Søn døbt paa denne Dag, som var Skærtorsdag, og blev kaldet David. Kanske at han kunde blive en Harpere“[4].

Fig. 89 Tre Gigere.
(Efter Jost Amman 1568.)

Fra det 16de Aarhundrede indtil vore Dage har Brugen af Harpe mere og mere tabt sig. Nu forekommer den knap engang i et fuldt forsynet Orkester. Men samtidig har den fundet ny Anvendelse som „tænkt Tilbehør“ for enhver Digter. Denne Mode opstod omkring Aar 1800, vistnok efter klassisk og fransk Mønster. Den tidligere, ligeledes blot „tænkte“ Hyrdefløjte slog ikke mere til. Digterne burde have „Lyre“. Baggesen kaldte undertiden sin gemytligt for „Lire“. For Oehlenschläger og Grundtvig voksede den til Harpe. De fleste af det 19de Aarhundredes nordiske Digtere, store og smaa, har besidet enten Harpe eller Lyre, hyppigt begge Instrumenter. Vi kan efter Beskrivelserne, der ofte er meget omstændelige, bestemme, hvorledes disse i det enkelte har set ud. Paa Oehlenschlägers Harpe var Strengene af Bjørnesener, Grundtvig anvendte gerne,

i det mindste til Salmedigtning, Strenge af Guld. J. L. Heiberg ønskede at kunne gøre „dobbelte Greb“. Hertz berørte ikke, naar han spillede paa sin Lyre, Strengene direkte med Fingrene, men anvendte et Metalplekter til at slaa dem med o. s. v., o. s. v. Alle disse Harper og Lyrer forsvandt imidlertid sporløst ved Ejerens Død. De forekom derfor aldrig hverken paa Auktioner, i Arvingers, private eller offentlige Samlingers Eje. En fremtidig Kulturhistoriker vil, naar længere Tid er gaaet, have ondt ved at finde Rede i slige Forhold. Senest vil han vel falde paa, at det hele var en bevidst Usandhed, hvorpaa Digterne og deres Samtid lige villigt gik ind. Det vil da komme til at staa og sikkert blive anført som et mærkeligt Eksempel paa folkeligt Selvbedrag og Selvhypnotisering, en Slags „Atavisme“ i det daglige Liv, hvor Forhold, afbrugte alt for Aarhundreder tilbage, atter slog ud som naturlige Kendetegn og Mærker.

Fig. 90. Legere (Fedel, Fløjte og Smaatromme, Lut).
Efter Maleri fra omkring 1500 i Herkeberga Kirke i Upland.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Fedel og Gige[1] eller Gigle svarede omtrent til, hvad nu kaldes Violin. Begge spilledes med Bue, ikke længere med Greb af Fingre som i fordums Dage, da det endnu med Rette hed „at slaa Fidel“. Buen var i det 16de Aarhundrede og endnu længe

efter altid krum (Fig. 88—90), hvoraf jo ogsaa selve Benævnelsen „Bue“ kom. Nutidens lige „Bue“ er i sig selv en meningsløs Benævnelse. Den Gang lød endnu Talemaaden: „krum som en Fejlebue“.

Den, der spillede paa Fedel og Gigel, kaldtes for „Fedler“, „Fiedler“ eller „Fejler“ og „Gigler“, hvilken sidste Benævnelse i en langt senere Tid, udtalt som „Gøgler“, har faaet en slet Betydning. Tværtimod betegnedes den Gang en Mand som Gøgler, uden at der heri var Skygge af fornærmeligt: „Da Jacob Seefeld en Tid lang har ladet sig bruge i Vor Tjeneste for en Gyglere, eftersom Vi ham derfor have ladet indskrive hid udi Riget, og han nu for hans Alderdoms Skyld, at han ikke dagligen kan efterfølge Vort Hof som tilforn, er forløvet af Tjenesten, saa have Vi bevilget ham følgende aarlige Genant“ o. s. v.[1].

Fig. 91. En Lutenmager.
(Efter Jost Amman 1568.)

En Thomas Seefeld, rimeligvis en Slægtning af denne, bosiddende i København, omtales senere ligeledes officielt som „Gigler“[2].

Ogsaa Benævnelsen „Hakkebrædt“ har i en senere Tids Mund faaet en spottende Bibetydning. Den Gang var det et temmelig almindeligt Instrument, nærmest vel svarende til et ufuldkomment Klaver. Det beskrives saaledes: En 3—4 Fod lang og noget over 1 Fod bred Firkant, der er forsynet med en 2—3 Tommer høj Kant, hvorpaa en Resonansbund er anbragt og

hvorover en stor Del Strenge (fra 38 og derover) er spændte. Den spillende slaar derpaa med to Træhamre[1]. Maaske var det mindre brugt i Nordtyskland; i det mindste omtaler Borgemester Gentzkow i Stralsund det lidt fremmed, naar han den 10de Januar 1561 skriver i sin Dagbog: „Skolemesteren bragte et Instrument, som man kalder Hakkebrædt, som han vilde skænke mig“[2]. Men i Danmark var det i hvert Fald vel bekendt. Det hedder saaledes i en Bog om Børneopdragelse:

Fig. 92. Engel spiller paa Lut. Kalkmaleri i Elmelunde Kirke. (Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Børn skulle ikke alle Tider forbydes at lege,
Men maa stundom sig forlyste og vederkvæge,
— — —.— — — — — — — — — — — — —
Synge, kvæde, danse og springe
Med Hakkebrædt, Trommer og Giger at klinge[3].

Fig. 93. Djævel spiller paa Lyre. Kalkmaleri i Fakse Kirke paa Sjælland. (Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Citer og Lut endelig var ligeledes vel kendte. „Luttenslagere“ omtales oftere. Aar 1605 fik saaledes Luttenslager Peter Kummerling (?) Borgerskab i Helsingør[4]. Det ligger nær at slutte, at Christian den Fjerde som Barn har faaet Undervisning i at spille dette Instrument, naar det Aar 1590 om den ovennævnte Thomas Seefeld gentagne Gange hedder, at han i København har købt Citer-

strenge og Luttenstrenge til Christian den Fjerdes eget Behov[1]. Om Erik den Fjortende, der var meget musikalsk, vides med Sikkerhed, at han blandt andet spillede paa Lut, og man har endnu Noder, skrevne med hans egen Haand[2]. En lille Scene, der i mere end een Henseende maler Tiden, er tilfældig gengivet i Sagen mod Præsten Jacob Nielsen, som blev halshugget for at have kaldt sin Bisp en Tyv. Vedkommende angives at sidde og drikke Øl, „og havde han to Degne (ældre Skoledrenge) for sig med en Gigle og en Citer, og lod kvæde for sig en Vise[3]. Efter kirkelige Kalkmalerier at dømme antog man, at saavel Engle som Djævle ligeledes spillede Lut. I Elmelunde Kirke paa Møen f. Eks. saaes en Engel paa Dommedag spillende paa Lut for de salige (Fig. 92). Ligesaa greben af Tonernes Magt syntes en Djævel i Fakse Kirke, endog hans Lut nærmest lignede en Lyre, og den „Mælkedeje", han knælende besang, selv gik paa Djævlekløer (Fig. 93). Underligt nok er dette en Gang saa yndede Instrument siden da næsten helt gaaet i Glemme hos Nordens Landbefolkning. Saa vidt vides, er Lut i vore Dage kun i Dalarne endnu folkelig kendt og anvendt (Fig. 94 og 95).

Fig. 94. En Bondepige fra Leksand i Dalarne, spillende paa Lut.
(Efter Fotografi.)

Til de sjældnere forekommende Instrumenter hørte derimod Clavicordium og Symphonium, der uden Tvivl har været temmelig kostbare. At de dog langtfra var ukendte i Norden kan ses af, at de f. Eks. begge omtales i „Unge Karles og Drenges Spejl"[4], Om Knud Brahe, der døde i Begyndelsen af det føl-

gende Aarhundrede, hedder det, at han særlig elskede de to Salmer: „Vor Gud han er saa fast en Borg“ og „Som Hjorten skriger efter fersk Vand“, hvorfor han i sin Velmagt idelig lod lege dem paa „Simphoni“ og synge for sig. Paa sit Dødsleje ønskede han at høre dem endnu en Gang, „lod saa hente sin Simphonist og befalede ham at lege de tvende Salmer“ [1]. Aar 1620 bestemtes det, at der ved det paatænkte adelige Akademi i

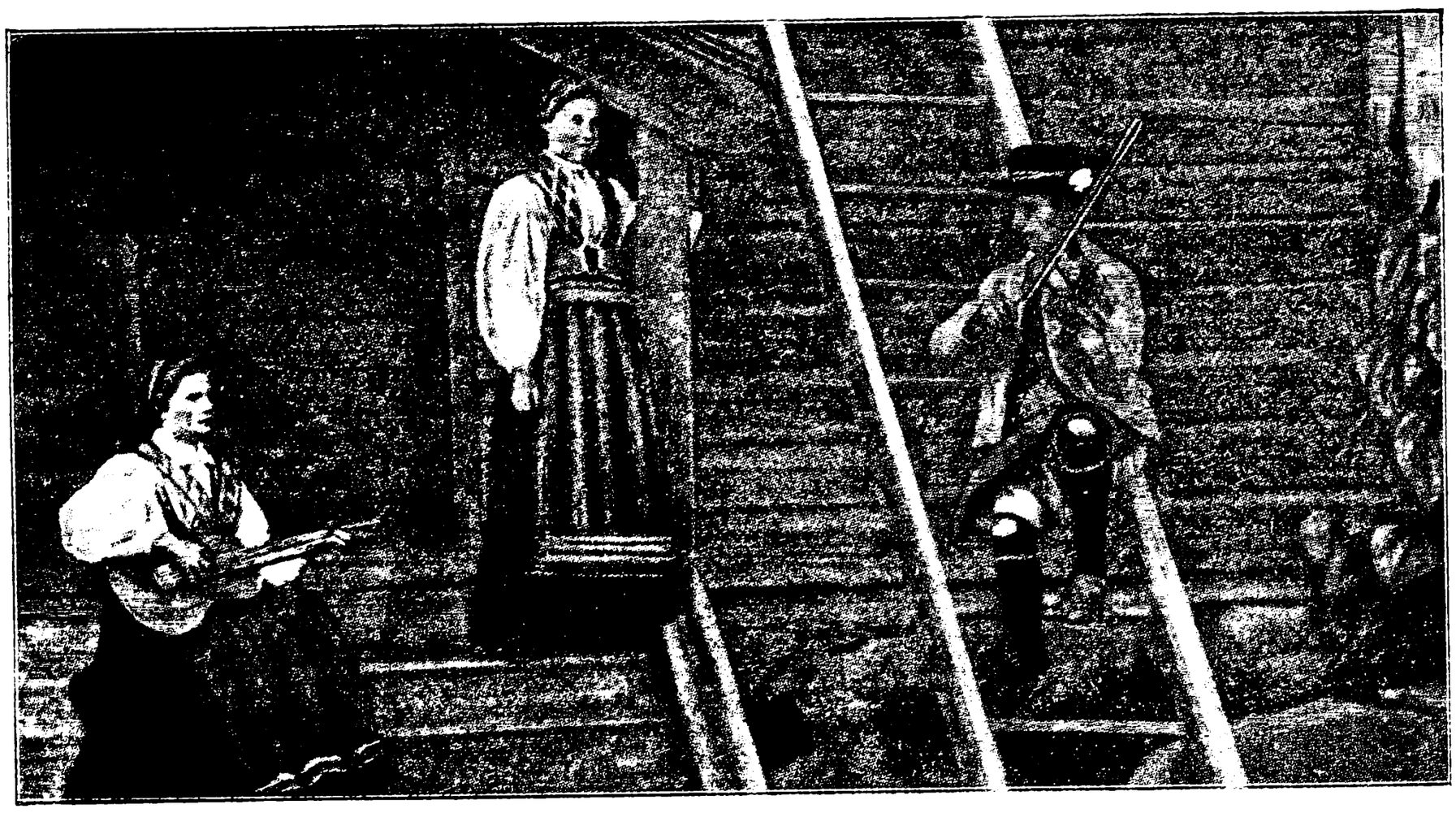

Fig. 95. En Bondepige fra Mora i Dalarne spiller paa Lut.
(Fotografi.)

Sorø skulde ansættes for at oplære de unge i Musik: en god Symphonislager, en Lutenist og en Violinist de Gamma [2].

Et Instrument, der ligesom Orgel synes saa godt som alene at være blevet anvendt til kirkeligt Brug, var det saakaldte „Positiv“, der vel nærmest svarede til Nutidens „Lirekasse“. Det omtales af og til. Christian den Tredje befalede Aar 1545 at lade afhente et, der stod i Københavns Slotskapel [3]. Ved Frederik den Andens Kroning spilledes paa Positiv [4]. Christian den Fjerde skænkede Københavns Universitet et Positiv, der, en Gang optrukket, spillede af sig selv [5].

Ingen af Datidens selskabelige Sammenkomster gik af uden Sang. Den meste Musik, der foredroges, var egentlig kun Ledsagelse for Sang, og hvor Instrumenter manglede, holdt man sig til Sangen alene. Unge og gamle stemmede i med. At sligt ikke frembragte et uharmonisk Resultat, laa dels i, at alle jo var indøvede fra Barnsben, men dels og fornemmelig i, at saa godt som al Datidens Sang var Vekselsang, hvor kun Omkvædet blev sunget af hele Forsamlingen, medens Versene selv foredroges af en eller flere virkelige Sangere.

Hvor højt skattet Sang har været, kan ses af, at den var i Stand til at skaffe Brødet til en talrig Klasse: de fattige Skolebørn. Med Skolemesteren i Spidsen sang de ved festlige Lejligheder for Hvermands Dør og delte siden Udbyttet, der langtfra var ringe. Og enkeltvis eller et Par i Følge trak de til daglig om, smaa omvandrende „Instrumentister“, som holdt sig til, hvor der var Haab om at faa et Maaltid Mad. Ligesom Luther i Sachsen som lille, saaledes tjente mangt et Barn i Norden sit Brød ved sin Stemme. Det er ret betegnende, at Skoledrenge i daglig Tale ofte kaldtes for „Diskanter“. Der krævedes langt fra altid for at blive vinket ind, at de skulde kunne ledsage Sangen med Spil paa Citer og Gigle. Men for at være Sanger for en Kres, hvor Kanden gik rundt, var det en ufravigelig Betingelse at kunne en Mænge Viser, helst ikke af de tammeste. Det var denne underlige Art Uddannelse, der for mangen „Diskants“ Vedkommende blev den grundigste, han nød, hans egentlige Brødstudium. Tynd nok maaske i Latinen, men med et kraftigt Skæg og en Tunge, færdig i alle Tonearter, var han da sluttelig i øverste Klasse som „Davids Degn“ moden til at gaa ud som Lærer for den næste Slægt. Ønsker man et Eksempel blandt de mange paa, hvorledes Skoledrenge toges med ved Gæstebud og bespistes til Tak for Sangen, læse man følgende Beskrivelse af en lille vellykket Fest, som en Præst i Bergen gav for to Embedsbrødre og en tredje Bekendt med deres Hustruer, ialt seks Personer: „Den 6te Januar gjorde Hr. Mads Skytte, som siden drog til Lærdal og havde været Medtjener til Domkirken i to Aar, for mig Absalon, Hr. Jørgen og hans Hustru, Jørgen Skrædder og hans

Hustru et rundt Gæstebud. Dèr havde han Diskanterne og Davidsdegnene og gav nok Vin og Øl; og han havde Spillemanden Karl Hårpere, hvilken og legte paa sin Skalmeje. Der kom ogsaa Julevagten ind; de fik nok[1]".

At Skoledrengenes Sang ved Gilder og festlige Lejligheder var noget fuldstændig lovligt, kan bedst ses af, at ikke blot Byens Beboere, men ogsaa gennemrejsende Adelsmænd, ja Kongen selv benyttede dem hertil, naar han paa Rejser i Landet ønskede en Adspredelse. I Aarene 1559 og 60 lod saaledes Frederik den Anden Peblinge og Degne „synge Diskant" for sig paa Salen paa Nyborg Slot, paa Aarhusgaard, i Kolding, Odense og Roskilde[2].

I København derimod holdt Kongen et eget, fast Sangerkor, der ogsaa fulgte ham, naar han for længere Tid tog Ophold andetsteds. Dette synes at have været almindelig Skik ved større Hoffer. I Danmark hører vi Tale om et saadant Sangerkor allerede i Christian den Andens Dage[3]; og Antallet holdt sig nogenlunde uforandret Aarhundredet igennem, ialt 18 Personer. Af disse fik kun Sangmesteren og de tolv, der sang Bas, Alt og Tenor, bestemt Løn, medens Diskanterne, der i Reglen var Børn, nøjedes med frit Underhold. Flere Breve fra Frederik den Andens Tid er bevarede, hvori Kongen klager over Vanskeligheden ved at faa „Sinker til Kantoriet med god Røst", uagtet han havde henvendt sig baade i Roskilde og Lunds Skole. Fra Kongens Side blev der iøvrigt sørget vel for disse Diskanter, idet han holdt en egen Skolemester til at undervise dem i de almindelige Fag udenfor Sangøvelserne. Sangerne synes at have været et vanskeligt Folkefærd. Aar 1560 klagede de til Frederik den Anden over, at Diskanternes og Altisternes Stemmer tabte sig ved „grov Spise og ondt Øl", og udvirkede ad denne Vej en Befaling til Lensmanden paa Københavns Slot om at give alle Sangerne Frokost om Morgenen og i det hele bedre Øl og Mad end andre, der nød Underholdning paa Slottet. Senere viste Kongen sig imidlertid lige saa snild som de, idet han, for at Forholdet mellem Føde og Stemme maatte blive rettelig afvejet, satte dem alle i Kost hos Kapelmesteren. Hermed var Sagen dog ingenlunde

endt. Aar 1574 klagede Kapelmesteren over, at Kantoriet spiste ham ud af Huset. Der blev da bevilget ham 50 Øre til om Ugen for hver Person. Aar 1585 fik de tre Stemmer deres Løn omtrent fordoblet[1].

De kongelige Sangere brugtes ved alle Lejligheder, baade i Kirken, under Maaltidet og til Dans. Fra den katolske Tid havde de bevaret et vist gejstligt Præg, der blandt andet ytrede sig i deres Dragt. Denne var helt præstelig: sort, lang Klædes-Kjortel, foret med sort Damask, og sort Fløjls-Hat[2]. Ogsaa i Navnet bevarede de Mindet om deres kirkelige Virksomhed, idet deres Formand kaldtes „Kapelmester“ [3]. Betydningen heraf blev senere noget udvisket, da Titlen gik i Arv til Teatrets Orkesterdirigent, og Orkestret selv antog Navn af „Kapellet“. Stillingen som kongelig Sanger gav i det 16de Aarhundrede endnu fremdeles Adkomst til Præstekald. I Aarene 1591—93 blev ikke mindre end tre Personer ansatte som Præster, alle udtrykkelig af den Grund, at de havde tjent som kongelige Sangere. For en af disses Vedkommende synes der endog at være blevet set igennem Fingre med, at han havde en Legems-Lyde, idet han var halt, hvad ellers vilde have kunnet hindre ham i at faa gejstlig Ansættelse. Om ham skreves der til Biskoppen i Skaane, at han havde tjent syv Aar i Kantoriet og nu gerne vilde være Præst; Biskoppen skulde derfor forhjælpe ham til et Kald, uden Hensyn til, at han havde en daarlig Fod[4].

Dans var en Forlystelse, der dyrkedes med stor Iver. Den almindelige Maade at danse paa var endnu den gammeldags, hvor hele Selskabet ledsagede Dansen med Sang (Fig. 96). Ved større Fester og hos de mest velstillede udelukkede dette ikke Brugen af Musik tillige. Trommer og Piber synes især at have været yndede. Men hos den store Mængde af Befolkningen udgjorde Sangen den eneste Musik. De Sange, der benyttedes, var de gamle Folkeviser, der jo endnu var paa alles Læber. Med Rette kunde en dansk Brevskriver Aar 1609 forklare en Udlænding

Forholdet saaledes: „Vort Folk bruger at forhøje den festlige Glæde ved alle Gilder og Sammenkomster med ældgamle Vers og Viser. Disse er i almindelig Brug og i megen Anseelse“ [1]. Endnu til ned omkring Aar 1700 holdt disse Forhold sig nogenlunde uforandrede i Jylland. Om denne Tid skriver en Mand i sine Erindringer: „I min Ungdom vare alle Folk meget genejet til at synge Viser og Lystighed, i Særdeleshed de saakaldte 200 Kæmpeviser og ellers mange andre baade nye og gamle, hvoraf jeg har sanket en 500 eller flere, hvoraf jeg kunde en Del udenad, og særdeles kan jeg de gamle Toner eller Melodier til bemeldte 200 Viser . . . . Men denne Sang og Lystighed er nu

Fig. 96. Dans. Kalkmaleri i Ørslev Kirke paa Sjælland.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

saa godt som forsvunden hos alle, og er det allerede nu kommet saa vidt, at faa eller ingen kan mere Melodierne til fornævnte Viser“ [2].

Man tager næppe fejl, naar man til disse Sange ved Festerne henfører nogle af Datidens dybeste Indtryk. Alt, hvad nu til Dags kun afsætter sig spredt, fordi det modtages ad forskellige Veje: gennem Læsning, gennem Sang, Musik og Skuespil, brød ved slige Fester samlet ind paa det modtagelige Sind. Anders Sørensen Vedel søger at udtrykke Visernes betagende Magt, idet han siger, at „den subtillige og søde Melodi, som de synges med af dem, der vide Tonen til dem, i sig selv fryder et Menneskes Hjerte, naar de ellers kvædes med en ren Kvindestemme eller en stærk Karls-Røst. Saa at dersom nogen er glad, da forøge de hans Glædskab udi ærlig Gæstebud og Samkvem“ [3].

Vi skal senere under Beskrivelsen af Bryllupper komme nærmere ind paa Datidens forskellige Arter af Danse. Her maa vi nøjes med at anføre, at de langtfra alle var blot adstadige og afmaalte. Selv om dette gjaldt de fleste gammeldags, var der i Tidernes Løb kommet en Del Ture og Lege til, der var livlige nok (Fig. 96). Endelig naaede i det 16de Aarhundrede en hel ny Slags Dans til Norden, den blotte Runddans Par og Par. Fra sit Hjemland, Polen, medbragte denne nye Dans mange uvante Ejendommeligheder, baade i Retning af det ildfulde og det blot uvorne. Da den hurtigt slog an i Norden, var mod Aarhundredets Slutning Dans og Dans her to højst forskellige Slags. Den kunde være værdig og højtidelig, og den kunde være yderst dristig og voldsom. Dette fremgaar allerede af den Mængde Regler og Trusler om Bøde, som baade i Norden og i Tyskland maatte gives mod de altfor voldsomme Svingninger, der saa lidet passede til Datidens Beklædning. I „alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrands" opfordres derfor Jomfruerne til kun at „gøre en kort, ærlig og tugtig Dans, udi hvilken de gaae sindig frem efter hinanden, uden utilbørlig Omsvingen og anden Uhøviskhed"[1]. Men Dansens Voldsomhed oplyses bedst ved, hvad der gentagne Gange berettes: at Kvinder blev dansede ihjel. Aar 1587 den 20de November segnede saaledes under Dansen paa Koldinghus en af Dronning Sophias Jomfruer, Ellen von Mehlen fra Broholm, død om. Det samme hændtes tre Aar efter med Jomfru Gertrud Kaas[2]. Ved Iver Juels Bryllup den 18de September 1597 sank efter en Dans med Albert Friis Fru Mette Morten Krabbes om og døde med det samme[3].

Paa Dansens det begrænsede Omraade gav Renæssancen i Norden sig et af sine, om ikke tydeligste, saa dog heftigste Udtryk.

Medens Kvinderne var de ivrigste til Dans — Aar 1586 maatte, som tidligere omtalt, den danske Regering udstede Forbud imod, at Dansen begyndte, førend Maaltidet var hævet, fordi „Kvindfolk, som sad bag Bordet, i saa Fald sprang over samme mellem

Retterne for at være de første paa Gulvet“ [1] — saa deltes Mændenes Sind ved den stærke Tiltrækning, som ogsaa Kort og Tærninger udøvede.

Kortspil var overordentlig udbredt. Det er ikke blot i Kong Hans' og Dronning Christines Regnskabsbog for Aaret 1487, at vi læser saadanne Poster som: „Sendte jeg min Herre 3 ß at korte med; item 3 ß min Herre at korte med“; „item 10 ß min Herre at korte med i Skibet Tirsdag dernæst“; „item 16 ß min Herre at korte med i Skibet Onsdagen dernæst“; „item 40 ß sendte jeg min Herre at doble med med Valkendorf“ o.s.v., o.s.v.[2] Eller i en anden Regnskabsbog: „Laant Hertug Frederik 12 ß, dèr han kortede med Kongen“[3]. Spillelysten var trængt langt dybere ned. Aar 1571 hedder det saaledes i en moralsk Fortælling om en Slagterdreng ved Navn Lottarius, der har forført en Ridders Søn: „De bruge dem og stundom med Tærninger og Kortenspil, fordi denne Lottarius findes aldrig nogen Tid paa Gaden, at han jo i det mindste haver et Par Tærninger eller et Kortspil i Haanden“[4]. Om dem, der sjældent søger Kirke, siges der i et andet Skrift: „Paa deres Bord skal man snarere finde et Vartavl og Kortenspil end en Bibel“[5]. Og en slet Tjener beskrives saaledes:

Fig. 97. Kortspil i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede i et tysk Værtshus.
(Efter et Billede i Kunstmuseet i Nürnberg.)

> Den, som suppe og sætte kan,
> Og Femkort spille som en Mand[6].

Ja, helt ned til Børnene var Tilbøjeligheden trængt. I „Børne-

spejl“ (Aar 1568) finder f. Eks. Forfatteren sig foranlediget til at foreholde Forældrene, at

> Kortenspil og Tærning at kaste
> — — — — — — — — —
> Det lærer Børn at slemme og demme,
> Det lærer Børn deres Kald at forsømme [1].

I Lovene for Herlufsholms Skole maatte det forbydes Børnene at holde Drikkelag og spille Kort i Smug [2].

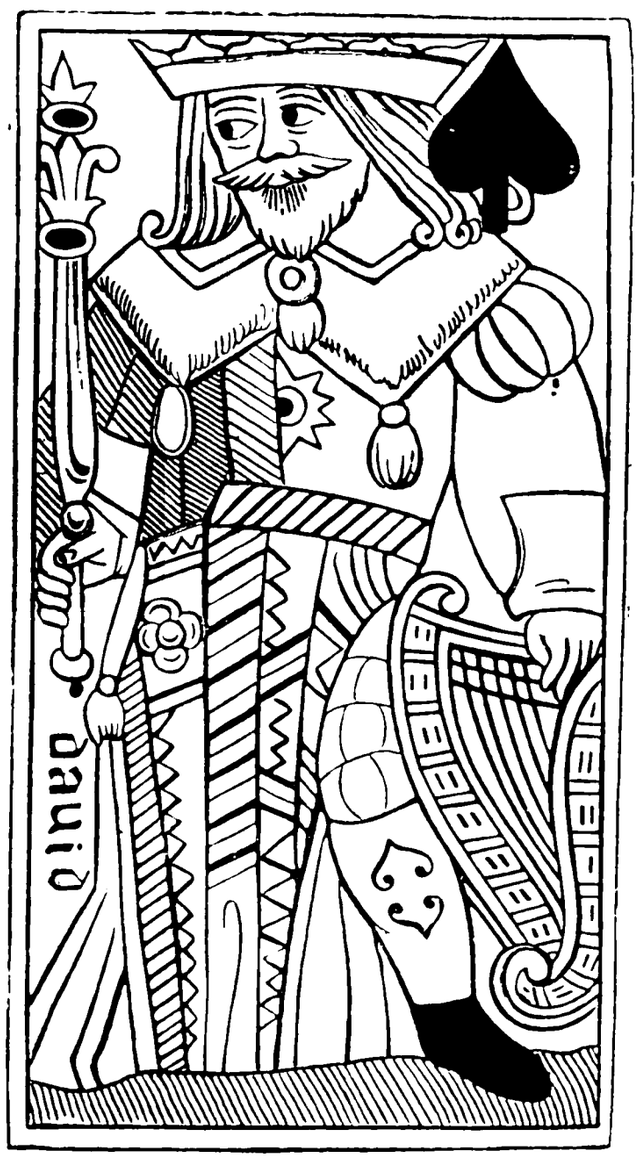

Fig. 98. Spar-Konge. Fransk Kort fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. (Nationalbiblioteket i Paris.)

Fig. 99. Hjerter-Dame. Fransk Kort fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. (Nationalbiblioteket i Paris.)

I Sverige og det øvrige Norden var Forholdene ganske de samme. Til Stockholm indførtes Spillekort fra Udlandet i store Maader. Man kunde faa dem af meget forskellig Godhed, „flamske Kort“, „brogede Kort“ o. s. v. lige fra 1 Krone 20 Øre Spillet og ned til 1 Krone for et helt Dusin Spil [3]. At Spillekort forekom til daglig i Finland [4], kan ikke undre, naar man hører, at der endog afsendtes Kortspil i Dusinvis til de fjerne Vestmanøer under Island [5].

Et Bevis for, hvor hjemlig Brugen af Kortspil tidligt er bleven

i Norden, kunde maaske hentes fra, at man her i højere Grad end i flere andre Lande har oversat de fremmede Benævnelser paa Modersmaalet. Medens man i Tyskland for en Del bibeholdt de franske Betegnelser og f. Eks. blot forandrede „trèfle“ til „Treff“, oversatte man det paa Dansk til: „Kløver“ og søgte at gøre dette yderligere forstaaeligt ved at forvanske det til „Kløer“, en endnu folkeligere Udlægning af Figuren paa Kortet. Hvad Kortspillenes Ydre angaar, saa var de stundom temmelig afvigende baade fra Nutidens og fra hverandre indbyrdes. Dette maatte blive en naturlig Følge, saa længe ikke en enkelt endnu havde Eneret til Tilvirkningen, men Kortene indførtes fra forskellige Byer og Lande. En interessant Oplysning om Kortspil i Danmark fra Tiden omkring 1560—1570 forekommer mærkeligt nok i Vinderslev Kirke i Nørrejylland. I Korhvælvingen her er afmalet to Kvinder, hvoraf den ene, som hosstaaende Billed (Fig. 100) viser, er omgiven af Druer, selv klædt i Datidens moderneste Dragt og har Spillekort paa Bordet foran sig. Betydningen af at anbringe en saadan Figur paa dette Sted er uklar. Muligt har en Kirkens Velgørerinde fundet det passende at lade sig afmale saaledes. Muligt skal Billedet netop advare imod at forfalde til Drik, Svir og Kvinder. Folkesagnet klarer Sagen ved at berette, at de to Kvinder en Gang i Forening har arvet Kirken og derpaa spillet Kort ind-

Fig. 100. Kalkmaleri i Vinderslev Kirke i Nørrejylland.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

byrdes om, hvem der skulde eje den. Hun med Kortene vandt den.

Langt ældre end Kortspil og lige saa tiltrækkende som dette var Brugen af Tærninger. Det kan ofte være vanskeligt nok at afgøre, hvilken Art Spil, der menes, om med Kort eller Tærninger, naar der i det 16de Aarhundrede tales om „Dobbel". Betegnelsen anvendtes paa begge Arter[1]. Udtrykket at „spille" forekom, som ovenfor omtalt, langt sjældnere end at „lege", „dobble", „korte", „tavle" o. s. v. Til et simpelt Tærningspil hørte egentlig ikke andet end to Tærninger, som let kunde skaffes, da mangen til Stadighed bar saadanne hos sig. Hvor der spilledes noget finere, brugte

Fig. 101. Den fortabte Søn spiller Tærninger.
(Tysk Glasmaleri fra 1532.)

man at ryste Tærningerne, ikke i Haanden, men i et Bæger, hvorfra de udkastedes. Paa denne Maade mente man sig mere sikret mod uærligt Spil. Det var maaske Grunden til, at det gik den fortabte Søn saa rent galt i Spil, at han ikke engang anvendte denne Forsigtighed (Fig. 101). Ligeledes anvendtes hyppigt i Forbindelse med Tærninger et eget Tavlebord, Spillebræt, eller som det i Reglen kaldtes „Vartavl". Alt efter Spillets Regler bestemtes enten de enkelte Tærningekasts Værd efter Stedet paa Brættet, hvor Tærningerne standsede, eller man spillede med

Brikker tillige, og Trækkenes Rækkefølge, Antal eller lignende afgjordes ved Kastet. „Saa ere og menneskelige Vilkaar ikke længe ved een Manér, men falde paa adskillige Øjne, undertiden paa faa, undertiden paa mange, som Tærninger i Vartavlspil", hedder det i en Fortale til et af Datidens Skrifter[1]. Slige Vartavl (Fig. 102) var naturligvis meget forskelligt udstyrede. De tarveligere lavedes hjemme. I Stockholm forekom i Handelen Vartavl indførte fra Udlandet til en Pris af omtrent 50 Øre Stykket[2]. Paa Kragerup paa Sjælland findes i Lysthuset et stort, ottekantet Stenbord, $2^1/_2$ Alen i Tværmaal, hvorpaa er indhugget

Fig. 102. Vartavl.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Aarstallet 1577, Eggert Ulfelds og Lisbeth Galdes Navne og Vaaben samt to Arter Tavlespil, det ene endda i to Gengivelser[3]. Intet af disse svarer ganske til noget af de nu brugelige Brætspil. I Følge Sagnet skal dette Stenbord være anbragt til Minde om, at hine to Ejere af Kragerup havde tabt i Spil og maatte afstaa et større Stykke Skov fra Gaarden[4]. Hvis Sagnet har Ret, kunde Forfatteren til den ovennævnte Fortale, hvormed han tilegner sin Bog til Kansler Christian Friis, maaske have fundet en lidt heldigere Sammenligning end just denne om Tærninger og Vartavl. Det var nemlig Christian Friis' Fader, der havde ægtet samme Lisbeth Galde, og Christian Friis var nu selv Ejer af den ved Spil forringede Gaard.

Det synes at have været en staaende Regel at spille om Penge eller Penges Værd. Regnskabet førtes enten ved Hjælp af Regnepenge — udenlandske Regnepenge solgtes ved Midten af Aarhundredet i Stockholm til omtrent fire Kroner for Pundet[1]; Peder Oxe efterlod sig Regnepenge af Sølv[2] — eller ogsaa opskreves Regnskabet med Kridt paa Bordet, synligt for begge Parter[3]. Om den Iver, hvormed der spilledes, kan man danne sig et tydeligt Begreb. Ofte bortspilledes store Summer. Karin Månsdatter fik saaledes f. Eks. en Gang af Erik den Fjortende udbetalt 2300 Kr. i Spillepenge[4]. Christian den Fjerde tabte en Gang over 5000 Kr.[5]. „Doblet og forspilt 600 Daler med kongelig Majestæt", skriver Esge Brock i sin Dagbog[6]. Sligt førte jævnligt til Strid. „27de Juni 1567 blev en Baadsmand i Taleiks Bod ihjelslagen af en af sine Staldbrødre for Dobbel", hedder det i en Dagbog fra Bergen[7]. Om Forholdene i Danmark hører vi, at det i Frederik den Andens Gaardsret maatte forbydes enhver, der var i Kongens Tjeneste, at doble Hest, Vaaben og Værge bort[8]. Kæmpevisernes Beskrivelse af Ungersvenden, der leger Tavlebord og efterhaanden taber alting, Hest, Sværd, Hat, Kjortel, indtil han tilsidst er heldig og vinder Kongedatterens Ære og Tro, lyder mindre usandsynlig, naar man hører, at der for Alvor maatte gives Børn Tilhold om ikke at

Fig. 103. Tærningspil mellem Kvinder.
(Efter Whitney 1586.)

> Doble bort Klæderne og Penning af Pose,
> Bæltet af Livet og Remmene af Hose[9].

Allerede fra gammel Tid havde man søgt at hemme Spillesygen og dens Følger ved adskillige strenge Bestemmelser. Det

hed f. Eks. i Christoffer af Baierns Stadsret for København, at hvis nogen tabte i Dobbel mere end en Skilling, maatte den vindende dog ikke beholde mere deraf end en Øre. Kom de spillende op at slaas, skulde den, der gav den anden Hug, betale Bøder, men til Kongen og Staden, ikke til den, der fik Hugget. Og blev nogen ihjelslagen under Spil, skulde den dræbte jordes

Fig. 104. Rejsende dobler og købslaar.
Efter et Træsnit i en „Virgil", udgivet i Lyon 1517.
(Paul Lacroix.)

under Galgen og Drabsmanden bøde Liv for Liv. Omtrent lignende Bestemmelser var paany blevet vedtagne under de efterfølgende Konger[1]. Endnu i Aaret 1579 blev det fastslaaet ved en Viborg Landstingsdom, at man ikke var pligtig at betale sin Spillegæld[2]. Og hvor strengt slige Sager stundom blev tagne, kan ses af en Forpligtelse, som Byens Trommeslager Aar 1596 maatte indgaa i Ribe: „Dersom han nogen Tid herefterdags drager enten Anders Sørensen eller andre Godtfolks Børn til sig

med Dobbel eller anden Løsagtighed, forpligter han sig til at have forbrudt sin Hals“ [1]. — Selv saa skarpe Forholdsregler var dog, som vi har set, ikke i Stand til at udrydde Ondet.

Det var klart, at en Befolkning, der var saa tilbøjelig til Spil, ogsaa maatte sætte Pris paa „Lotteri“. Under sin senere mere udviklede Form kendtes dette vel ikke endnu, og naar man kaldte en Spiller „Lottarius“ og talte om hans „Lotterværk“, lød Navnet vistnok endnu halvt fremmed [2]. Derimod kendte man de saakaldte „Lykkepotter“, der synes især paa Markederne at have gjort gode Forretninger. Det var ikke ubetydelige Afgifter, som f. Eks. de Kræmmere betalte, der Aar 1580 ved Mikkelsdag havde Stade i Helsingør med deres Lykkepotter og „Fixér-Kram“ [3]. Under Christian den Fjerde tog det hele et højere Sving. Da hans Søn Aar 1634 skulde have Bryllup og mange derfor ventedes til København, fik saaledes baade Hr. Giselberck fra Glückstadt og de Husarmes Forstander i København Bevilling paa hver at maatte holde en Lykkepotte. Nøjagtige Bestemmelser blev givne om, hvor mange „blinde Sedler“ der maatte være. Borgemestre og Raad fik Nøglen til Kisten med Lodder, for at Indholdet ikke skulde blive opspædt med nye „blinde Sedler“, og Øvrigheden skulde ligeledes paase, at de i Udsigt stillede Gevinster virkelig var til Stede [4].

Langt simplere var det dog at springe Lykkepotten helt over, stille selve Værdigenstanden frem og lade enhver betale noget vist for Retten til at slaa et Slag Tærninger om den. Denne Art Sammenskudsspil, en Blanding af Lotteri og Dobbel, synes at have været meget yndet. Et af de mest paafaldende Eksempler er, hvad der foregik i Bergen i Oktober 1620. Her satte Præsten ved Korskirken, Hr. Jonas, samt Henrik Schrøder i Kappen en stor Okse paa Spil hos Røpkens Else. Om Aftenen, da Spillet skulde foregaa, var der solgt for 103 Daler Lodder, og Oksen selv var kun 60 Daler værd. Ærligt skulde det gaa til; man fordelte da de 43 Daler paa ti Tillægsgevinster. Der kastedes med tre Tærninger; Doktor Peder og unge Jan Beck Slagter fik højest Øjne, hver sytten; de vandt altsaa Oksen og bedste Tillægsgevinst. Hermed skulde man tro Sagen omme. Men Spillet havde

været altfor interessant, og næste Søndag satte de vindende, rimeligvis paa Opfordring, Oksen atter paa Spil. Den vandtes af et Kompagni paa fire. Kompagniet holdt Oksen fjorten Dage paa Stald, saa bestemte ogsaa de sig til at spille den bort paany, og ledsaget af fire Trompetere og en Trommeslager blev Dyret trukket Byen rundt for at friste til Opkøb af Lodder. Der indkom 43 Daler. Ved Spillet var en af Kompagniet saa heldig at slaa højest Øjne, og Oksen blev altsaa vunden tilbage igen af dem, der havde sat den paa Spil. Da disse saaledes havde tjent dobbelt paa den, solgte de den til Gert Holdthus til hans Søns Bryllupskost, og Spillet havde dermed en Ende[1].

Ved Spil af denne Art gik det dog ærligt til. Dette kunde derimod ikke siges om en anden Slags, som derfor ogsaa kun i uegentlig Forstand kunde kaldes Spil. Det mest bekendte af disse var det saakaldte „Frimarked“ eller „Fejlemarked“. Forlystelsen var gammel. Allerede i en Gaardsret, der henføres til Erik af Pommern, findes der Forbud mod at ride „Frimarked“, og samme Forbud gentages i Frederik den Andens Gaardsret[2]. Ikke desto mindre dreves dette Uvæsen af Hofsinderne i Borgestuen. I Midten af det følgende Aarhundrede fortæller en Adelsmand, hvad han har hørt af sin Fader, der selv har taget Del heri i Kongens Gaard, vel altsaa under Frederik den Anden eller i Begyndelsen af Christian den Fjerdes Regering. Legen anvendtes især, naar der var en ung og uerfaren Sjæl for første Gang til Stede i Borgestuen. Den begyndte med, at den fornemste i Laget spurgte Forsamlingen, om alle tilstedeværende vilde „ride Fejlemarked“. Paa Svaret ja, jog han en Dolk i Loftsbjælken over Bordet. Saa længe Dolken blev siddende, var alle forpligtede til at bortbytte, hvad de havde paa sig, hvor ringe saa end det, der bødes i Bytte, monne være. Legen endte gerne med, at de øvede Bondefangere blev vel forsynede, medens den uerfarne Yngling, efter at have bortbyttet Støvler, Sporer, Handsker, Krave, Hat og alle sine Klædningsstykker, maatte gaa nøgen eller klædt i Laser derfra, undertiden med Hug til, hvis han gjorde Indvendinger[3].

Et ældgammelt Spil, der stadig holdt sig i Anseelse, var

Skak (Fig. 105). Det spilledes i Reglen om Penge. Naar f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt og Lægen Otto Sperling spillede sammen, holdtes der gerne en Rosenobel, det vil sige omtrent 20 Kroner i vore Penge, paa Partiet. Endnu fremdeles kunde man træffe Spor af den gamle Skik, at Bejleren, før der gaves ham Ja, først skulde være den vindende i et Parti Skak med Bruden. Hos højere stillede begyndte Børnene tidligt at øve sig i dette Spil. Christian den Fjerde og hans yngre Broder Ulrik spillede det allerede, da den ene var syv, den anden endnu ikke seks Aar gammel. At den lille dog undertiden har været en noget uopmærksom Spiller, kan ses af følgende Brev, som hans ældre Broder en Dag tilskrev ham: „Kære Hr. Broder! Jeg agtede noget i Dag, der I legede med mig Skak spille, det mente jeg være fornødent at paaminde Eder om, som er: Naar I leger med nogen det Spil eller noget andet, skulle I altid flittigt give Agt paa Legen og intet andet". Femten Aar efter hører vi igen Tale om et Spil Skak mellem Brødrene. Det var i Bergen efter deres forvovne Tur omkring Nordkap. En Dags Virksomhed skildres saaledes: „Gik Kongen med sine Mænd til Badstuen og skød til Skive; derpaa gik han ind i Badstuen og spillede i Skaktavlen". Saavel Skakbrædt som Brikker var hyppigt meget kostbart udstyrede. En Franskmand, der en Gang spillede med Eleonora Christina Ulfeldt, fortæller, at Brættet var af hvidt og gult Rav og Brikkerne af Guld med indlagt Emalje, hver Brik et lille Kunstværk[1].

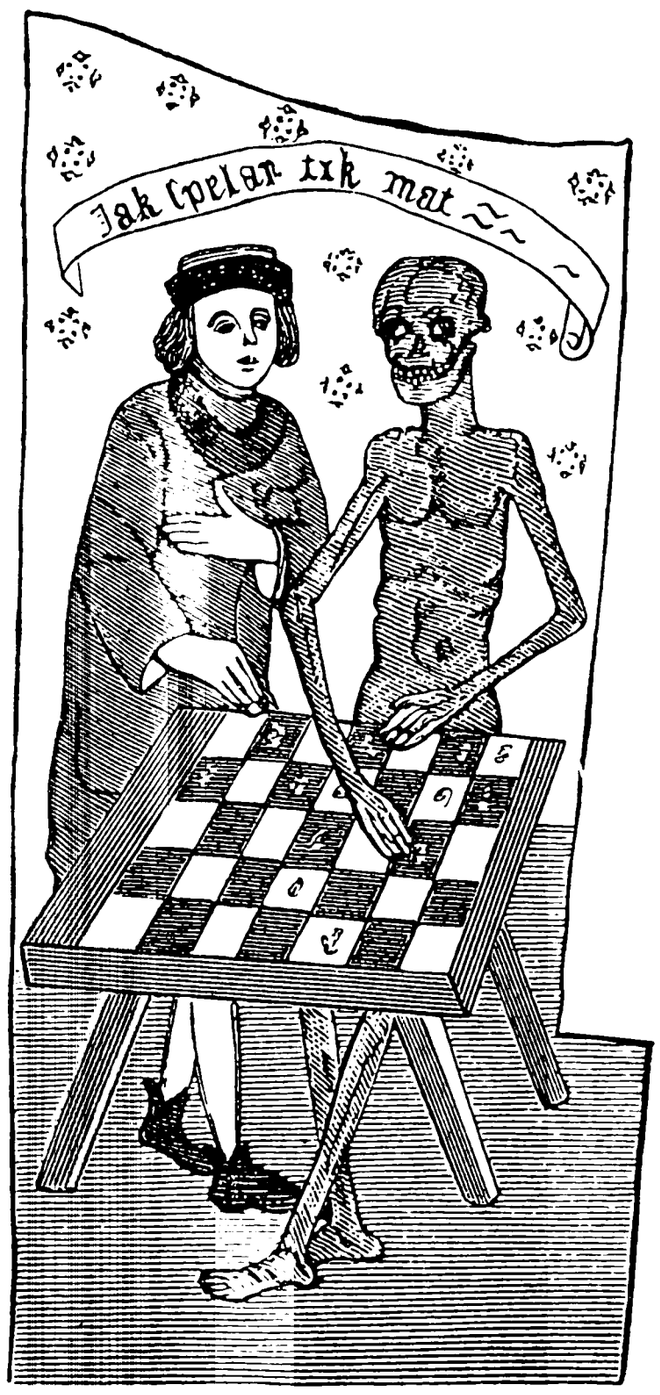

Fig. 105. Skakspil. Døden spiller om Menneskets Liv.
(Malet omkring Aar 1500 paa det hvælvede Loft i Tåby Kirke i Sverige.)

Hvad Brikkernes Form angik, saa synes man i Norden at have holdt saa nogenlunde Trit med Udviklingen i det øvrige

Evropa. Tidligere havde man overalt, ikke mindst i Norden, anvendt Brikker med meget svær Fod. De var vist i Reglen skaarne af Træ eller Ben, gik ikke let itu, og egnede sig til af en vred Spiller at kyles efter en Modstander (Fig. 106). Men henimod Aar 1500 vekslede Smagen. I sydligere Lande begyndte man at bruge drejede Brikker, slanke og alle paa rund Fod, omtrent som de nu til Dags sædvanlige. Paa omstaaende Billed (Fig. 107) ses saadanne anvendte i Frankrig af Ludvig den Ellevte († 1483). I Løbet af det 16de Aarhundrede synes lignende at være trængte

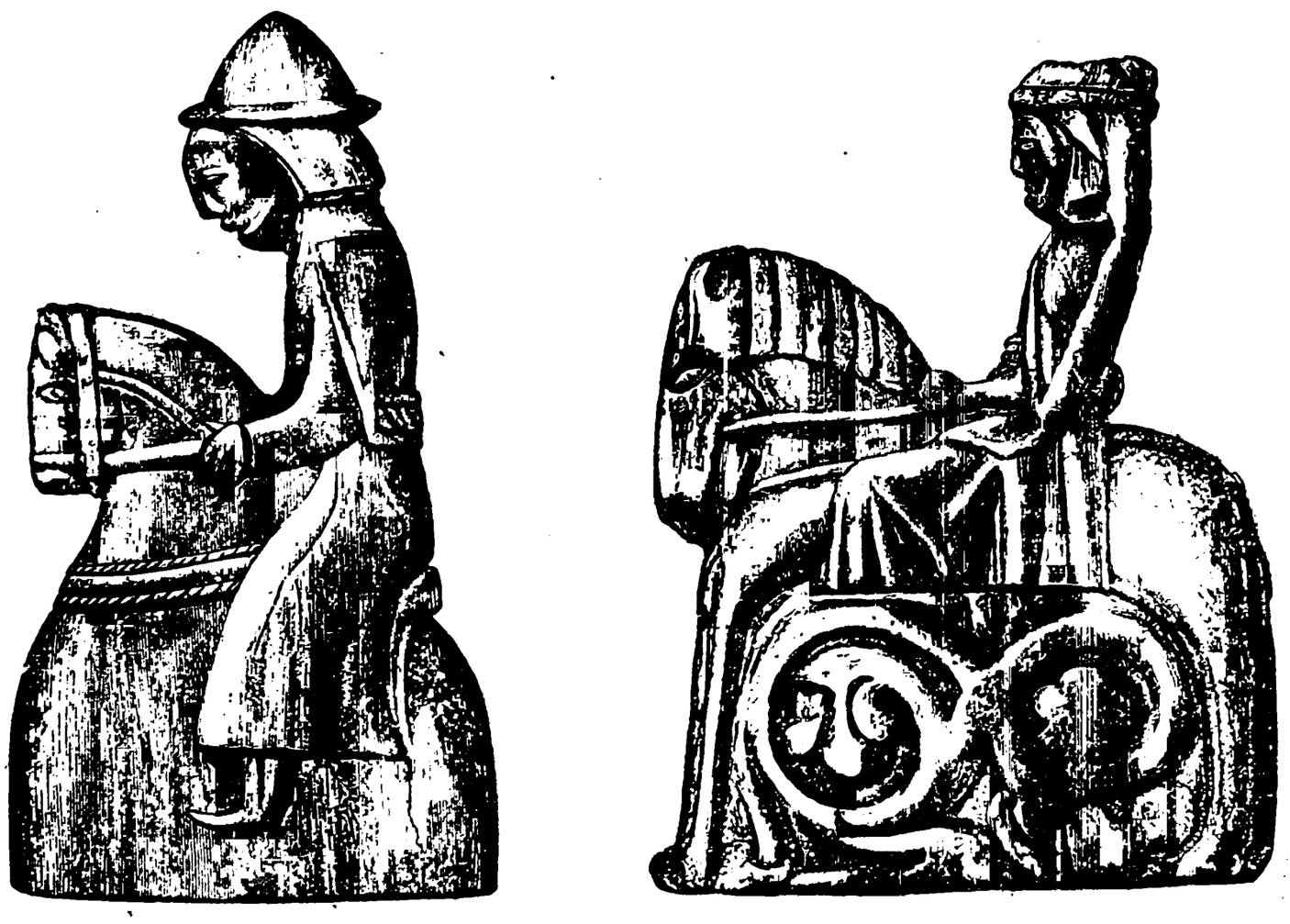

Fig. 106. Skakbrikker, fundne i Vestergötland.
(Statens historiske Museum i Stockholm.)

igennem ogsaa i Norden. Men skønt Brikkernes Form saaledes nogenlunde fulgtes ad Evropa over, blev man nu saa lidt som før enig om deres Benævnelse. Det var maaske tilfældigt, at man i Italien og Frankrig kaldte den mest formaaende Brik for „Damen“, medens baade Spaniere, Tyskere, Englændere og Nordboere benævnede den mere respektfuldt for „Dronningen“. Det var ogsaa mindre betydende, at Spaniere, Italienere, stundom Franskmændene med, kaldte „Taarnet“ for „Klippen“ („roque“, „rocco“, „roc“). Dette Navn syntes at passe ret godt, skønt det kun var Fordrejelse af det gamle arabiske Navn („roj“), „en Stridsvogn“, der unægtelig havde passet bedre til Brikkens Be-

Fig. 107. Kong Ludvig XI af Frankrig (tilhøjre) spiller Skak paa Slottet Plessis-les-Tours.

(Paul Lacroix.)

vægelser end „Taarn“ og „Klippe“. Betegnende nok var man i Norden enig om at kalde de mange Brikker, der af næsten alle andre benævnedes for „Fodsoldater“ (Spansk: „peón“, Italiensk: „pedina“, Fransk: „pion“, Engelsk: „pawn“), efter nordiske Forhold for „Bønder“. Men haabløs Forvirring herskede der om den Briks Værdighed, som i Tyskland og Norden kaldes „Løberen“. Spanierne kaldte den med det Navn, som de havde lært af Araberne: „alfil“, hvilket Araberne atter havde laant fra Perserne, og som udlægges: „den af Elfenben“ („fil“). Paa nordisk vilde det let have kunnet lade sig gengive ved „Filsben“. I Italien ændrede man det uforstaaelige Navn „alfil“ til „alfiere“, der dog gav Mening ved at være en om end fremmed, saa dog kendt Benævnelse paa en „Fændrik“[1]. Men nordefter, hvor heller ikke dette Navn var kendt, blev han i Frankrig til en „Nar“ („fou“), i England til „Biskop“ og i Norden til „Løber“. Svarende hertil synes Hovedbeklædningen at have vekslet mellem en Narrehue, Bispehue og Heroldhue.

Af andre Spil kan endnu nævnes „Rulletavl“, Pilkentavl“, Kegler og Boldspil, der alle spilledes i det Frie eller i dertil særligt indrettede Huse. „Rulletavl“ var et langt Bræt paa høje Fødder; Kunsten bestod uden Tvivl i at slaa Kuglen, saa at den rullede henad hele Brættet uden at trille ud til Siden. Et saadant Spil fandtes blandt andet i Haven ved Uranienborg[2]. Vanskeligere er det at danne sig et Begreb om „Pilkentavl“. Det spilledes med Brikker. Frederik den Anden lod f. Eks. kort før sin Død lave otte Messingbrikker til et Pilkentavl; de vejede tilsammen syv Pund. Aar 1596 fik Christian den Fjerde „fem Pilkentavl, som er savede af en stor Mast“. Maaske har den anden Benævnelse, hvorunder det forekom: „Pirkentavl“, været den rigtigere, og Spillet svaret til et endnu især paa Gotland brugeligt Spil: Pærk. I saa Fald har det bestaaet i med en Bold eller Kugle at omstøde nogle Brikker eller Kegler, opstillede indenfor en Firkant af Træ (Pærk)[3]. Var Bolden eller Kuglen, hvad vistnok hyppigst var Tilfældet, ophængt i en Snor ovenover Brikkerne, krævedes der fint Haandelag og god Beregning for at faa den til — ikke voldsomt, forfra, men i sikre Svingninger, lempeligt,

bagfra — at „pirke“ en for en alle Keglerne omkuld. Vist er det, at Spillet var temmelig almindeligt baade hos private Folk og paa offentlige Forlystelsessteder. Det fandtes saaledes i Haven paa Uranienborg, ved Lundehave (Marienlyst), ved Ibstrup (Jægersborg), i en Have ved Ribe o. s. v. Endnu i Aaret 1663 omtales det som et almindeligt Forlystelsesmiddel, idet Frederik den Tredje i dette Aar tillod sin Kammertjener at oprette et Værtshus i Jægersborg Dyrehave og at gøre det tiltrækkende ved i Haven at indrette flere Spil, blandt andre „Pilkentavl“ [1].

Keglespil synes som oftest at være blevet drevet omtrent som i vore Dage. Kun kaldtes Kuglen i Reglen af finere for „Klode“, af Folk som de var flest for „Bossel“. Børn maa gerne lege „med Klode og Kegle“, hedder det pænt i Bredals „Børnespejl“ [2]. Bossel forkortedes ofte til det nemmere „Bos“. Naar man endnu i vore Dage i afsides Egne kan høre det at sende den brugte Kugle tilbage til Spillerne benævnet: „at hive Bossen i Land“, er dette vistnok en sidste Genklang af middelalderlig Talebrug.

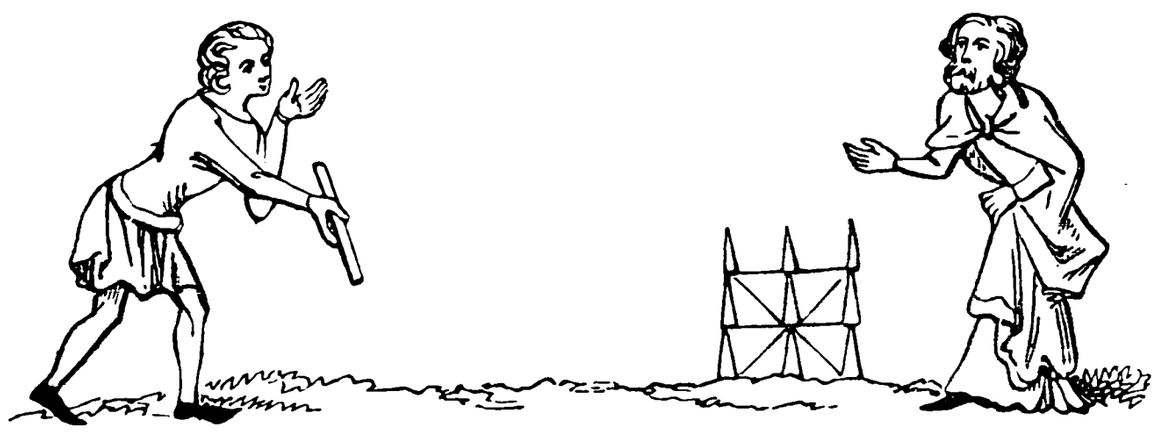

Fig. 108. „Club-kayles“ (Keglespil med Pind, ikke med Kugle) i England.
(Efter Th. Wright.)

En egen Slags Keglespil bestod i at omstøde Keglerne ikke ved Hjælp af en trillende Kugle, men med en lille Stav, som man holdt midt paa, ikke for Enden, og kastede efter dem. Dette Spil havde den Fordel at kunne spilles overalt, da det ikke krævede nogen anlagt Bane. Det var gammel kendt i England (Fig. 108). Her kaldtes saadant Keglespil for Club-kayles (Stav-Kegler). Det er ikke utroligt, at denne første Del af Benævnelsen — Club — der baade betød Stav, Prygl og „Klør“ i Kortspil, efterhaanden blev et afkortet Fællesnavn for Sammenkomster, hvor der vankede Kegler, Kort og Prygl, og herfra er gaaet over til senere at afgive det tilsyneladende meningsløse Navn for „Klubber“ i Nutids Forstand.

Boldspil dreves med større Iver end nu til Dags. Erik den Fjortende, der holdt meget af dette Spil, lod indrette et nyt Boldhus eller, som det ogsaa kaldtes, en Raketbane ved Stockholms Slot. Det anlagdes i den tørre Grav, den ene Væg dannedes af Slotsmuren, de øvrige tre Vægge var af Træ, for en Del taget fra en ældre Raketbane. Tæt ved byggedes et Omklædningsværelse for Kongen [1]. Christian den Fjerde lod selv ved saa lille et Slot som Ibstrup bygge et Boldhus. Det lavedes af Træ, der blev tilhugget i Norge, og var 27 Bindinger langt, 14 Alen bredt og 10 Alen højt. Lignende fandtes ved de øvrige Slotte [2]. Om Boldhuset ved Københavns Slot minder endnu Gaden af samme Navn. At Forholdene iøvrigt var de samme i Udlandet, faar man et Indtryk af ved en Optegnelse som denne, i Christian den Fjerdes Kalender fra hans Rejse i England 1614: „29de Juli legede jeg udi Boldhus, og om Aftenen drak jeg temmelig stærkt med Kongen af England [3]“.

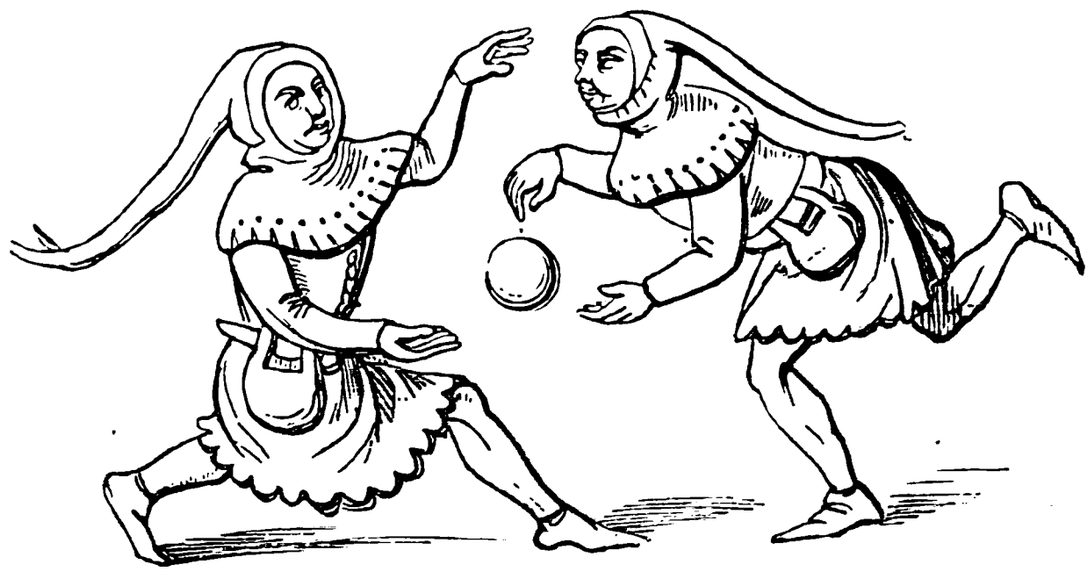

Fig. 109. Boldspil omkring Aar 1400.
(Fra et Billedskærer-Arbejde paa en Korstol i Gloucester Domkirke.)

Bold (Fig. 109) spilledes vistnok sjældent af Kvinder — dog yndede f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt dette Spil [4] —, men derimod dreves Boldspil med lige Iver baade af Drenge og Mænd, ringe og fornemme. I Christian den Fjerdes Stilebog findes endnu et Brev, skrevet af ham knap syv Aar gammel, til Tak for nogle Bolde, som Absalon Juel havde foræret ham. Brevet, der er mærkværdigt godt sat sammen af et Barn i den Alder, lyder saaledes: „Kære Absalon Juel! Gode Ven! Jeg lider vel, Gud ske Lov evindelig! Jeg hører saare gerne om eders Sundhed altid. Jeg betakker eder naadigst for al Velvilje imod mig, synderlig for de Kastebolde, I sendte mig. Kan jeg noget gøre eder kært, skulle I finde mig naadigst redebon. Gud befaler jeg eder med alle velbyrdige Mænd, som er hos eder. Om I vide, naar den fromme Mand Kansleren kommer hid, da skriver mig til [5]“. Af

Almuen i Norden synes Boldspil intetsteds at være drevet med en saadan Iver, som paa Gotland, hvor det den Dag i Dag hører til Befolkningens mest yndede Fornøjelser[1].

Som alle Tidens øvrige Spil drejede ogsaa Boldspil sig om Penge. Christian den Fjerdes Skrivekalendere fra en senere Tid giver nøjagtige Oplysninger om, hvad han har vundet og tabt i Boldspil. Som Eksempel kan anføres: „19de April 1607. Tabte jeg paa Boldleg med Ditlev Ranzau 4 Rosenobler. — 20de April. Tabte jeg 2 Rosenobler udi Boldhuset med Ditlev Ranzau. — 1ste Maj. Legte jeg med Phalzgrev Augustus udi Boldhuset og tabte 1 Rosenobel. — 11 Maj. Vandt jeg 30 Daler af Phalzgreven udi Boldhuset[2]“ o. s. v.

Et fælles Særkende for Datidens øvrige Forlystelser var, at de gerne var meget støjende, særlig yndede i samme Grad, som de var forbundne med Fare. Lysten til Støj lader sig forfølge lige fra den stadige Dundren paa Skodder om Natten og Ituslagning af Potter paa Dørene til de hyppige Glædesskud med Geværer og Kanoner. Ved hver større festlig Lejlighed skulde alle Kanoner affyres, og ret betegnende er det, at man af Hensyn til det stærkere Knald foretrak at skyde skarpt. Da saaledes f. Eks. franske Gæster Aar 1634 var ombord paa Flaaden ved København, blev Kanoner affyrede, da man drak Kongerne af Danmarks og Frankrigs Skaal. Om samme Skydning skriver en af Franskmændene: „Jeg saa gentagne Gange med Forbavselse Kuglerne springe hen over Havfladen, det var, som om Neptun selv tog Del i vor Glæde“. Mindre hyggelig til Mode lader han dog til at være bleven, da de gik fra Borde og Soldaterne affyrede en Salve, medens Kanonerne dundrede løs, alt over Hovedet paa dem, en Scene, der gentog sig for hvert Skib, de kom forbi. „Vi undrede os stadigt over at se Kuglerne vande, idet de fo'r ind mod Land, og jeg gyser ved at tænke derpaa. Mange af dem slog ned tæt ved Kuskene med deres Karosser og Heste[3]“. Naar man veed, at det var Skik at skyde skarp Salut, forstaar

man bedre følgende Forklaring paa den nordiske Syvaarskrigs Begyndelse (1563): „Som den danske Admiral med sine tre Skibe kom moksen sammen med den svenske Flaade, skød de danske Danmarks Løsen, tre Skud. Men idet Bøsseskytten fyrede det tredje Stykke, og det slog fejl, befol Admiralen at anstikke et andet Stykke. Og, som det løsnede, afgik det andet, som tilforn var antændt, og idet Skibet vred sig, fløj Kuglen uforvarendes paa et af de svenske Skibe og sønderrev der en ringe Ting udi deres Sejl. Derpaa anfaldt de svenske med al deres Magt[1]“. Forskellen mellem Krig og Fred bestod jo her bogstaveligt kun i, om der var faldet fire eller blot tre Skud.

Den samme Tid maatte selvfølgelig sværme for Fyrværkeri. Man synes at have drevet det vidt heri, og ofte skildres Fyrværkeri-Kunster som særligt vellykkede. Med stor Begejstring omtales saaledes de ildsprudende Drager, der baade ved Frederik den Andens og ved Erik den Fjortendes Kroning længe svævede i Luften[2]. Ved to Lejligheder ydede man noget ganske overordentligt, det var da ved Erik den Fjortendes Kroning og senere ved Kronborgs Indvielse en hel Kamp blev fremstillet. I Stockholm 1561 blev dog kun det halve Program udført. En ildsprudende Drage fo'r ud fra et af Kirketaarnene og antændte et udenfor Byen opført Træslot. Som til Forsvar affyredes herfra en Masse Skud, men Dragen fik Overhaand, og under almindelig Jubel gik tilsidst Slot som Drage op i Flammer. Derimod undlod man „af Mangel paa Tid“ at lade Landsknægtene, delte i to Hobe, bombardere og forsvare et paa samme Mark opført befæstet Slot[3].

Mere fuldstændigt gik det til, da Kronborg en Snes Aar efter blev indviet. Paa Grønnehave var der opført to store Fæstninger med Postejer (Bastioner) og Mure paa over 50 Fods Højde. Den ene Fæstning, der var svagt besat af Tyrker, gav kun Ild fra sig og tjente altsaa blot til et Slags Forstykke for Fyrværkeri-Kunsterne. Men en af de følgende Aftener, da den var nedreven og Marken ryddeliggjort, gav Frederik den Anden Befaling til at beskyde den tiloversblevne „persianske Fæstning Tauris“. Hundrede Kanoner anbragtes udenfor og betjentes af hundrede Tyrker

og lige saa mange Bøsseskytter. Men Perserne indenfor besvarede Ilden med 56 Fyrmørsere. Raketter, Sværmere og Fyrbolte fo'r

Fig. 110. Ildkunster. Et Søslag.
(Efter en fransk Fyrværkeribog. Hanzelet le Lorrain: Pyrotechnie 1630.)

da i forvirret Blanding mellem Belejrerne og de belejrede. Det tog sig prægtigt ud; i alt blev der fyret 86,000 Skud, hvoraf nogle paa indtil fire Pund Krudt[1].

Hvor storartet dette end monne være, saa maatte dog enhver af de ældre Tilskuere indrømme, at det stod tilbage for, hvad de havde set i Sachsen, dengang de fulgte den danske Prinsesse Anna som Brud dertil. Da var der ved Torgau bygget et stort Tyrkeslot ude i Elben, besat af 40 Mand. Ved Nattens Frembrud tændtes tre Brændestabler i Land, Masser af Tjæretønder lyste fra Bredden eller drev brændende ned ad Floden, og i denne vilde Belysning lagde bemandede Skibe ud for at angribe Slottet. Længe vaklede Kampen, og alt imens der fyredes fra begge Sider steg Ildkugler, Raketter og Sværmere til Vejrs og Ildhjul hvirvlede hen over Vandet. Tilsidst syntes Sejren at helde til Tyrkerne. Angriberne begyndte at vige. Et Skib, besat med 54 Mand, gik til Bunds, og fire Mand, der blev fiskede op af Tyrkerne, ophængtes paa Muren. Men i dette fortvivlede Øjeblik lykkedes det en behjertet Bøsseskytte at kaste en Ildkugle og tyve Troldkærlinger ind i Slottet. Det fængede, hele Slottets Midterparti sprang i Luften — Besætningen maatte styrte sig i Vandet, og Slottet brændte ned lige til Vandskorpen[1].

Legemsøvelser dreves med stor Iver, baade de, som enhver kunde være med til, og de som krævede særligt Udstyr.

Af de første medførte hver Aarstid sine. Fælles for alle de tre nordiske Lande var i den milde Tid Svømning. Heri synes man at have drevet det vidt. Det er ret interessant at se, hvorledes man dengang løste de Opgaver, som man nu til Dags søger at klare ved Hjælp af Svømmebælter og Redningsbælter af Kork. Dengang kendte man ikke Kork, der jo indvindes af Korkegens Bark. Dette Træ vokser især paa den pyrenæiske Halvø og i Nordafrika og var dengang temmelig ubenyttet. Det blev først ret efterstræbt, da man et Par hundrede Aar efter fandt paa at lukke Glasflasker ikke med de gammeldags haarde „Tolde“ af Træ, men med Propper af Kork. Til at bære oppe i Vand brugte man da i det 16de Aarhundrede til Fiskenæt let Træ og for svømmende dels Risfletninger, dels og vistnok mest luftfyldte Blærer

(Fig. 111). Hvor vidt man i saa Henseende drev det, kan ses af, at man naaede til oppustelige Redningsbælter, der kunde holde en fuldt jærnklædt Mand oven Vande (Fig. 112).

I Sverige og Norge var i den lyse Tid Fjeldbestigning og Vadning gennem Elve yndet Idræt. Hele Norden over — paa Fjeldgrund, paa Overdrev og ved flad Strand — var det ældgammel Moro at lege med Sten, løfte dem, trille dem, kaste dem. Overalt endelig hvor der voksede Træ, var det fristende fra Barnsben at øve Brug af Stok og Gren. Ærkebisp Olaus Magnus giver paa

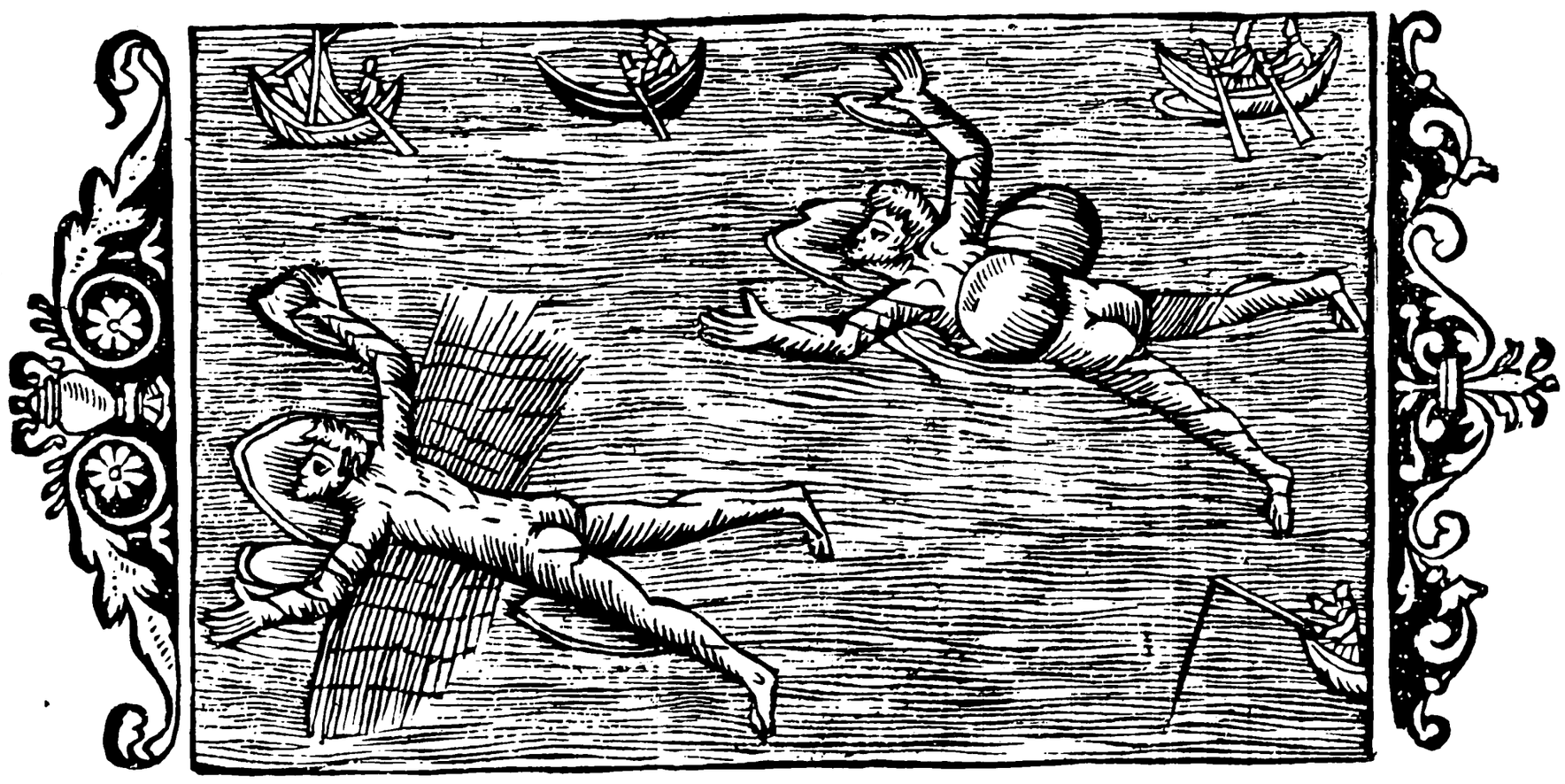

Fig. 111. Svømmere bæres oppe af Risfletning og af Blærer.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

hosstaaende Billed en naiv Fremstilling af disse tre nordiske Almenfornøjelser (Fig. 113).

Om Vinteren var naturligvis Sneen en stadig Kilde til Morskab og Idræt. Folk, der havde Raad og Lejlighed, kørte i Slæde. Smaafolk nøjedes med Sneboldte og Glidebaner. En overordentlig yndet Fornøjelse var det at lave Snemænd og bygge Snehuse. Vor Tid, der kun kender dette som Børneleg, har svært ved at fatte sligt som staaende Morskab for alle Aldere. Det laa dog Datiden nær. Ingen kunde vide, naar han som vejfarende skulde selv komme til for Alvor at bygge sig Snehus for at bjerge Livet. Og paa hver større Gaard gik der en Hoben ledige Svende, der ved Vintertid havde endnu mindre at gøre end om Sommeren og derfor med Glæde greb et højt Snefald som Anledning til

Virksomhed. Mangen Smaadreng og Svend, der her var med — under udelt Opmærksomhed fra alle Tilskuerne i Hovedbygningens gitrede Vinduer — til at opføre en Sneborg, fik ad denne Vej maaske sine første stærke Indtryk af rette Anlæg og Forsvar af en Skanse. Det var da en Idræt, som selv en gammel Høvedsmand kunde blive varm ved at se paa. Og man forstaar alt, hvad der skjult er tilstede i et Billed som hosstaaende (Fig. 114), der er hentet fra Olaus Magnus' Beskrivelse af Norden, udgiven af ham i Rom 1555. Det er fyldt paa engang af Virkeligheds Troskab, muntre Barndomsminder, glad Stolthed ved at vise Sydboere, hvor det kunde sne i hans Hjemstavn, dette Sverige, som han fordreven fra længtes efter, saa at han selv paa dets Kulde kunde se sig varm.

Fig. 112. Redningsbælte.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Fig. 113. Idrætter. Bjergbestigning, Stenkastning, Stokkeøvelser.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Blandt Legemsøvelser, som krævede særligt Udstyr, var der ingen, der dreves med saa stor en Iver, som Vaabenbrug. Og ganske naturligt. I en Tid, hvor enhver gik enten med Kaarde eller Spyd, var det en Selvfølge, at man lagde Vind paa Færdighed i at bruge dem. Alle Stænder og hver Alder øvede sig heri. Den offentlige Forlystelse, som derfor uden Tvivl fulgtes med størst Interesse af alle, var, naar Kongen og hans Mænd aflagde Prøve paa deres Dygtighed i ypperste Vaabenbrug: til Hest at kunne haandtere Lanse og Sværd.

Denne Art Forestilling hvilede paa to Forudsætninger, som

Fig. 114. Storm og Forsvar af en Sneborg.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

begge holdt sig nogenlunde usvækkede Aarhundredet ud. Den første var, at den gammeldags Kampmaade, til Hest i Panser og Plade, endnu var den ypperste og afgørende. Vel voksede Ildvaabnenes Betydning mere og mere, men hverken i Danmark, Norge eller i Sverige kom man i det 16de Aarhundrede synderlig ud over Riddertidens Begreber. Artilleriet var endnu tungt og usikkert i sin Betjening, det samme galdt tildels om Skytterne. Hærens Kærne var og blev de jærnklædte Ryttere. Det kan da ikke undre at se Adelsmænd ruste sig f. Eks. til Ditmarskertoget Aar 1559 med fuldstændig Jærnrustning[1] eller Frederik den Anden anskaffe sig Panserskjorte, Ringharnisk, Panserbukser og Ringkrave[2]. Selv Skytterne væbnedes jo paa gammeldags Vis med Harnisk og Stormhue.

Den anden Forudsætning, hvorpaa hine Ridderspil hvilede, var, at Kongen i Følge sin Stilling burde være og virkelig ogsaa hyppigt var Rigets stærkeste og tapreste Mand. Der stilledes unægtelig herved betydelige Fordringer til Kongens Person. Men det gælder om alle Datidens nordiske Konger ligefra Christian den Anden til Gustav Adolf og Christian den Fjerde, at ingen af dem skaanede sig selv, men hver især efter Evne og med Held stræbte at gøre Fyldest. Det kan umuligt have været lutter Høflighed, naar de bestandig var blandt de sejrende, naar det, for blot at nævne eet Tilfælde, f. Eks. hedder: „Peder Skram var berømt for en af de bedste Rendere [ɔ: Dystridere], man vidste af at sige. Han blev aldrig rendt ledig [ɔ: kastet af Sadlen] af nogen, uden engang af salig Kong Christian den Tredje[1]". Hvor vi endnu kan bedømme det, viser de sig ogsaa at have gjort alt for at udmærke sig, som f. Eks. Prins Frederik, den senere Frederik den Tredje, der Aar 1634 tilkendtes Tapperhedsprisen for Kamp til Fods, fordi han, da han var i Ilden, holdt sin Post til det sidste, skønt hans Haar blev afsvedet og hans Støvler brændte[2]. At der krævedes uafbrudt Øvelse for at bevare Færdigheden, fulgte af sig selv. Om Christian den Fjerde, da han var 57 Aar gammel, hører vi, „at efter Middagsbordet plejer han og hans Sønner at gaa enten pansrede løs paa hinanden med Lanser eller hærde sig ved andre Krigsøvelser[3]".

Disse Forhold holdt sig nogenlunde uforandrede indtil Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Saavel Vaabnenes som Kongemagtens Udvikling ophævede da naturlig de gammeldags Ridderspil. Disse gik lidt efter lidt over til at blive blotte Optog til Forherligelse af Kongens Person, og denne holdtes for god til selv at aflægge nogen offentlig Færdighedsprøve for Folket. Endog Gangeren afløstes tilsidst af Kareten. Naar Rustningen endnu længe efter af og til forekom — paa Nationalmuseet i Stockholm findes endogsaa Gustav den Tredjes fulde Rustning — saa var sligt en blot Efterligning af svundne Tider, en Slags Teaterstads, der ikke havde noget med Virkeligheden at gøre.

Spor af begyndende Tilbagegang lader sig paavise ved Ridderspillene allerede paa Christian den Fjerdes Tid. De blotte Optog

og sindbilledlige Forestillinger tog til, om end Kongen fremdeles følte sig forpligtet til at underholde sit Folk og selv udføre en af Hovedrollerne, hyppigt endog en blot komisk. Christian den Fjerde, der i saa Henseende gik temmelig vidt, viste sig til Hest ved Kroningsfestlighederne en Dag igennem udklædt som Pave og den næste Dag i Kvindedragt. Blandt de ridderlige Øvelser tiltog den at stikke til Ringen i en betydelig Grad, og andre nye kom til, der, selv om de dreves med gammeldags Iver, dog varslede om en anden Tid. En fremmed, som Aar 1634 besøgte Danmark, fortæller følgende om sit Besøg paa Ridebanen ved Københavns Slot: „Da vi kom ind, var flere Ryttere i Færd med at „rende efter Hoveder". Det er en meget net og ret iøjnefaldende Øvelse. Tre Hoveder af Pap eller Halm bliver anbragte, det første med en hel menneskelig Figur paa en Pæl for Enden af Banen, det andet ved Banens Begyndelse, og det tredje ligger paa Jorden. Rytteren skal nu i fuldt Firspring og uden at gøre nogen som helst Standsning jage løs imod dem. Mod det første, det paa Pælen, render han med Lanse. Naar han har naaet Banens Ende, kaster han Hesten om, river Pistolen af Hylsteret og skyder i fuld Fart efter Hovedet, der staar ved Banens anden Ende. Tredje Gang endelig gør han omkring og støder med blottet Kaarde efter Hovedet, der ligger paa Jorden. Da Turen kom til Steen Bilde, traf han alle Hovederne i rette Følgeorden, de to tog han med paa Lansen og Kaarden, det tredje, det, der blev ramt af Pistolkuglen, faldt til Jorden[1]".

Enhver vil forstaa, at der i denne Øvelse er kommet noget nyt til, der paa en Maade ophæver det gamle. Ridefærdigheden er den samme, men Sværdet og Lansen har tabt deres fordums Betydning, naar Pistolen fra Banens ene til dens anden Ende kan gøre det af med en Modstander.

Ved det 16de Aarhundredes Ridderspil anvendtes kun Sværd og Lanse. Som Dækvaaben brugtes paa Hovedet Hjælm med lukket Hjælmgitter, ofte spidst fremadløbende, saa at Lansespidsen af sig selv maatte glide af. Lyshullerne (Fig. 115) var meget smaa, hvad der maa have gjort det svært at se sig om. Henrik den Anden af Frankrig, der Aar 1559 dræbtes under Dystridtet i

Cateau Cambresis af et Lansestød i Øjet, var et afskrækkende Eksempel paa Faren ved at have Synssprækkerne for store. Ved en Jærnkrave dækkedes Halsen. Harnisket omsluttede Bryst og Ryg. Et meget vanskeligt Parti at udstyre var Armene, der baade skulde være frie i deres Bevægelser og dog solidt sikrede, særligt udsatte som de jo var. De nødvendige fire Stykker bestod i: Over- og Underarms-Skinne, Albue-Bukkel og Staalhandske. Men desforuden burde baade Skulderen og Armhulen dækkes. Begge Opgaver løstes paa højst forskellig Maade. Den gammeldags Maade at dække Skulderen paa var at lægge en ydre Skulderhætte oven over Harnisket,

Fig. 115. Gustav Vasas Hjelm.
(Livrustkamret i Stockholm.)

saa at Jærnklædningen her blev dobbelt. Med en saadan løs Skulderhætte er f. Eks. Sankt Jørgen, der kæmper med Dragen, fremstillet i et stort træskaaret Arbejde, der nu gemmes paa Nationalmuseet i København (Fig. 116). Fordelen herved var, at under dette Skuldertag kunde Armen bevæge sig nogenlunde frit. Ved Midten af det 16de Aarhundrede havde man dog i Danmark forladt denne Fremgangsmaade og lod det nødvendige Skulderdække ikke udgøre et selvstændigt lille Slag, men være en blot Fortsættelse af Overarmens leddelte Skinne. Kræmmerhusfor-

migt stod denne op, men kunde, naar det behøvedes, som en Kyse lukkes hen over Skulderen. Med to saadanne aabne Jærnkræmmerhuse er f. Eks. Herluf Trolle afbildet (Fig. 117). Endnu

Fig. 116. Skt. Jørgen i Kamp med Dragen.
(Nationalmuseet i København.)

mere bekvem og hensigtsmæssig synes Christian den Tredjes Rustning af samme Slags. Her bestod Jærnkysen ganske vist kun af et stift Skulderlaag, men det kunde aabnes friere og hænge ned til hver Side som to løse Halvlaag (Fig. 118).

Armhulerne søgte nogle at dække ved at indskrue paa hver

Side af Harnisket to runde Plader af Størrelse som smaa Tallerkener. Hvis vi tør slutte fra Antallet af de nu bevarede Rustninger, synes denne Skik at have været temmelig almindelig i Sverige[1]. Paa Gustav Vasas Rustning (Fig. 119) var højre Armhule dækket saaledes, medens venstre Armhule skærmedes af et gammeldags løst Jærnskulderslag. Paa Christian den Tredjes Rustning derimod var Dækning opnaaet ved to Muslingskalformede Ærmestykker fastgjorte paa Overarmens aabnelige Laag (se Fig. 118).

Andre foretrak at have Harnisket glat, men bar paa venstre Arm et større, rundt Skjold. Saavel Erik den Fjortendes som Carl den Niendes Skjold haves endnu[2]. Det var imidlertid ikke let at holde Tøjlen i venstre Haand og samtidig bruge Armen til Dækning med Skjoldet; begge Bevægelser maatte lamme hinanden. Derfor opgav mange selv at føre Skjoldet og foretrak at have et lille fastskruet Skjold paa venstre Side til Dække baade for Skulder- og Armhule (Fig. 120).

Fig. 117. Hr. Herluf Trolle til Herlufsholm, Danmarks Riges Raad 1516—65.
(Nationalmuseet i København.)

Samtidigt styrkede man saa ofte højre Arm ved en Bøjle eller ligefrem Stang af Jærn ud fra højre Side af Brystharnisket. Hvilende i denne maatte Lansen faa et langt roligere Sigte. Før skulde den splintres, end den reves ud af Armen, og Modstødet, naar den traf, fordeltes paa hele Personen. Saadanne Bøjler og Stænger ud fra Brystet var meget almindelige, saa godt som alle de Dystridt-Harnisker, der endnu bevares paa Københavns Tøjhus, er forsynede dermed.

Ved disse Stivere blev imidlertid kun Lansestødet sikret, men

ikke højre Arm dækket. Endnu fremdeles var denne et udsat Punkt, og et velrettet Stød ind mellem højre Albu og Side maatte let kunne vride enten Arm eller Rytter af. Nogle gik da videre og anbragte om Lansen en stor, løs Parérplade, der som et vingeformet Skjold dækkede hele højre Arm og Skulder og en Del af Brystet med. Da det buede bagud maatte Modstanderens Lanse let glide af det. Og gjorde man det saa stort, at det kunde skrues fast til Skulder og Hjælm, lignede det med fældet Lanse en væld ig Jærntragt, der kom farende frem, bagved hvilken man kunde sidde ganske dækket, med bare Hænder, om man saa lystede. Hvis vi tør tro en gammel Afbildning, blev saadanne store Dækplader anvendte ved et Dystløb i Stockholm kort før Blodbadet Aar 1520[1] (Fig. 121). I Gustav Vasas Rustning findes paa højre Bryst to Huller, vistnok til Indskruning af et Lansedække, dog rimeligvis af mindre Art.

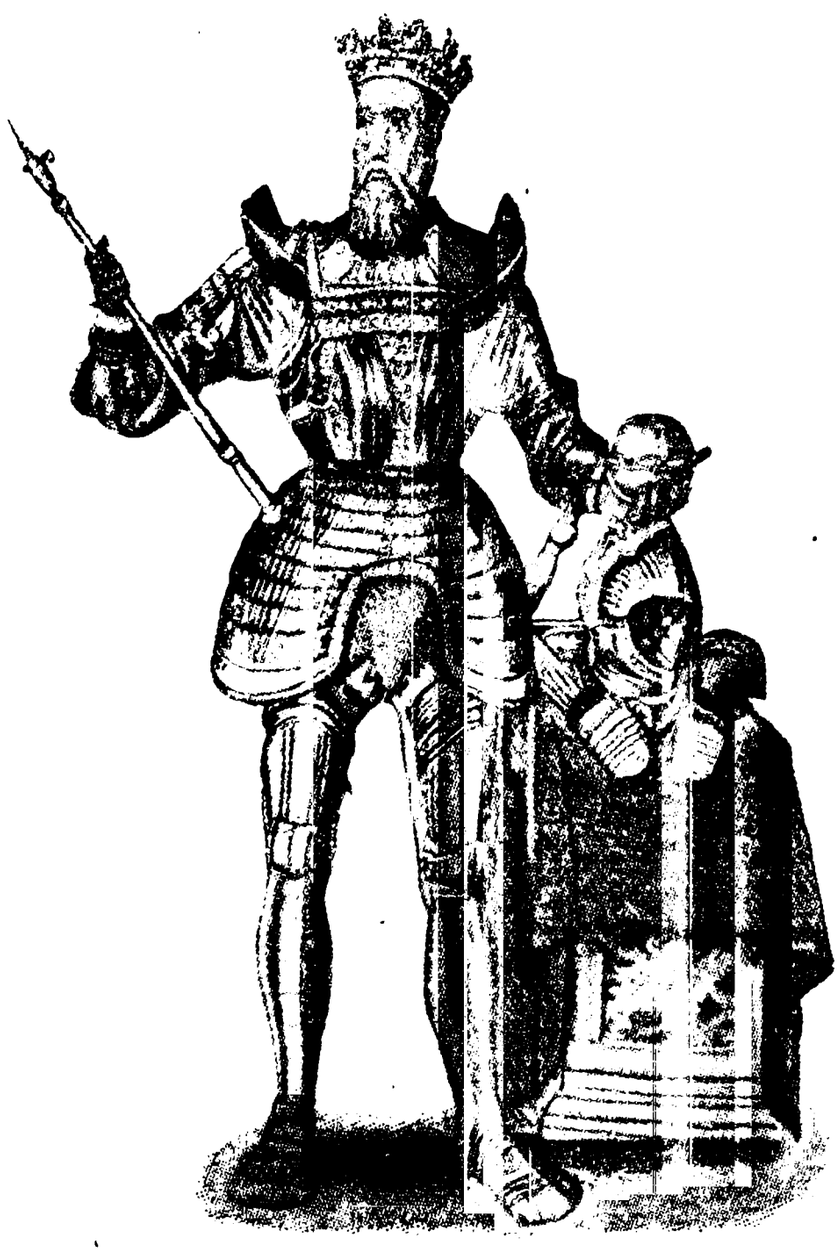

Fig. 118. Christian den Tredje.
(Efter Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet i København.)

Underlivet dækkedes allerede for en Del af Saddelbommen, der gik meget højt op baade for og bag. Sadlen holdt saaledes paa Rytteren, men blev Lansestødet for stærkt, saa at han kastedes af, gav ogsaa den bageste Bom ham et Afskedspuf, der vel var til at føle. Forøvrigt dækkedes Underlivet paa dobbelt Vis, yderst af de saakaldte „Flanker“, to Jærnstykker, der værnede om Hoftepartiet, og indenfor disse af „Skørtet“, i Reglen flettet af Jærnringe. I Harniskkamret paa Sorø Kloster hang i Aaret 1556 ikke blot 16 blanke „Drabtøj“ (Rustninger) med Flanker, Skørter og alt Tilbehør, men desforuden ni simplere, sorte Jærnklædninger til Fodfolk, og hertil 5 Par Flanker og Skørter[2].

Benene dækkedes af Jærnskinner, der tillod Knæets Bøjning, og endte i en Jærnsko, som i det 16de Aarhundrede altid var meget brednæset.

Hermed var Manden dækket, Hesten maatte imidlertid ogsaa

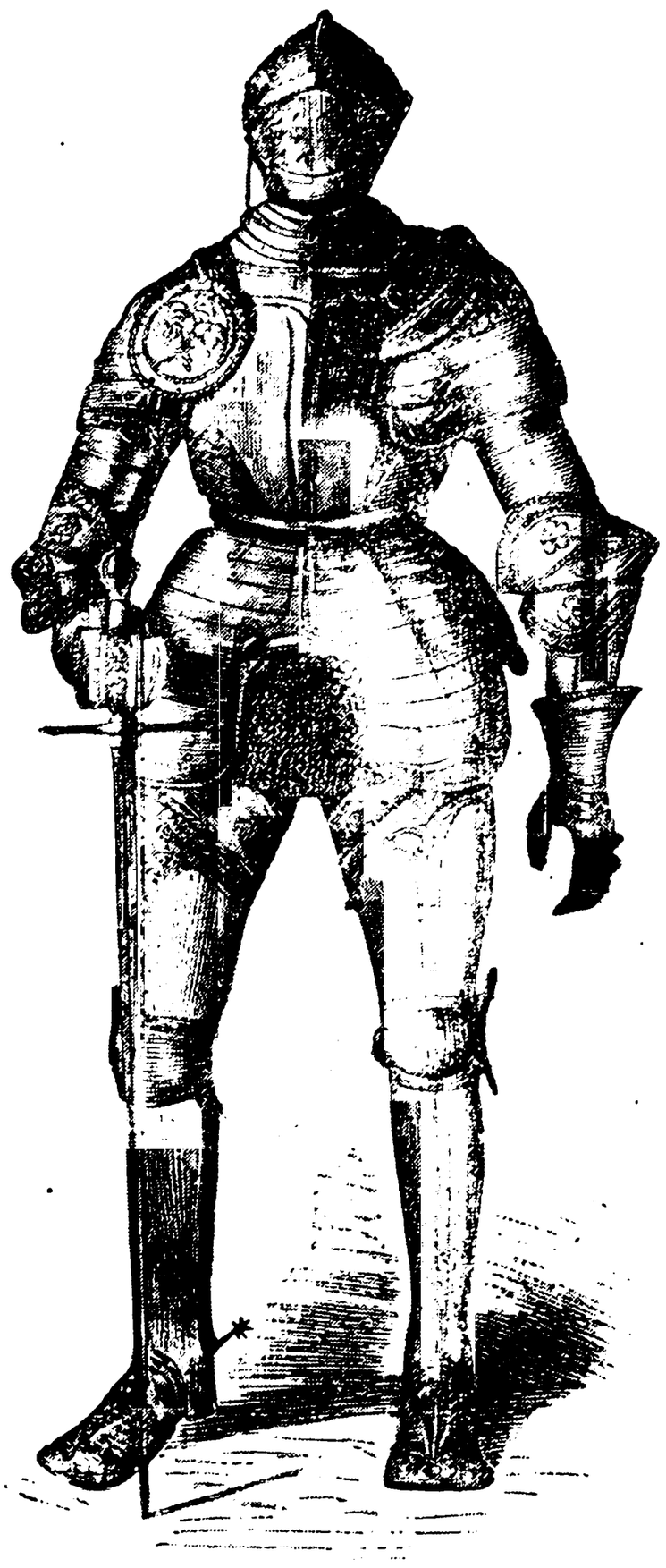

Fig. 119. Gustav Vasas Rustning.
(Livrustkamret i Stockholm.)

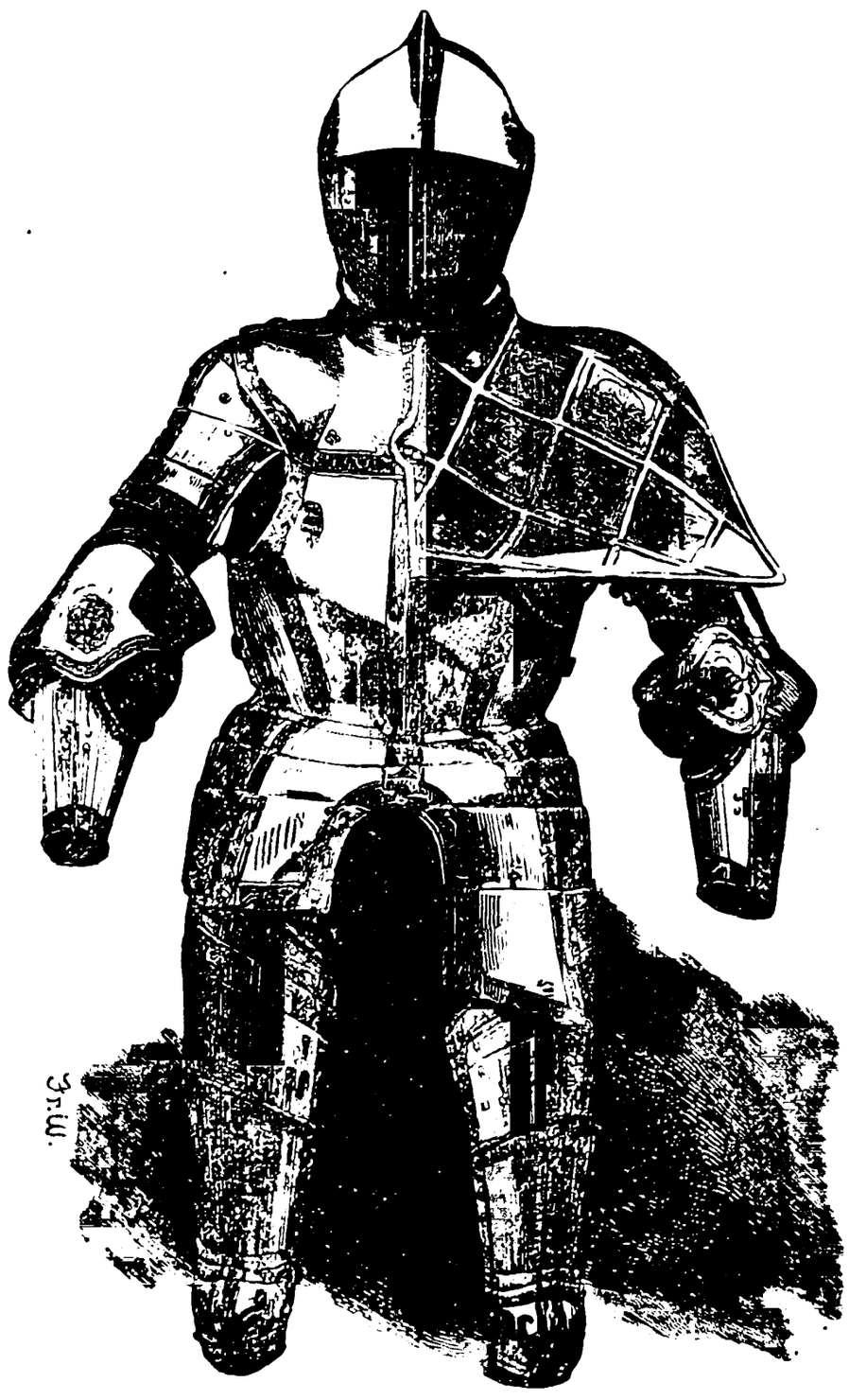

Fig. 120. Turner-Rustning med indætsede forgyldte Figurer.
(Københavns Tøjhus.)

sikres. Den iførtes derfor en Jærnrustning, der omtrent svarede til Rytterens og bestod, naar den var fuldstændig, af fire Stykker: en Hjælm, et Halsdække og et Bringestykke — der tilsammen, saa vidt vides, kaldtes en „Barse“ —, og et Hintertøj, alt af Jærn. Over det hele lagdes gerne et Dækken, der til Dystridt skulde gaa ned over Hestens Knæ og være prydet med Ejerens Vaaben-

mærke (Fig. 122). Med disse „Rendedækkener“ udfoldedes der ofte en storartet Overdaadighed. Ikke at møde med nye ved en Fest, men at laane sig frem, eller, fordi man var kongelig Hof-

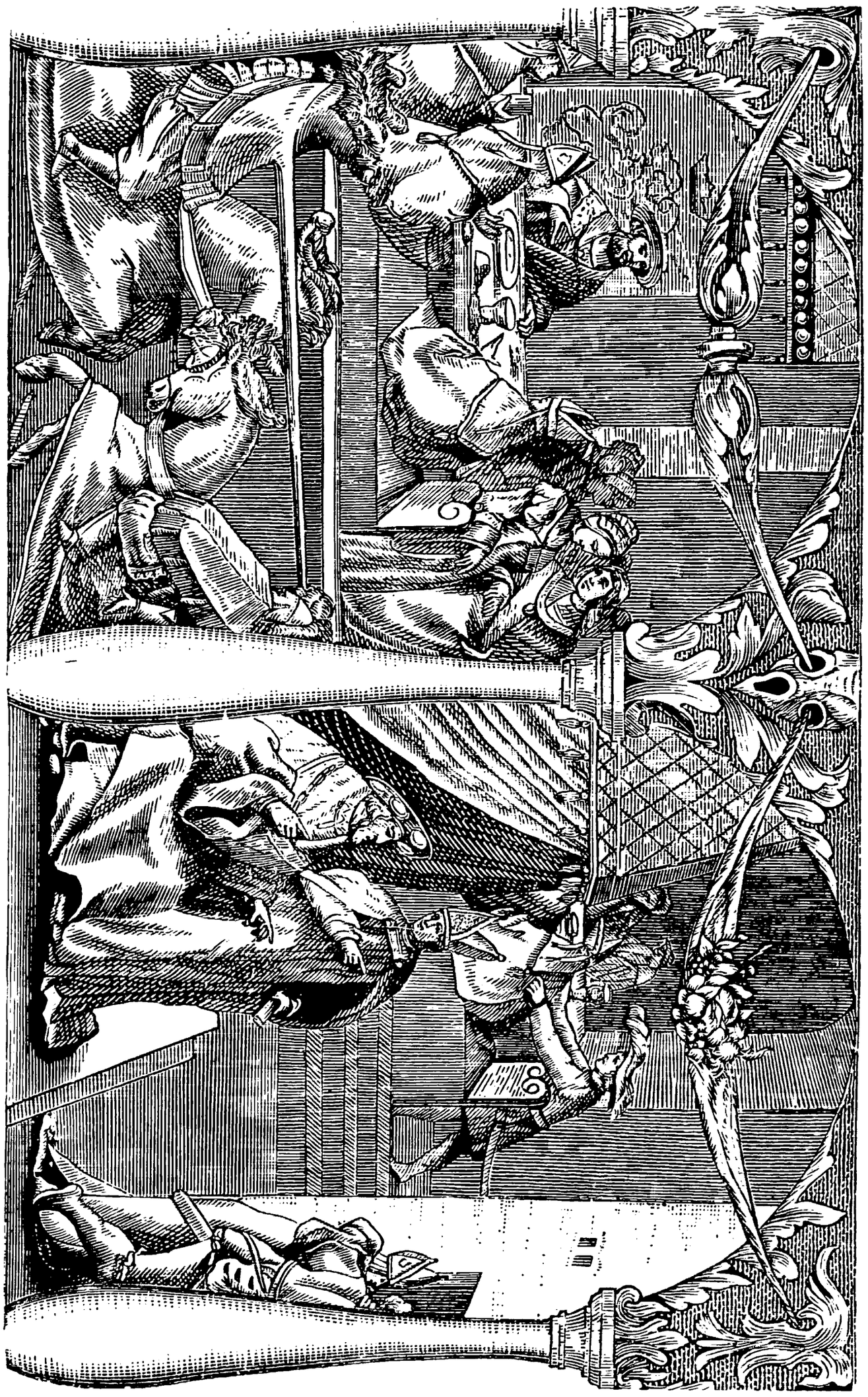

Fig. 121. Christian den Andens Festligheder og Raadslagning før Blodbadet i Stockholm.
(Efter en Tegning, som Gustav Vasa 1524 lod udføre i Antwerpen.)

sinde, benytte et af Kongens, ansaas for upassende. Der ligger en kun halvt skjult Foragt i Peder Oxes Ord, naar han i en Indberetning til Christian den Tredje om et Dystridt ved et Barsel i Mecklenborg skriver saaledes: „Som Eders kgl. Maj. befol mig at optegne, hvad Renden der er sket, da haver først om Man-

dagen og Tirsdagen rendt to Par Rendere og have dog intet synderligt udrettet paa nogen af Siderne, thi de haver haft onde Heste. Deres Rendedækkener var ogsaa fra Rustkamret, saa der var ingen nye Dækkener paa Banen uden to[1]".

Hvor rigt udstyrede saadanne Rendedækkener kunde være,

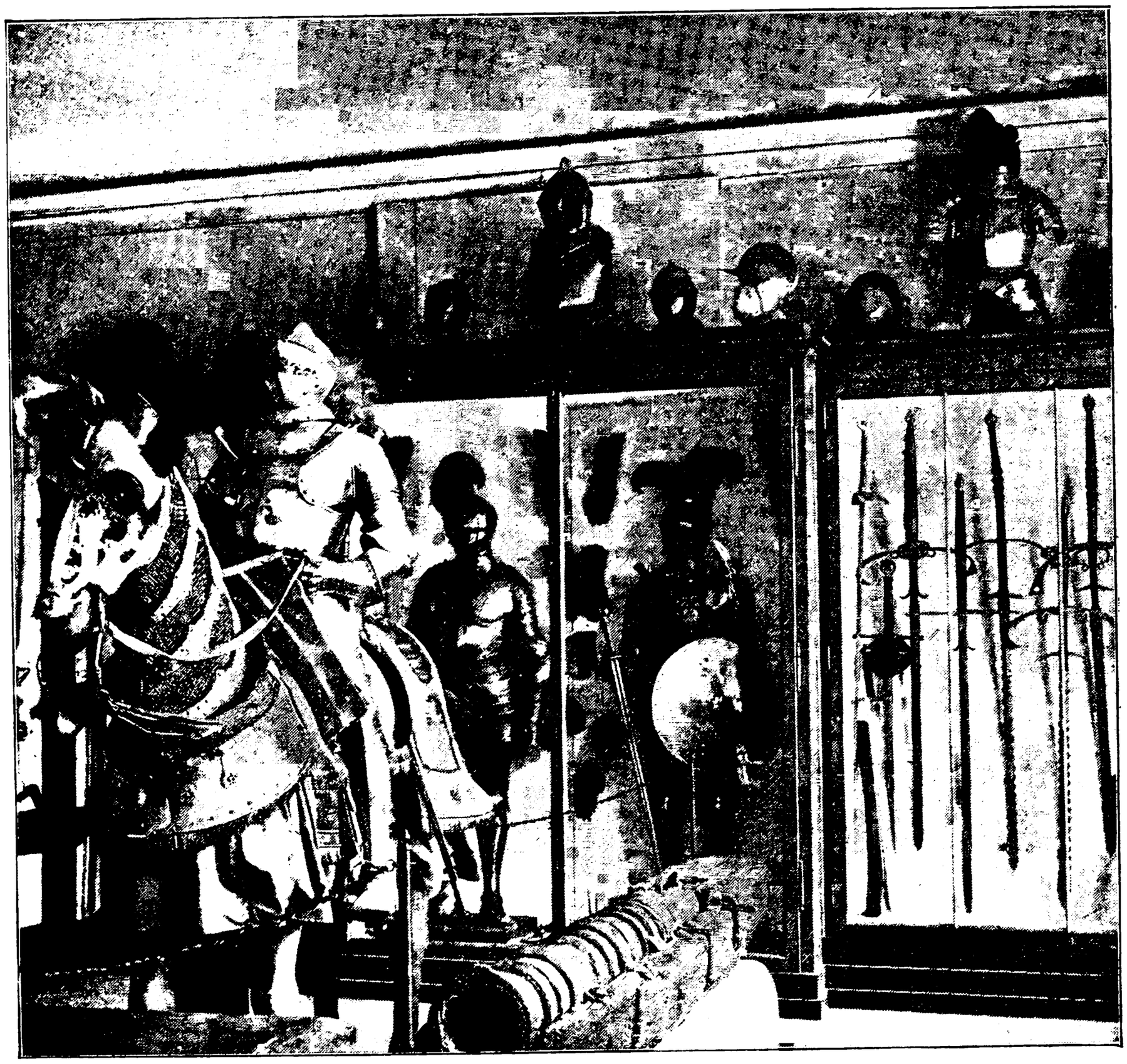

Fig. 122. Jærnklædt Rytter og Hest. Nationalmuseet i København.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

faar man et Indtryk af ved at høre, hvad Maurits Ribbing udtog til sin Konge af Klædekamret paa Stockholm Slot i Sommeren 1587. Der var Rendedækkener til Brug ved Sorg af sort Fløjl med ophøjet guldindvirket Indskrift: *Num nostro similis dolor* (Kan nogen Smerte lignes med vor?) Der var Rendedækkener af hvidt Silkeatlask og Gyldenstykke, af violbrunt og hvidt Atlask i Skaktavl, af livfarvet Fløjl, af Sølverdug, af gyldent Fløjl,

Fig. 123. Ludvig XII af Frankrig drager i April 1507 ud for at tugte Genua.
(Paul Lacroix.)

af karmesinrødt Silkeatlask med guldindvirkede Vindruer og Blade og Indskriften: *A fructibus eorum cognoscetis eos* (Af deres Frugter skulle I kende dem) o. s. v., o. s. v. Og hvad der ikke lidet forøgede Kostbarheden: til mange af disse Rendedækkener hørte en tilsvarende Mandsklædning, bestemt enten for Rytteren til at drage over Harnisket eller til den Svend, der trak Hesten frem og holdt den, indtil Herren besteg den[1].

I Frankrig synes saadanne Rendedækkener med tilsvarende Dragt over Rustningen at have været anvendt ikke blot ved Turnering, men som Hærklædning til Krigsbrug (Fig. 123).

Fig. 124. Vælige Heste.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Til at bære alt dette: en jærnklædt Rytter, en Hesterustning og Rendedækken derover, hørte et særligt kraftigt Dyr. Det var ikke nok, at det var en Hingst — man brugte overhovedet mest Hingste til Ridning dengang — men den maatte være usædvanlig kraftig og fyrig. Efter Datids Begreber var det et af de stolteste Syn at se en veludrustet Dystløber komme ind paa Banen. Allerede fra de daglige Øvelser var Hestene vistnok vante til at gøre Kaprioler ved denne Lejlighed (Fig. 124). Ved Dystridt var Hest som Rytter lige straalende. Kun de tarveligste mødte i blank, graalig Jærnrustning. De rigere havde den indlagt med Sølv- eller Guldforsiringer. Erik den Fjortendes Skjold og Carl den Niendes fulde Rustning tager sig endnu den Dag i Dag prægtig ud med

deres Guldindlægninger; Hertug Adolf af Holstens ligesaa[1] (Fig. 125). Den Rustning, hvori Frederik den Anden plejede at ride Dystløb, var helt forgyldt[2]. Det samme er den, der har staaet paa Carl den Niendes Grav i StrengnäsDomkirke. Hvad der gav det hele et ganske ejendommeligt Udseende, var de store, vajende Fjerbuske (Fig. 126), der ikke blot anbragtes paa Hjælmen, men ofte paa Hestens Hoved og stundom paa dens Bagdel tillige. I Tyskland gik man hermed til store Overdrivelser. At man ogsaa i Norden har haft usædvanlig store Fjerbuske, kan ses af Carl den Niendes Hjælm, hvor ikke mindre end tre Rør hertil er anbragte[3]. Ved Dystridtet paa Københavns Gammeltorv, Aar 1559, havde flere af Hestene Pandebuske (se Fig. 129).

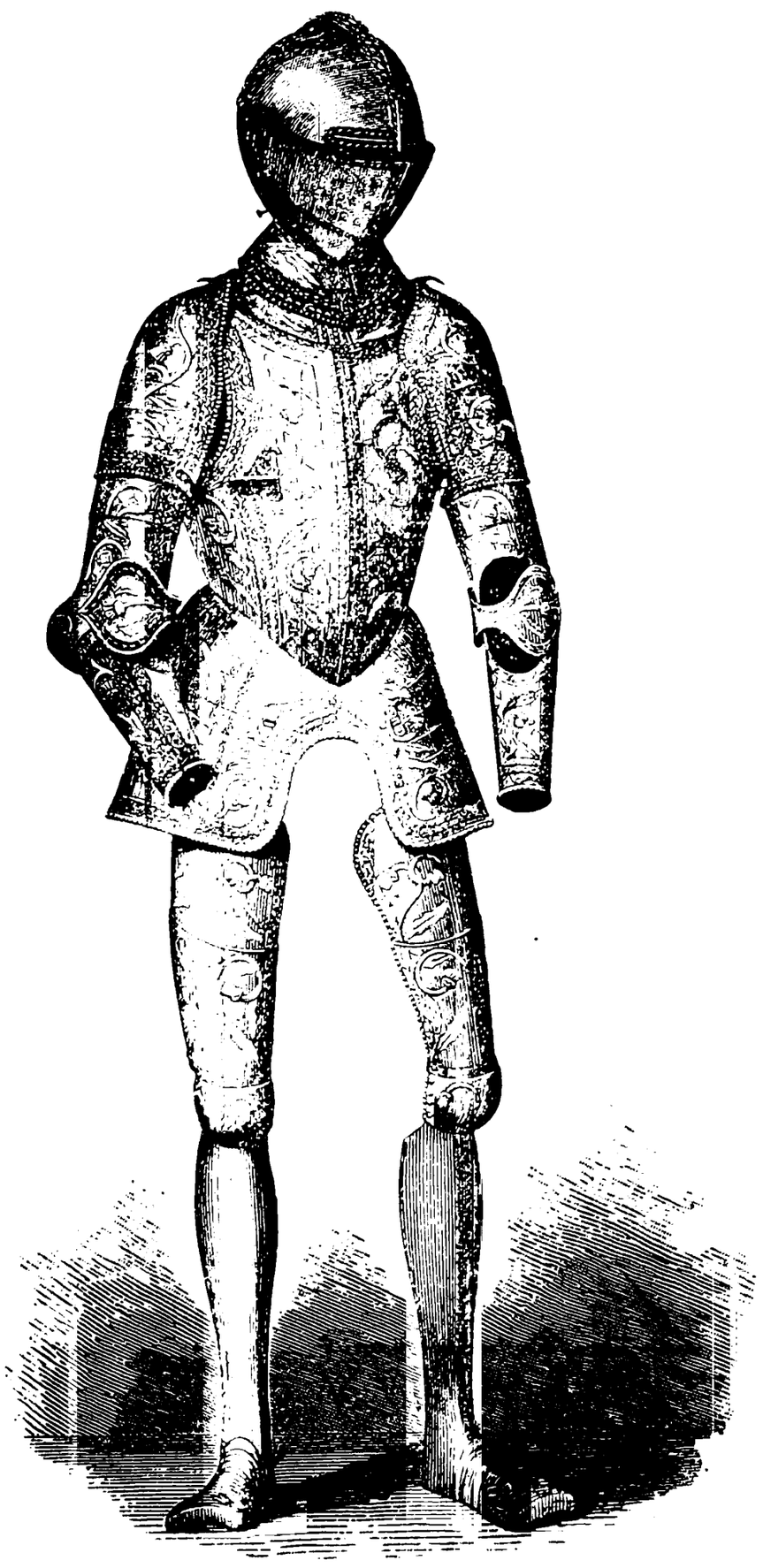

Fig. 125. Hertug Adolphs Turner-Rustning.
(Københavns Tøjhus.)

Det var intet Under, at der altid var en uhyre Tilstrømning for at se et sligt Ridderspil. Om det Dystridt, der Aar 1559 holdtes paa Københavns Amagertorv, Dagen før det større blev holdt paa Gammeltorv, hedder det ret malende i en gammel Beskrivelse:

De vilde da alle den store Lyst se.
Paa Loft og Vinduer stode og de,
Paa Bislag og Døre, paa Gaderne med.
En Part brød Tag af Husene ned,
At de kunde se det Ridderspil.

Og de optrædende lod Tilskuerne nyde Skuespillet i alle dets Enkeltheder, idet de først viste sig i Festklædning, bagefter i Rustning.

Der komme paa Banen
De Riddersmændsmænd paa statelige Heste.
Deres Dækner var gjorte af Silke det bedste;
Med Guld og Sølv var de saa malet,
At de saa herligt skinned og praled.

Det er maaske saadan Festdragt, hvortil der sigtes, naar det i Fortegnelsen over Peder Oxes efterladte Klæder hedder: „Item nogle adskillige Klæder af Silkeatlask, Skellert og andet Silketøj med Besætning, som salig Hofmester brugte udenlands i Turnering[1]“. Dog er det rimeligere herved at forstaa forskelligt Overtøj, især en Slags Vest med vide Ærmer og et langt Skørt, som man i Tyskland brugte at bære ovenpaa Rustningen ogsaa ved selve Dystridtet (Fig. 127), en Skik som, saa vidt vides, ikke trængte ret igennem i Norden. Heroppe synes man, efter at have vist sig i Festklædning, at have iført sig Rustning og ladet denne ved Dystridtet udgøre yderste Lag, hvortil den jo fornuftigvis ogsaa var bestemt:

Fig. 126. En Ridder i Turneringsdragt.
(Efter Tegning af Albrecht Dürer.)

Deres Harnisk og Rendetøj lagde de paa,
Komme ind paa Banen at holde ret saa[2].

Til et fuldstændigt Ridderspil hørte tre Øvelser. De deltagende skulde, som det i Kunstsproget hed: „stikke“, „rende“ og

„drabe“. „Ret dig efter at rende eller stikke til samme Højtid til Turgo (ɔ: i Torgau) vor kære Dotter til Ære“! hedder det f. Eks. i Brevene til de danske Adelsmænd, der skulde følge Prinsesse Anna som Brud til Sachsen[1]. „Hs. Naades Rendetøj og Stikketøj er sendt fra København til Ebbelholt. Det er smukt rent og færdigt, og har Harniskknægtene ophængt det i et smukt Skorstens-Kammer“.

Fig. 127. Riddere i Tyskland under Kejser Maximilian I med Dragt over Rustningen.
(Tegning af Albrecht Dürer.)

„Rustmesteren her i Kolding har Rendetøj og Stikketøj til Stede[2]“ o. s. v.

At „stikke“ bestod i Reglen i med Lansen i fuld Fart at ramme en ophængt Ring, saa at den toges med paa Lansespidsen. Det er detsamme Kunststykke, der endnu under Navn af at „stikke til Ringen“ bruges ved vor Tids Karruseller, en Folkeforlystelse, der, som ogsaa Navnet selv antyder — *carrousel:* Dystridt — er en sidste Erin-

dring om Fortidens Ridderspil. En egen Form for „Stikken“ var det saakaldte „Gesélstik“, der udførtes af to paa samme Tid, uvist dog hvorledes. Det blev blandt andet øvet ved Dystridtet paa Amagertorv 1559.

> En Part monne og Gesellestik stinge,
> De stødte tilsammen, at det monne klinge[1].

Det var almindelig Skik, at man ved denne „Stikken“ væddede om Penge. Saafremt en af de fornemste Deltagere følte sig dygtig hertil, red han gerne frem og udfordrede alle, der vilde kappes med ham. Derpaa blev han ved at stikke til Ringen med hver enkelt, saa længe nogen vilde melde sig. Christian Barnekov, der Aar 1595 fulgte Christian den Fjerde til Berlin, hvor denne ønskede at se sin tilkommende Brud, fortæller i et Brev til Hjemmet om det Dystridt, der her holdtes til den unge Konges Ære. Christian den Fjerde og Fyrsten af Anhalt optraadte som „Mantenidori“, som det i Kunstsproget kaldtes, det vil sige udfordrede alle og enhver, som vilde kappes med dem i „Stikken“. Det var vedtaget her, at der ikke maatte væddes om Indskud ringere end 40 eller højere end 400 Kr.[2]. Aaret efter ved sin Kroning stak Christian den Fjerde til Ringen med ikke mindre end 34 Udlændinge og 52 Danske. Ringridtet holdtes paa Amagertorv i København to Dage i Rad, og Kongen gjorde ialt 340 Løb, i hvilke han 206 Gange førte Ringen bort paa Lansen. Alle Deltagerne optraadte forklædte, Christian den Fjerde, som ovenfor omtalt, første Dag som Pave, anden Dag i Kvindedragt. Indskudene maatte ikke være under 80 og ikke over 400 Kr. Det er rimeligvis for de herved vundne Penge, at det mærkelige, sølvforgyldte Drikkekar paa Rosenborg er forfærdiget. Det forestiller Christian den Fjerde til Hest i Færd med at stikke til Ringen. Under Hesten ligger hans Nar. Ringen selv er ophængt paa en Snor mellem to Søjler, paa hvilke Navnene paa alle Deltagerne i Ringridtet er indgraverede[3] (Fig. 128).

De to Øvelser, at „r e n d e“ og „d r a b e“, var de egentlige Kampøvelser og som saadanne Hovedsagen i ethvert virkeligt Dystridt, eller som det nu ogsaa i Norden hyppigt kaldtes: Tur-

nering. At „rende“ bestod i, at to Modstandere red med fældet Lanse i fuldt Firspring ind paa hinanden. Hvis de holdt Sigtet og Lanserne ramte, maatte enten disse brydes ved Stødet eller

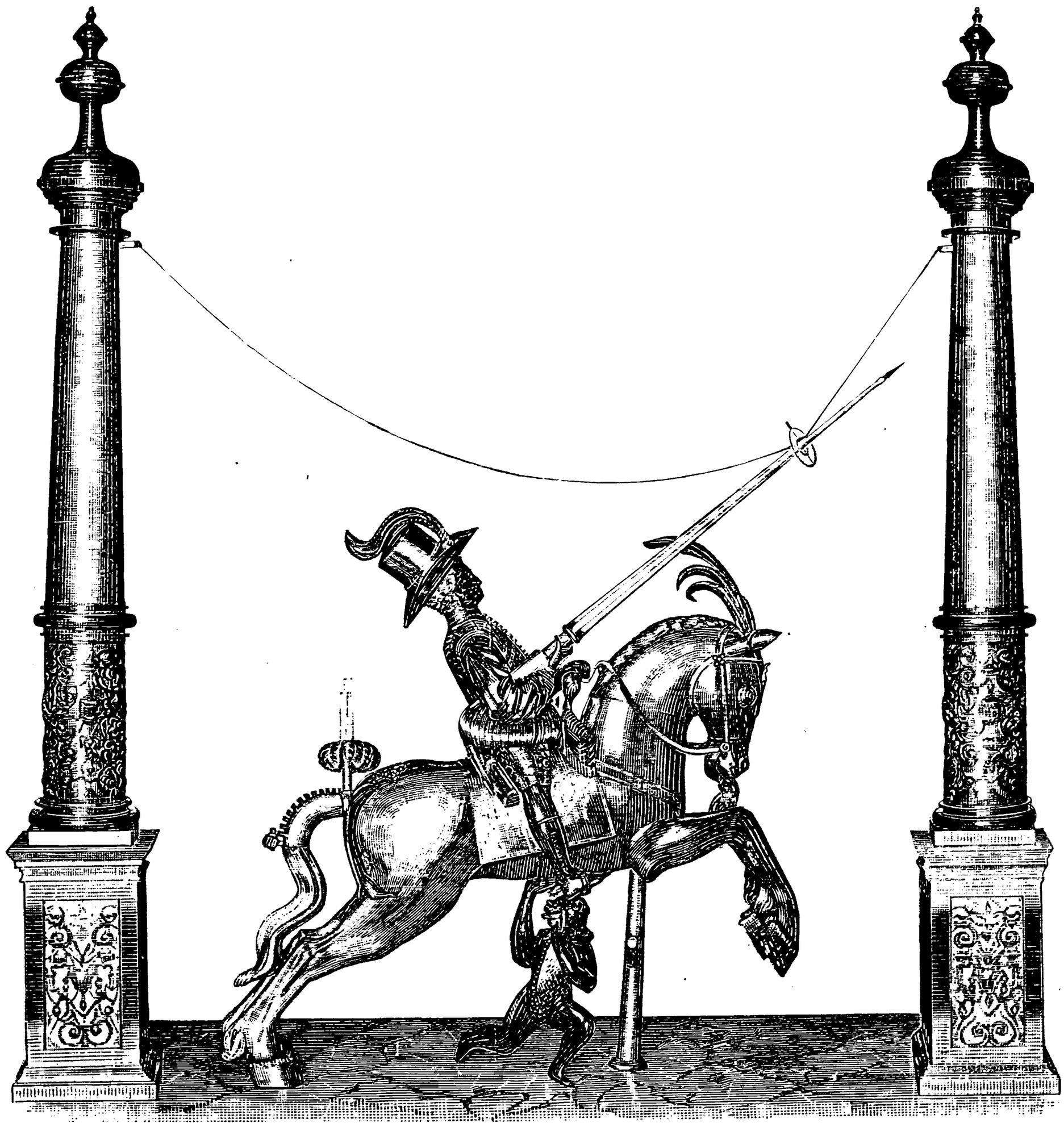

Fig. 128. Christian IV stikker til Ringen (3dje September 1596). En Hofnar vender Mølle under Hesten. Sølvforgyldt Drikkekar.
(Rosenborg.)

en af Rytterne, stundom begge, kastes af Sadlen. Dette var en meget voldsom Idræt, og man søgte derfor at sikre sig imod, at den udartede. Først og fremmest maatte man forebygge, at Hestene tørnede mod hinanden, saa at de med deres Jærnvægt

knuste en eller begge Parter. I den Hensigt var Modstandernes Baner ofte adskilte ved en lang Skranke i Mands Højde, og oven over denne skulde Lanserne mødes. Det var denne adskillende Bjælke, hvortil der hentydedes, naar Øvelsen kaldtes „at rende over Balgen". „I skulle staffere eder til at rende over Balgen", hedder det i Skrivelsen, hvorved Adelen indkaldtes til Christian den Fjerdes Kroning[1]. Medgiv Budet tilbage „vort forgyldte Rendetøj med sin Tilbehøring, som vi plejer at rende over Balgen", skriver Frederik den Anden[2]. Rustning til Dystridt kaldtes derfor ogsaa undertiden: „Balgharnisk[3]". For at ikke Hestene skulde vige for langt fra Midterskranken, saa at Lanserne ikke kunne mødes, var der paa hver sin Side af denne anbragt en lavere Skranke, der begrænsede Ridesporet udad til.

Det er fuldstændigt svarende til disse Forhold, naar det om Banen paa Gammeltorv Aar 1559 (Fig. 129) hedder:

I Banen var gjort et stort Plankeværk
Af Tømmer og Fjæle, vel fast og stærk.
Der skulde de Herrer tilsammen da ride,
At hver skulde rende alt paa sin Side.
Over det Plankeværk skulde de da støde
Med Stager, naar de hinanden mon møde.
De lode da Hestene løbe behænde
Alt det, de for to Sporer kunde rende[4].

Midterskranken indtog det meste af Banens Længde. Ved et Dystløb paa Københavns Gammeltorv Aar 1634 angives den at have været 250 Fod lang[5].

Lanserne eller Stagerne var af Fyrretræ og temmelig lange. Medens det i virkelig Kamp selvfølgelig gjaldt om, at de ikke huggedes over eller knækkede ved Stød — hvorfor de ogsaa altid til Krigsbrug var jærnbeslagne — kom det her an paa at have dem af Mellemstyrke, saa at de vel ikke brast, fordi man svang dem, men heller ikke holdt, naar de ramte En, der sad fast i sin Saddel. For at opnaa dette lavede man dem gerne af rigtig tørt Træ og gjorde dem ikke stort tykkere end en Tomme ved Spidsen. Og, for at ikke Vilkaarene skulde være forskellige, holdt man paa, at alle Lanserne skulde være lavede af en og samme Art Træ og

Fig. 129. Dystridt paa Gammel Torv i København 1559.
(Efter Stik af Kaspar Ens.)

leveres af den, der afholdt Festen. „Send allé de Turnerstager hid, som ere paa Københavns Slot, og hvad Træer, som der endnu ere tilstede til Turnerstager og ikke allerede ere forarbejdede“, skriver Frederik den Anden Aar 1560 fra Kolding[1]. Paa Billedet af Dystridtet paa Gammeltorv 1559 ses dette Forhold ogsaa betegnet, idet en Mængde Lanser staa opstillede ved den kongelige Tribune, hvorfra de udbringes til de kæmpende.

Som bekendt var det en Ære, at Lanserne brødes, medens man selv sad urokket. Man kunde derfor fristes til at mistænke Datiden for undertiden at have gjort dem utilbørligt skøre. Det lyder ikke ubetinget lovende, naar det hedder:

Turnerstager vare der gjorte saa mange
Af Fyrretræ, som var svage og lange,
At naar de ramte hverandre derpaa,
Mon Stagerne alt i Stykker straks gaa.

Men man har ifølge alt, hvad vi iøvrigt veed, ikke mindste Grund til at betvivle Sandheden, naar det videre hedder om Hæftigheden af de Stød, der bragte Lanserne til at springe:

De brøde de Stager, at Stykkerne fløj
I Vejret vel mange Favne op høj.
Naar de gik sønder, da spraged det saa,
At det var stor Lyst at høre derpaa[2].

Lanserne havde ved Turnering selvfølgelig ikke skarp Spids, men endte stumpt (Fig. 130). For at kunne afgøre, hvorvidt Lansen havde ramt, anbragte man undertiden en lille, takket Jærnring, af Form som en udhugget Krone, paa Lansens Spids. Den trykkedes flad, naar Lansen havde ramt som den burde, med selve Spidsen. Det er herom det hedder i Reglerne: „Rammer nogen med sin Lanse, saa man vel kan kende paa Krøniken [den lille Krone], at han haver rammet, om han end ikke bryder, skal det hannem dog regnes[3]“.

En egen Maade at „rende“ paa, som dog ikke synes at have været almindelig, omtales af Peder Oxe i hans Indberetning til Christian den Tredje om Turneringen i Mecklenborg: „Om Onsdagen, som Fyrsterne rendte, førend Fruentimret drog fra Banen,

er der og kommet to Rendere, som det var mørkt, og have brudt dem imod hverandre. Og have deres Rendestager været anrettet med Fyrværk, saa der var vel hundrede Skud i hver Stang, og gik det ene Skud efter det andet af. Desligeste var der og gjort Fyrværk bag paa Ryggene paa Hestene, som var og et halvt hundrede Skud i, saa det var behændigt nok anrettet[1]".

Erfaringen lærte, at meget hyppigt blev en af de kæmpende kastet af Sadlen:

„En Part laa ned i Skarnet da dere,
Og somme de finge stor Pris og Ære."

Man maatte da søge at gøre dem Faldet saa lidet farligt som muligt. Dette skete i Reglen ved at lægge et Lag Halm over hele Banen. Den samme Forsigtighed anvendtes paa Øvelsespladsen. Da saaledes Prinsesse Annas Brudetog til Sachsen skulde gaa for sig, og Christian den Tredje gerne vilde, at hans Adel skulde gøre ham Ære som flinke Dystridere, indbød han alle Ledsagerne til at møde forud i Kolding og øve sig. „Vi have vort Rustkammer til Kolding med Rendetøj og Stikketøj, og der lade strø Banen, at du kan beride dig dèr tilforn[2]". Amagertorv 1559 var ligeledes strøet med Halm[3]. Paa Gammeltorv havde man samme Aar optaget hele Brolægningen, bortkørt 930 Læs Brosten, som tilligemed 767 Læs Brosand atter maatte paakøres efter endt Turnering[4].

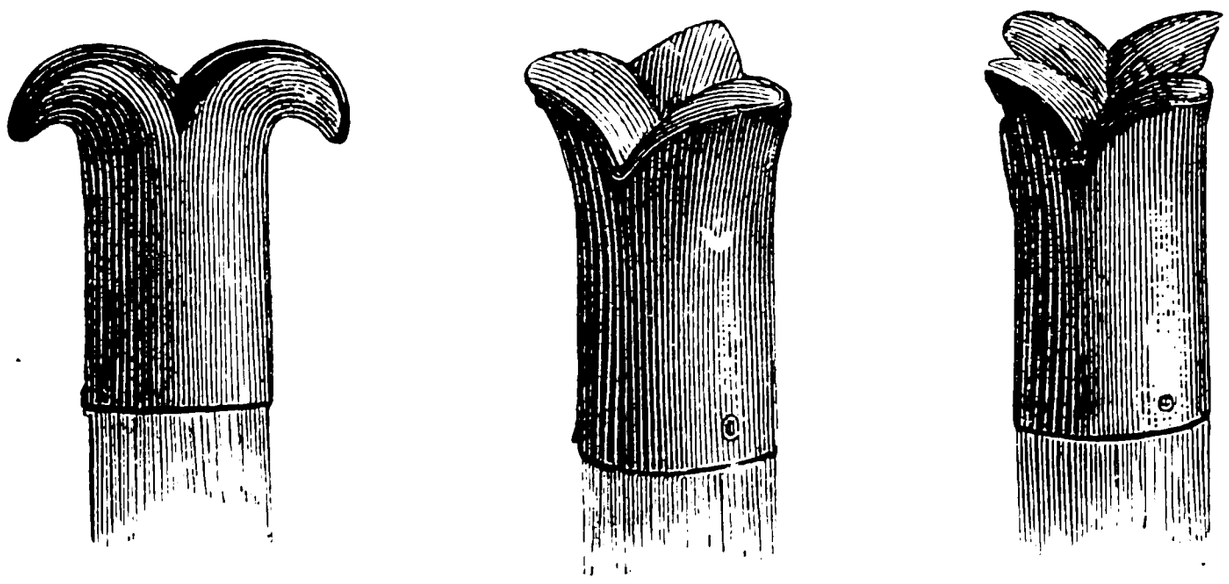

Fig. 130. Stumpe Lansespidser til Dystridt.
(Efter Viollet-le-Duc.)

For mange Enkelthеders Vedkommende vekslede Reglerne ved de forskellige Turneringer. Ved nogle var det f. Eks. vedtaget, at hver Part kun maatte „rende" een Gang; ved andre fik den enkelte Lov til at optage Kampen med indtil seks Modstandere efter hinanden, saa længe han selv forblev uovervunden, o. s. v. I Reglerne for Dystridtet paa Gammeltorv 1596 hed det:

Ingen maa rende mere end tre Løb. Sænker nogen sin Lanse af Vanvare, saa at den kommer under Skranken, skal han regne at have tabt, selv om han faar den op igen og bryder derpaa sin Modstander. Rammer nogen sin Modstanders Hest eller ham selv under Bæltet, han skal ingen Pris bekomme. Hvo der med sin Lanse render den anden et Baand eller en Fjer af Hjælmen, skal regnes at have brudt sin Lanse paa ham. Render nogen sin Modstander Bidslet løs, „med frit Stød, ikke under Armen“, tilregnes ham to Lanser, og Modstanderen fraregnes een. Taber nogen Stigbøjlen, skal han have tabt i det Løb, selv om han bryder sin Lanse. Hvo der bliver rendt af Hesten, skal gaa paa sine Ben i sin ganske Rustning hjem til sit Herberg, med mindre Jomfruerne, til hvem Dommerne skal henvise ham, giver ham Forlov igen at sidde op[1], o. s. v.

Ofte afsluttedes hele Dystridtet med et sidste, storartet Sammenstød, idet alle Deltagerne ordnedes i to Partier, det ene gerne under Kongens eller Landsherrens Anførsel, og derpaa i to langstrakte Linjer gjorde et samlet Angreb paa hinanden. Disse to Rytterlinjer maatte for Pladsens Skyld i Reglen opstilles paa tværs af Banen, og man kunde da enten lade Midterskranken blive staaende, saa at Hestene standsede herved, og kun Lanserne mødtes over den. Eller man kunde lade Skranken bortage, saa at Rytterne virkelig tørnede sammen, en yderst farlig Art Øvelse, der nærmede sig stærkt til virkelig Kamp. Med saadan almindelig Fægtning endte baade det store Dystridt paa Gammeltorv 1559 og det tilsvarende i Stockholm 1561, ved begge de to unge Kongers Kroninger. Med Hensyn til det svenske er Forholdet ikke ganske klart; paa Gammeltorv synes ved Slutningssammenstødet Midterskranken at have været fjernet.

Den tredje og sidste Art Øvelse var at „d r a b e“. Da dette egentlig betød at kæmpe, lod Udtrykket sig ogsaa anvende om Lansekampen. Men hvor det toges i indskrænket Betydning, forstod man herved blot Kamp med Sværd. Alt efter den enkelte Turnerings Regler foregik denne Kamp enten mellem de enkelte Par, hver Gang Lanserne var brudte, uden at nogen var kastet af Sadlen — saaledes f. Eks. i Stockholm Aar 1561[2]; — eller

den fandt samlet Sted i det sidste, store Sammenstød, saaledes paa Gammeltorv 1559. De Sværd, der brugtes ved en saadan Lejlighed, var af en egen Art og kaldtes „Turnersværd“. „Send alle vore Turnersværd hid til Kolding“, skriver Frederik den Anden engang til København[1]. De var meget store og tunge, men med stump Æg, saa at Slaget alene kom til at virke ved sin Vægt. „Skal ingen bruge andet Sværd end det, som ham af Dommerne er antvordet, og skal hver uddrage sit Sværd foruden Medhjælp“, hedder det i Reglerne for København 1596[2].

Fig. 131. Stridshammer og Sværd.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hvor Kampen foregik mellem to, efter at Lanserne var brudte, huggede de løs paa hinanden over Skranken, og Enden blev gerne, at den ene blev hugget eller stødt af Sadlen. Hvor Sværdkampen foregik i Linje, efterat Skranken var nedbrudt, var der den Fare, at Hestene kunde naa hinanden, og selv om Mellemrummene i hver Linje var saa store, at man i Virkeligheden kun kæmpede Par og Par, blev Enden hyppigt, at Hingstene blev vilde, naar de fik deres Part af Huggene, og derfor paa egen Haand tog Del med i Kampen. Paa Gammeltorv 1559 f. Eks. slog og bed Hingstene, alt imedens deres Herrer hamrede løs paa hinanden. Denne Slutningsscene, der aabenbart var Forestillingens Glanspunkt, skildres saaledes:

Der det monne nu mod Aften lide,
Vilde de tilsammen ej længer saa ride.
Saa begyndte de da at ordne sig
Udi to Hobe saa skikkelig,
At i hver Orden lige mange da vaar.
Saa rendte de sammen paa Pladsen her for,
En mod den anden deres Sværd uddroge
De paa hverandre da hugge og sloge,
At det højt op i Skyen mon klinge.
Det nappede, dèr de tilsammen saa ginge.
Trompeterne blæste da alle: Her! her!
Allarm! Allarm! kom her! kom her!
De hugge paa Harniskene samme Tid,
At Ild fløj af baade klar og hvid,
Som man havde paa en Flintesten slaget.
De Sværd, som de havde der uddraget,
Vare synderlig gjorte til saadant Spil,
Ej saared deres Skarpe, jeg sige det vil.
De Heste de bede og sloge om sig,
Som de havde været i nogen stor Krig.
Det var stor Lyst at see derpaa,
Hvor de tilsammen mon den Tid gaa[1].

Skønt man med denne Slutningsøvelse var naaet saa vidt i Retning af Fare, som det overhovedet var muligt, hvis ikke det hele skulde ende med en virkelig Kamp paa Liv og Død, saa synes Datiden dog endnu ikke at have været tilfreds. Ved Turneringen paa Gammeltorv 1596 var det bestemt, at de to Hobe skulde foruden at kæmpe med Turnersværd tillige skyde paa hinanden med Pistoler („stakkede Handrør"). Til Held for begge Parters Liv og Lemmer sejrede dog Besindigheden i sidste Øjeblik, og skønt, som det hedder, „alting som der tilbehørte laa færdigt og paa Torvet tilstede", saa blev dog „paa det sidste for synderlige Aarsager besluttet, at det paa denne Gang maatte forholdes og efterblive[2]". Da man var færdig med at „rende over Balgen", brød man altsaa denne Gang op, sikkert til Skuffelse for mange.

Efter endt Turnering, som gerne kunde vare næsten en hel Dag igennem, red enhver hjem til sit Herberg for at klæde sig om, hvorpaa de alle igen samledes paa Slottet. Her fandt Prisuddelingen Sted, der foregik med stor Højtidelighed. Naar

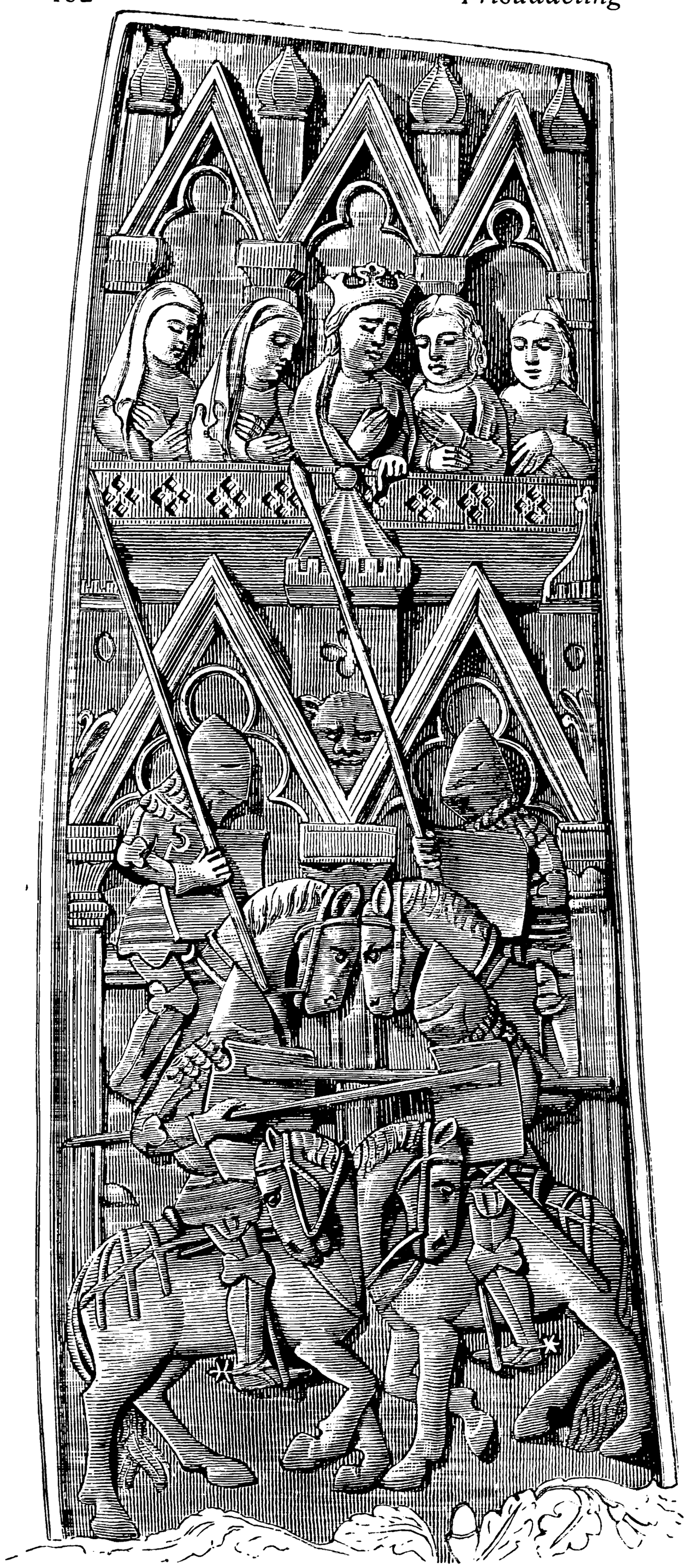

Fig. 132. En Turnering. Foroven lutter kvindelige Tilskuere. Udskæring i den danske Dronning Dorotheas Elfenbens-Jagthorn.
(Museet i Gotha.)

alle var opstillede i den store Sal, kom først de fire saakaldte „Banemestre“ ind, der havde haft Opsyn med hele Ridderspillet. Efter dem fulgte Rigsmarsken og Kansleren med Æresprisen, hver med en Fakkel i den ene Haand. Efter at have vandret Salen et Par Gange rundt, standsede de foran den fornemste og skønneste Dame — i Stockholm 1561 Erik den Fjortendes Søster Cecilia, i København 1634 Christian den Fjerdes Datter Eleonora Christina — og bad hende uddele Prisen. Derpaa ledte de Sejrherren frem, i de nævnte to Tilfælde Erik den Fjortende og Christian den Fjerde, hvilken sidste dog gav Afkald paa Prisen til Fordel for sin Søn Kronprinsen. Prisen bestod i en med Guldtraad omvunden Per-

lekrans, i hvilken der atter undertiden, men dog sjældnere, hang et Par Handsker af Guld, saaledes f. Eks. Aar 1561 til Erik den Fjortende. Prisen overraktes og modtoges med en Tale af hver af de paagældende, hvorefter Modtageren dansede Salen rundt med Damen, der havde overrakt ham den, medens Fakkelbærerne stadigt bevægede sig foran Parret.

At det var en Dame — den fornemste og skønneste — der uddelte Prisen, var mere end et blot ridderligt Galanteri mod Kvinden. Uddelerinden synes at have været den øverste Dommer. Dette forudsatte, hvad selvfølgelig ogsaa var Tilfældet, at

Fig. 133. Nordiske Dystridt.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

hun havde overværet Ridderspillet fra Ende til anden. De kvindelige Tilskuere var altid overordentlig talrige. Dette er allerede fremstillet paa det Elfenbens-Jagthorn, som i sin Tid tilhørte Christian den Førstes Dronning Dorothea, og som hosstaaende er gengivet (Fig. 132). Hun synes at have tabt det paa sin Valfart til Rom 1488; det blev atter fundet ved Nola i Campania og er nu havnet i Museet i Gotha. Foroven paa Fremstillingen ses lutter kvindelige Tilskuere. Disse er ogsaa meget talrigt tilstede i Gengivelsen hos Olaus Magnus af et nordisk Dystridt (Fig. 133).

I Reglen var der flere Priser eller „Danker", som de kaldtes: „Tapperheds-Danken", „Anstands-Danken", „de fleste Træfferes-Dank", „Jomfruernes-Dank" o. s. v. De uddeltes paa samme Vis. Dog synes det ikke at have været Skik, at Fyrstinder overrakte

Prisen til Adelsmænd. Da saaledes i København Aar 1596 Frederik Rosenkrans var bleven tilkendt „de fleste Træfferes-Dank“ og Jacob Lykke „Jomfruernes-Dank“, overraktes disse dem ikke af „kongelige og fyrstelige Fruentømmer“, saaledes som sket var med de øvrige Priser vundne af Fyrster, men de maatte nøjes med at modtage dem af to af Dronningens Jomfruer[1].

Om Turneringers Hyppighed i Norden danner man sig lettest et Begreb ved at efterse, hvor mange der vides at være blevne holdte f. Eks. i Løbet af 50 Aar. Aar 1545 lod Christian den Tredje i Kolding holde en Turnering i Anledning af sin Søns Barnedaab[2]. Paa Rendebanen sammesteds indøvede Aar 1548 alle de danske Adelsmænd sig, der skulde ledsage Prinsesse Anna til Sachsen. Aar 1559 holdtes der i Anledning af Frederik den Andens Kroning Ringrenden paa Københavns Amagertorv og Dagen efter Dystridt paa Gammeltorv. Aar 1561 holdtes Turnering i Stockholm i Anledning af Erik den Fjortendes Kroning. Saa gik der en lang Tid hen, førend den næste blev holdt. Man havde nok at gøre med at kæmpe for Alvor i Syvaarskrigen 1563—70. Det lader ikke til, at nogen Turnering har været paatænkt hverken ved Frederik den Andens Formæling eller ved Christian den Fjerdes Daab. Først i Aaret 1585 blev en større Turnering holdt i Vesterås i Anledning af Johan den Tredjes Bryllup[3]. Aar 1586 var en lignende paatænkt i Danmark, men opgaves atter[4]. Først ved Christian den Fjerdes Kroning 1596 blev den gammeldags Fest i al sin Pragt fejret i Danmark, idet der ganske som ved Frederik den Andens Kroning blev holdt Ringrenden paa Amagertorv og Dystridt paa Gammeltorv.

Saaledes set synes Turneringernes Antal ikke saa synderlig stort. Dette staar dog maaske i Forbindelse med, at man ved „Turnering“ efterhaanden blot forstod Ridderspil, der overværedes af fremmede Fyrster. At det ikke skortede paa Lysten til at foranstalte saadanne, kan ses af Frederik den Andens Indbydelse til den paatænkte Turnering Aar 1586. Den begyndte saaledes: „Vid, at Vi udi tilstundende Sommer formode hid ind udi Riget til Os nogle fremmede Herrer og Fyrster. Og efterdi nogle vore kære Undersaatter har angivet, fordret og begæret

hos Os, at Vi til den Lejlighed ville anrette nogle Ridderspil med Turnering, Spærbrækken, Ringrenden og andet saadant Ridderspil, eftersom det her udi Riget tilforn og endnu uden Riget fast allevegne er almindelig Brug og Sædvane til saadanne Herrers og Fyrsters Sammenkomst, da have vi Os det ladet vel befalde" o. s. v.[1].

Foruden disse større Hovedturneringer maa man imidlertid tænke sig en Mængde Dystridt afholdte, der dannede en Slags Mellemting mellem Øvelser og Festspil. Dette var ikke blot i og for sig nødvendigt, for at de paagældende kunde bevare Færdigheden, men det fremgaar tydeligt nok af flere derom udstedte Kongebreve. Der gaar sjældent længere Tid hen, uden at de kongelige Turnersager sendes fra København saa til Nyborg, saa til Koldinghus o. s. v. Især synes Rendebanen ved Koldinghus at have været flittigt benyttet[2]. Ogsaa fra Sverige hører vi Tale om lignende Forsendelse af Turnertøjet ved Lejligheder, hvor der ikke har været nogen større Turnering[3].

Spørger vi om Deltagerne i Turneringen, saa ligger det i Sagens Natur, at det maatte være Mænd. Kun en eneste Undtagelse herfra omtales, og det er endda et Spørgsmaal, om vi i dette Tilfælde er berettigede til at se andet end et sagnagtigt Udtryk for Nationalhadet mellem Svenskere og Polakker. Da den svenske Prins Sigismund Aar 1587 kronedes i Krakov som Konge i Polen, fortælles der, at en polsk Adelsmand ved den i den Anledning afholdte Turnering viste sin Foragt for den ny Konges Fædreland ved at love at ville besejre hver en Svensker, der vovede sig frem. Lidt efter mødte en svensk Ridder med lukket Hjælmgitter og modtog Udfordringen. Polakken kastedes af Sadlen, og da Sejrherren aftog sin Hjælm, viste han sig at være en Kvinde[4].

Paalideligere er hvad vi veed om Mændenes Deltagelse. Heraf fremgaar det da først, at de indenlandske Deltagere vel af Navn indbødes, men i Virkeligheden fik Befaling til at give Møde. Kun meget sjældent hører vi Tale om, at enkelte fritoges, som f. Eks. Niels Krabbe og Ove Juel, der begge var tilsagte til Turneringen i København 1596, men atter blev fritagne, dog med Befaling til

at møde med deres Folk[1]. Ellers hjalp hverken Alder eller andre Forretninger, de ældste Mænd maatte møde fuldt saa vel som Kongens unge Hofsinder.

Fælles for alle var at tilsiges med saa og saa mange Ryttere, to til ti eller tolv, alt efter Omstændighederne. Ved første Øjekast skulde man tro heri at finde Forklaringen til de gamles Deltagelse i Turneringen: de mødte vel, men lod i Virkeligheden deres Svende kæmpe i Stedet for sig. Dette var dog langtfra Tilfældet. Den første Hovedregel var netop, at kun Adelsmænd maatte kæmpe, i hvilken Anledning de straks, naar de kom ind paa Banen, skulde nævne deres Navn og lade deres Vaabenskjold ophænge[2]. Deres Svende havde under selve Turneringen ikke

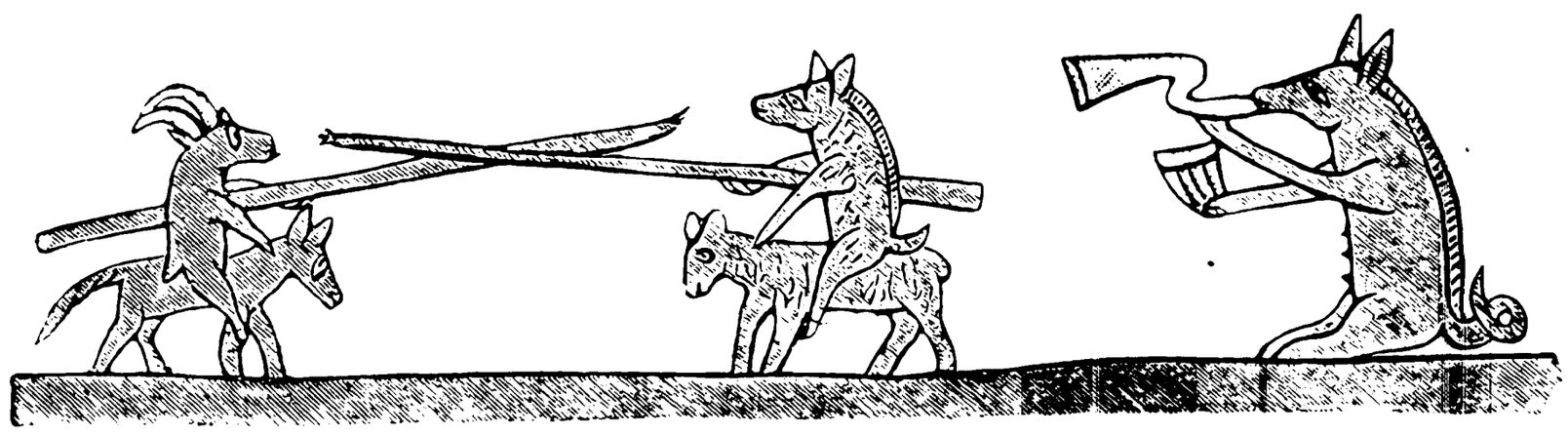

Fig. 134. Dystridt. Maleri i Råda Kirke i Vermland.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

andet at gøre, end at en eller to af dem maatte optræde som Tjenere („Patriner") paa Banen. Ellers brugtes de kun i de mange Optog med samlede Rytterskarer, der altid fandt Sted ved slige Fester. De gamle Rigsraader var da med ikke blot af Navn, men ogsaa af Gavn. I Virkeligheden laa der bagved den hele Ordning ganske den samme Tankegang, som vi før omtalte med Hensyn til Kongens Person: En Mands Værdighed til at beklæde de højeste Stillinger i Landet stod i bestemt Forhold til hans Færdighed i at føre Sværd og Lanse. I Katolicismens sidste Tid var ikke faa af de øverste Embedsmænd, Kansleren f. Eks., paa Grund af deres gejstlige Stand fritagne; nu skares alle over een Kam. Intet viser maaske Forskellen mellem Datids og Nutids Tankegang i et tydeligere Lys end netop dette Forhold. Man omsætte blot Betegnelserne Rigsraad, Lensmand og Hofsinde i Nutids Udtryk, og det vil falde os vanskeligt at bevare Alvoren, naar vi

skal tænke os ikke blot alle Kammerjunkere, unge og gamle, men Landets Amtmænd og det samlede Ministerium til Hest paa Gammeltorv under Folkets Bifaldsraab, forsøgende paa at støde hinanden af Sadlen. Tanken om, at sligt skulde være Maalestok for en Mands Dygtighed til at beklæde sit Embede, var selvfølgelig for Datiden, men forekommer ikke os i samme Grad indlysende.

Faa Forhold blev dengang taget saa højtideligt og for ramme Alvor som Dystridt og Turneringer. Kun eet Sted undgik heller ikke de, saa lidt som alt andet mellem Himmel og Helvede, at blive opfattet komisk. Det var i Datidens store Billedbog, de kirkelige Malerier. Omstaaende Billed (Fig. 134) fra en Kirke i Vermland, malet vistnok omkring Aar 1500, viser en ikke uvittig Driven Løjer med det hele.

En Vaabenøvelse af lavere Art end Turneringerne var de saakaldte „Fægteskoler“. Herved forstod man en Forestilling i Vaabenbrug, ved hvilken lejede Fægtemestre optraadte, men hvor Hovedinteressen dog i Reglen vistnok knyttede sig til, at Tilskuerne, bragte i Aande ved Synet af Kampen, lod sig rive med og selv udfordrede Fægtemestrene. Betingelsen for den hele Art Forestilling var i rigeligt Maal tilstede, idet udenlandske Fægtemestre, snart enkeltvis, snart i hele Bander, synes at have strejfet Landene rundt, og ligesom Beriderselskaber i vore Dage holdt sig til, hvor der kunde ventes en større Tilstrømning af Mennesker. Som alle Datidens Lege eller Skuespil af lignende Natur drejede ogsaa disse sig om Penge, idet dels selve de optrædende kæmpede for og om Penge, dels Tilskuerne indbyrdes væddede om, hvilken af Parterne, der vilde vinde.

Saavel ved Frederik den Andens Kroning som ved hans Bryllup og senere ved Christian den Fjerdes Kroning holdtes der saadanne „Fægteskoler“ [1]. De beskrives saa temmelig ens. Om den Aar 1559 hedder det f. Eks.:

Om Fredagen der opslagen da blev
For Kongen og andre Fyrster saa gæv'
En „Fægteskole", i hvilken der komme
Mange ædle Mænd og Krigsmænd fromme.
I ridderlig Kunst de øvede sig,
De sloges tilsammen saa mandelig
Med lange Spids [Spyd], Stænger, Thesaker [Dolke] og Sværd.
Der brugtes mange Værger udi den Færd,
Der gaves ud mangen god Puf saa grand,
At Blodet en Part om Øjnene rand.
Der finge da somme stor Pris og Ære,
En Part fik store Hug hjem at bære.
En Part gik af med Daler og Guld.
Og somme blev slagne slet Huden al fuld.
Man siger, at hvilken Mand som lege vil,
Han maa og tænke, han skal sætte til.
Da denne her Fægten nu havde en Ende,
Tog Fægtemesteren sit Sværd udi Hænde
Gjorde der Parade skøn og statelig,
Han vidste dermed at vende da sig.
Dermed blev det besluttet da saa,
Og hver monne i sit Herberge gaa.

Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed opmuntrede Regeringsraaderne meget hyppigt den unge Konge ved at lade holde „Fægteskole" for ham. I Aaret 1591 f. Eks. fik Baltzer von Stettin den 2den Juli Lov til at „anslaa en Fægteskole paa Københavns Slot" for Prinsen, og denne fik 80 Kroner til at uddele til Fægterne og 40 Kroner til at skænke Baltzer ekstra „for hans ringe Vilkaars Skyld og hans lange Rejse og Tæring fra Tydskland herind i Riget". Forestillingen har øjensynligt moret Christian den Fjerde, thi allerede Dagen efter maatte den gentages, og han uddelte atter 80 Kroner blandt Fægterne. Den 27de i samme Maaned opholdt Christian den Fjerde sig paa Kronborg og modtog her et holstensk Gesandtskab. Et som det lader endnu fuldtalligere Fægteselskab havde meldt sig, og for at gøre Ære af Gesandterne lod man holde „Fægteskole" for dem. Fem Dage efter stod paa Kronborg det store Dobbeltbryllup, som Prinsen fik Tilladelse til at lade bekoste for de to Nabo-Lensmænd, Morten Venstremand paa Frederiksborg og Ditlev Holck paa

Københavns Slot. Ogsaa ved denne Lejlighed optraadte samme Selskab og forlystede Gæsterne med en „Fægteskole“. For begge disse Forestillinger lod Christian den Fjerde ved sin Hofmarsk Præben Bille uddele 240 Kroner blandt Fægterne. Endnu medens Christian den Fjerde i September opholdt sig paa Kronborg, meldte sig et nyt Selskab og holdt Fægteskole for ham, og da i Begyndelsen af December et mecklenborgsk Gesandtskab modtoges paa Københavns Slot, optraadte et lignende Selskab hos den unge Konge i Gesandternes Nærværelse. Ganske tilsvarende Forhold vedvarede de følgende Aar igennem[1]. At Forlystelserne var ens Evropa over, kan ses af Christian den Fjerdes Dagbog fra en senere Tid under hans Ophold hos hans Svoger Kong Jacob af England. Ved den 30te Juli 1614 hedder det: „Blev der holdt Fægteskole, og om Aftenen agerede paa Pladsen i Somersethouse[2]“.

Fig. 135. Leg med Knive. Kalkmaleri i Vigersted Kirke. (Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Under Christian den Fjerdes Regering kom maaske som Følge af disse hans Ungdoms-Indtryk Vaabenøvelser til Fods mere til Ære og Værdighed. Tidligere havde kun lejede Fægtere, og hvo der lod sig friste til Dyst med disse, optraadt i Fodkamp, men Fyrsterne selv var kun Tilskuere. Ved Christian den Fjerdes Kroning f. Eks. turnerede Fyrster og Adelsmænd, og det var kun Drabanter, der sloges til Fods[3]. Men ved Festlighederne i Aaret 1634 deltog to af Christian den Fjerdes Sønner, den senere Frederik den Tredje og hans Halvbroder Christian Ulrik, begge i Fodkamp. Kampmaaden mindede en Del om Turnering, idet man i Slotsgaarden først kæmpede to og to med Lanse og Sværd over en Skranke, der adskilte de stridende, og bag efter begge Partier i samlet Flok gik løs paa hinanden. Ved dette sidste Sammenstød var Skranken fyldt med Skud og Troldkærlinger, der gik af i Ansigtet paa de kæmpende. Frederik den Tredje fik

som tidligere omtalt Tapperhedsprisen, fordi han med brændende Støvler og svedent Haar holdt sig længst paa sin Post[1].

Medens det ved alle disse Øvelser mer eller mindre var Kongen og Adelen, der gav Forestilling for Folket, saa gav ved andre Lejligheder Menigmand Styrkeprøver til bedste, og Kongen og Adel udgjorde de fornøjede Tilskuere. Det var overhovedet et Særkende for Tiden, at de Optøjer og Udskejelser, som man nu til Dags ved Hjælp af Politi søger at holde borte fra offentlige Forlystelser, den Gang just ansaas for Morskabens naturlige Udslag, det fælles folkelige, hvori alle Stænder forstaaende mødtes. Slagsmaal hørte derfor til overalt, hvor Landsfaderen paa mere højtidelig Vis samledes med sit Folk. Der blev enten ligefrem givet Anvisning herpaa af Kongen selv, eller hans Opbrud var Tegn til, at det brød ud som en Afskedsfanfare. Et Par Eksempler vil gøre os denne saa fremmede Tankegang mere tydelig. Naar Kongen efter Kroning eller lignende store Højtideligheder red fra Kirke, fulgte gerne tæt efter ham, eller red umiddelbart foran ham, Herolder, som kastede nyslagne Penge i Grams. Umiddelbart omkring Kongen fremkaldtes der saaledes Slagsmaal overalt, hvor han kom frem. Ved den store Forleningshøjtidelighed paa Torvet i Odense 1580 gav Kongen selv Signalet til Kampens Udbrud, idet han efter med egen Haand at have holdt paa „Blodfanen", medens han lydeligt udtalte Forleningsordene, lod Herolden kaste Fanen i Grams ud iblandt Tilskuerne og gjorde ligervis baade ved den slesvigske og den femernske Fane. I et Nu var alt omkring Tribunen en eneste bølgende, larmende Mængde, alle sloges om blot at faa en Stump. Som den gamle Beretning siger: „Fanerne bleve med stort Anskrig og Jubel af Folket angrebne og efter gammel Vis og Sædvane udi Stykker revne, og hvo noget deraf bekom, holdt det for en synderlig Raritet og Amindelse"[2]. Kongens Opbrud ved denne som ved alle lignende Lejligheder foregik ikke som i Nutiden med militær Orden, men idet Hs. Majestæt opstod og gik ned af Tribunen for at bestige „sin graa tyrkiske Klepper", væltede en forvirret Hob sig ind mod Tribunen for at rive den og Klædet, hvormed den var betrukket, i Stykker. Ikke blot Folk i

Almindelighed, men Soldaterne, ja Kongens egne Drabanter tog Del i denne Storm. Den officielle Skildring af Kongens Borttog lyder derfor saaledes: „Opstod hans kongelige Majestæt o. s. v. Midlertid have Drabanterne, Soldaterne og den gemene Mand afrevet det røde, omhængendes Klæde, og det med Hug, Slag og blodige Fingre delt og parteret sig imellem[1]“.

Selv en saa fjern Anledning som de fattiges Bespisning ved store Fester benyttedes til at faa denne Form for Underholdning frem. De fattiges Bespisning ved Christian den Fjerdes Kroning skildres f. Eks. saaledes: „Paa Amagertorv var en herlig Post gjort, gennem hvilken rød og saa blank Vin nogle hele Tønder udløb, som alle og hver, der vilde, af tog. Paa et andet Sted, ikke vidt derfra, blev en hel stor Okse stegt paa et Spid, som med adskillige Slags Vildt og Fugle spækket og fyldt var. Af denne vilde den gemene Mand have et Stykke, og derfor om samme Steg udi kongelig Majestæts og andre medfølgendes kongelige og fyrstelige Personers Aasyn tappert reves og sloges om. Dog blev der ingen ihjelslagne eller haardeligen lemlæstet, som vel ellers udi saadan Forsamling plejer at ske, uden at nogle Fingre bleve udi Løbet, og Andre passelige Amindelses-Tegn deraf bekomme[2]“.

Den samme Tid maatte selvfølgelig sætte Pris paa alle halsbrækkende Kunster og Færdigheder. Iblandt disse synes Linedans at have været særlig yndet. Især naar Herredag holdtes, var der gunstig Lejlighed for denne Art Forestillinger, idet mange velstaaende da var samlede i Reglen ved Sommertid og i en større By. Øvrigheden hjalp efter Evne ved at overlade Kunstnerne offentlige Bygninger til at spænde Tovet imellem. En af de mest bekendte Forestillinger var den, der gaves paa Herredagen i København 1586, hvor Linedanseren gik paa et Tov fra Frue Kirketaarn til Raadhustaget. Tilskuere af forskellig Alder, blandt andet den niaarige Christian den Fjerde, har efterladt Optegnelser om Begivenheden[3]. En Linedanser i København i Sommeren 1594 synes nær at være kommen for silde, idet Herredagen endte den 7de Juni, og han først optraadte den 8de. Maaske har han opgivet at trække Tilskuere den 7de Juni, da man paa denne

Dag gratis kunde faa Sørøveren Jacob Rostrups Halshugning at se. Dagen efter gik Linedanseren paa et Tov fra „Blaataarn“ paa Københavns Slot ned til den kongelige Have[1].

Mere overraskende end at gaa paa Line var dog det Kunststykke uskadt at springe ned fra et Taarn. Ogsaa denne Idræt ses at være bleven øvet, men desværre er Biomstændighederne ikke tydeligt angivne. Vi kan da ikke med Bestemthed afgøre, om man maaske allerede da har kendt Brugen af Faldskærm, eller hvori Hemmeligheden egentlig har bestaaet. Det var Erik den Fjortende, der ved sin Kroningsfest beredte sine Gæster et saa sjældent Skuespil. Den i sin Korthed højst uklare Beskrivelse lyder saaledes: „Noget før Aftensmaaltid saa man for Tidsfordriv Flyvekunst, idet En fløj ud af Lydhullet paa Kirketaarnet og ned paa Slotsbakken. Efter dette Spektakel gik alle til Aftensmaaltid[2]“.

En Afveksling mellem de forskellige Arter Menneske-Slagsmaal var det at lade Dyr være Hovedpersonerne. Dyrekampe omtales hyppigt. Ved Erik den Fjortendes Kroning f. Eks. blev der givet to Forestillinger af denne Art. Første Dag slæbtes to Bjørne ind paa Banen og otte Hunde hidsedes paa dem. Bjørnene forsvarede sig kraftigt, og Hundene blev tilsidst saa ilde tilredte, at de ikke mere var til at faa frem. I Løbet af Natten døde dog ogsaa den ene Bjørn af sine Saar. Næste Dag førte man en Bjørn og en Tyr ind, og imod dem hidsedes der saa en Mængde Hunde. Bjørnen og Tyren var dem overlegne og drev dem tilbage. Stor Jubel vakte det hos Hoffets Herrer og Damer at se, hvorledes under denne Kamp Forbundsfællerne undertiden forglemte sig, og Tyren fo'r mod Bjørnen, stødte den med Hornene og jagede den[3]. I et Brev af 1593 skriver Christian den Fjerde fra København: „Igaar kunde du her have set et mærkeligt Syn: tre Jagthunde hidsede paa en Ulv. Ulven drev dem med stor Tapperhed tilbage. Hvis du kommer igen om et Par Dage, skal jeg fornøje dig med samme Skuespil[4]“.

Norden var iøvrigt ikke ene om denne Art Forlystelse, ogsaa i Tyskland og især i England dreves den med Iver. Om England fortæller en Rejsende i Slutningen af det 16de Aarhundrede, at det var almindelig Skik her at holde Dyrekampe[1], og under Christian den Fjerdes Besøg i London Aar 1614 søgte man da ogsaa at adsprede ham ved at lade Bjørne og Tyre slaas[2]. I Danmark blev man ved med denne Art Kampe indtil ind i det 18de Aarhundrede. I en Dagbog hedder det saaledes ved den 26de Oktober 1707: „Blev paa Ridebanen ved Københavns Slot en artig Dyrekamp anstillet imellem en grum Tyr og nogle bidske Hunde, item imellem en Bjørn og en Hest. Denne Lystighed anstilledes Prins Carl til Ære paa hans Fødselsdag[3]".

Under saadanne Omstændigheder var det ret forklarligt, om man kunde komme til at tage fejl og forveksle Efterligning med Virkelighed. Ved et Skuespil paa Slottet i Stockholm mødte engang en af Slægten Thott temmelig beruset, og da Scenen just forestillede en Bjørnejagt, blev han ivrig og hidsede sin store Hund derop, hvor den ogsaa troligt faldt an, saa at, som den gamle Beretning udtrykker det, „Komedien paa et hængende Haar var endt som Tragedie[4]".

I Norge dreves Dyrekampene under en Form, der ikke synes at have været brugt i Danmark og Sverige, men derimod vel paa Island. Den bestod i at lade Hingste slaas indbyrdes. Allerede i Sagaerne omtales denne Skik. Kampene kaldtes for „Heste-Ting" og holdtes gerne paa en Slette med Højder i Nærheden, paa hvilke Tilskuerne, især Kvinderne, tog Plads. Store Skarer mødte for at overvære Skuespillet, og længe i Forvejen havde ofte Ejere af kraftige Hingste med „Kamptænder", det vil sige særligt store og skarpe Fortænder, sat hinanden Stævne. Hingstene førtes parvis frem, og for at hidse dem mod hinanden plejede man at trække en Hoppe forbi til Stridsemne. Naar de da var komne saa vidt, at de rejste sig paa Bagbenene og begyndte at bides og sparkes, skulde den Mand, der ledte Hingsten frem, støtte den bagfra, hidse den og drive den fremad med sin Stav, saafremt den trættedes. Saa han sit Snit, gav han ogsaa gerne Modpartens Hingst et ordentligt Slag med Staven, naar sligt kunde se ud som

en Fejltagelse eller et nødvendigt Selvforsvar. Det var hyppigt Ejerne, der selv førte Hingstene frem, og meget ofte hændte det, at de to Mænd hver bag sin Hingst selv ophidsedes og kom i Kamp med deres Stave, naar den ene mente, at den anden unødvendigt mishandlede hans Hingst. Beskikkede Dommere skulde afgøre, hvilken Hingst der havde sejret, hvis dette ikke var synligt for alle, ved at den ene laa død paa Kamppladsen.

Disse gammeldags Kampe holdt sig endnu i det 16de Aarhundrede i flere Fjældbygder. De kaldtes for „Skej", og de sidste Uger i August Maaned ansaas for den rette Tid hertil. Om Fyrisdal i Øvre Thelemarken, hvor „Skejstenene" den Dag i Dag paavises, fortæller Biskoppen i Oslo fra sin Visitatsrejse Aar 1618, at paa Bartholomæus' Dag samles en hel Hob Bønder her med deres Heste og lade dem bides Par og Par. Almuen antager, at det Aar, hvori Hestene bides vel, skal blive et godt Aar og omvendt. Lige ned til Aar 1820 holdt Hestekampene sig i Valle i Sætersdalen. Her benyttede man to frie Pladser ved Præstegaarden dertil. Paa den ene, „Skejvolden", hidsede man Hingstene Par og Par og lod dem kæmpe, til de ikke kunde mere. Derpaa gik man over paa den anden Side Præstegaarden til „Leikvolden", hvor man holdt Væddeløb med de tiloversblevne Heste. Der brugtes ingen Saddel, Hestene piskedes frem i Firspring, og mangen Gang kom baade Mennesker og Dyr til Skade. Forgæves søgte Præsterne at faa Almuen til at høre op hermed, især de gamle Bønder var ikke at formaa til at opgive deres Hestekamp og Kapridning. Først omkring Aar 1820 lykkedes det Præsten Musæus at faa Skikken afskaffet [1].

Til disse Dyrekampe i Norden svarede Forhold til daglig, der tog sig langt glubskere ud, end vi nu er vante til. I Københavns Slotsgaard stod saaledes en Ulv i Lænke [2], paa Frederiksborg en Bjørn, endda kun bunden i Reb [3]. Frederik den Anden anskaffede sig Aar 1562 en Løve, og befalede „den en god Karl tilskikket, der kunde tage Undervisning, hvorledes man med hende skal haandtere [4]"; et Par Aar forud havde han forskrevet to levende Losser fra Norge [5]. Aar 1586 fik Johan den Tredje sig ligeledes en Løve, der blev ham foræret af en engelsk Herremand og stod

foreløbig forvaret i Kæder, indtil den kunde faa sig et ordentligt Hus[1]. Om Korfitz Ulfeldt berettes det, at han lod nogle Isbjørne hente ned fra Spitsbergen til København og morede stundom sig og sine Venner ved at lade samme Isbjørne svømme i Øresund. Man sejlede da ud med dem, bundne i lange Kæder, indtil man fandt et passende Sted, dybt og dog med Sandbund. Her fik Isbjørnene Lov at springe ud, og det var da ret en Fornøjelse at se dem tumle sig, dykke til Bunds og undertiden blive under Vandet et Par Timer ad Gangen[2].

Fig. 136. Dresserede Bjørne indsamler Penge.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Ved Siden af saa storladne Fornøjelser traadte det at glæde sig over uskadelige Dyr næsten i Skygge som noget blot hverdags. Sammenlignet med Nutiden er det imidlertid et stærkt fremtrædende fælles Træk hos hin Tid, at man elskede Dyr og satte Pris paa at have dem om sig. Selv Dyrekampene er paa en Maade Udtryk for samme Kærlighed, Raaheden i Behandlingen var jo i Virkeligheden ikke større her end overfor Mennesker.

Enhver, der kunde, holdt „Dyrehave“, hvorved hyppigt forstodes ikke blot det, vi nu kalder saaledes, men en Blanding af en zoologisk Have og en Art Akklimatations Have, hvis Hensigt var at tilvinde Norden nye Dyrearter. Det nærmeste Maal var ganske vist Jagten eller Køkkenet. Ad denne Vej vandt i det 16de Aarhundrede Vildsvinet, Fasanen og Kalkunen Borgerret i

Norden. Men ofte lader der sig ikke paavise noget bestemt Formaal. Glæden over Formernes Forskellighed, Trangen til Omplantning og Nyskabning synes her ganske i Almindelighed at have gjort sig gældende. Blandt de mest bekendte Dyrehaver maa i første Række nævnes Frederik den Andens ved Frederiksborg og Erik den Fjortendes ved Stockholm[1]. Af disse var Frederik den Andens den mest storartede. Her fandtes Losser og hvide Ræve, Kameler, Urokser, Bøfler, Elsdyr, Mulæsler, Skovæsler, alle Slags udenlandske Hjorte og Faar, Aber, Kaniner, hvide Paafugle, Papegøjer, Kolibrier o. s. v. Saavidt man kan skønne, var flere af Staldene, Burene og Fuglehusene pragtfuldt udstyrede, og især omtales et Øparti som det smukkeste af det hele[2].

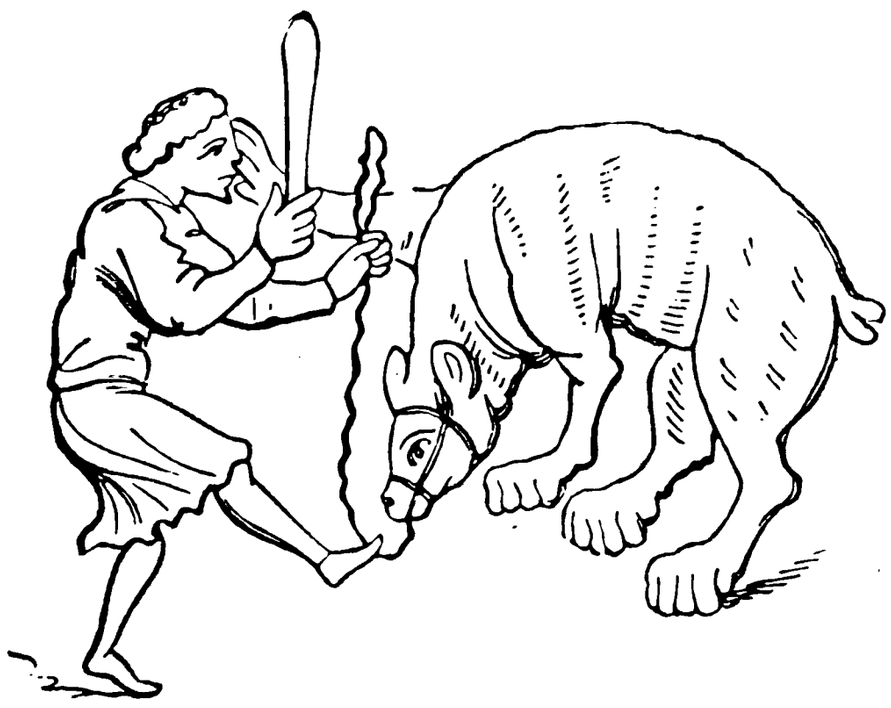

Fig. 137. Dansende Bjørn.
(Efter Haandskrift i British Museum.)

Iblandt Dyrene baade her og rundt om paa Slotte og Borge var der to Arter, der omfattedes med ganske særlig Interesse,

Fig. 138. Dyrekunster.
(Efter Haandskrift i British Museum.)

det var de to, der hilstes som Bud fra de ny opdagede Verdensdele: Papegøjer og Aber. Man kunde ikke blive træt af at beundre de førstes Fjerpragt og Taleevne og de sidstes kostelige Fagter.

Tolderen i Helsingør var den, der forsynede Norden og modtog Bestillinger. De betaltes tidt med betydelige Priser fra 30, 40 til 200 Kroner Stykket. Disse Indkøb var ingenlunde den letteste Side af Tolderens Virksomhed, hvad enten saa Kongen selv var tilstede — „købt en graa Papegøje, Hs. Majestæt selv besaa, for 64 Kroner“, — „end efter Sammes Befaling købt en grøn Papegøje for 56 Kroner“ — eller der blot kom skriftlig Befaling til at skaffe en Brasiliekat, nogle Aber, „en Marekat, den smukkeste, Du kan bekomme for et skjelligt Værd“ o. s. v.[1]. Det synes at have hørt til standsmæssigt Udstyr at kunne møde med en Papegøje paa hver Side, af forskellig Farve. Prinsesse Anna fik Aar 1548 en grøn og en graa med sig, naturligvis fra Helsingør[2]. Dronning Sophia fik sig Aar 1574 to af lignende Farver[3]. Aber var derimod Herre-Adspredelse. Peder Oxes Marekat var bunden med Sølvlænke[4]. Da den lille Prins Ulrik Aar 1592 drog til Mecklenborg, hvor han skulde opholde sig i længere Tid, befalede Enkedronning Sophia Tolderen i Helsingør at se at skaffe „en smuk Brasiliekat, som er under Ansigtet hvid“ og sende efter ham til Underholdning[5]. Aar 1607 anskaffede Christian den Fjerde sig til sit eget Behov to Brasiliekatte, der betaltes med 400 Kroner[6].

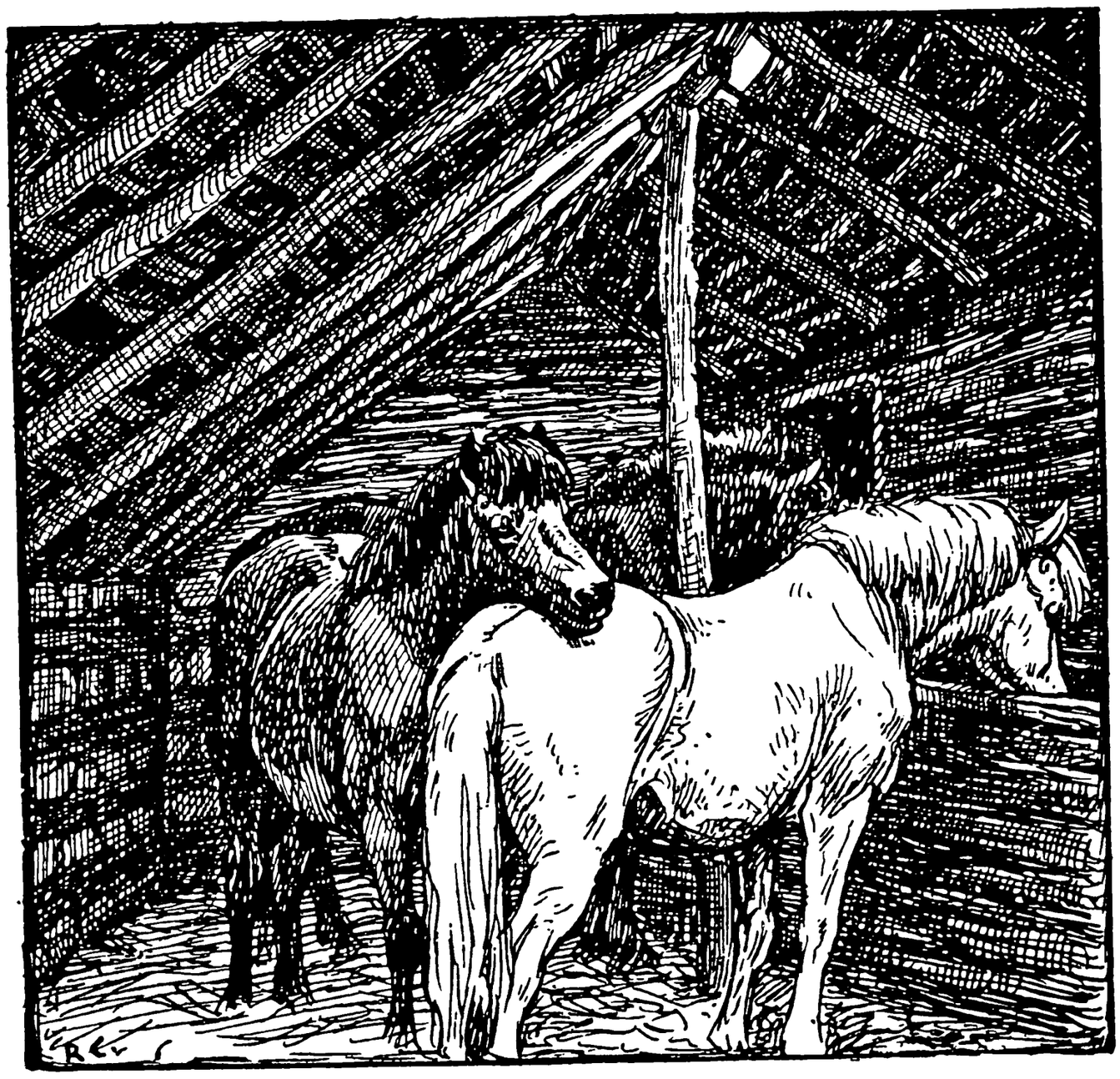

Fig. 139. Hestestald paa Gaarden Hrifla paa Island.
(Efter Daniel Bruun.)

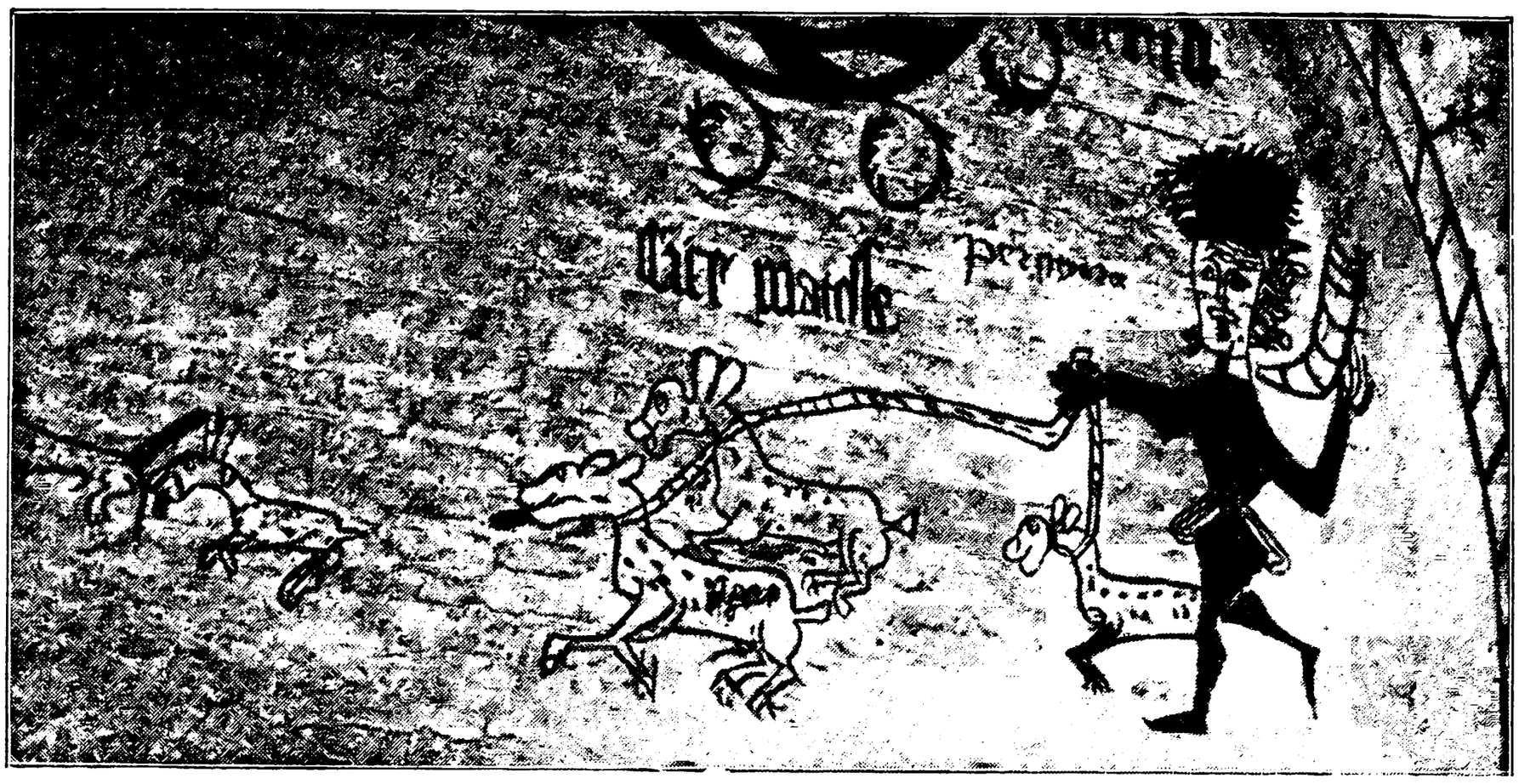

Fig. 140. Et Jagtparti. Kalkmaleri i Stege Kirke.
(Efter Fotografi i Nationalmuseet.)

Ved Siden af alle disse vilde og udenlandske Dyr faldt naturligvis de tamme og hjemlige igennem. Og dog var der nogle ogsaa af dem, der omfattedes med en ganske særlig Interesse og indtog

Fig. 141. Jagt ved Sø.
(Neuw Jag unnd Weydwerck Buch 1582.)

en halv familiær Stilling. Det var Heste og især Hunde. Hvad der holdt Hestene noget paa Afstand, var, at de paa de fleste Gaarde levede ofte hele Aaret rundt i det Fri. Selv hvor de kom i Stald, bandtes de ikke i Baas herinde, men gik — som endnu brugeligt paa Island (Fig. 139) — frit omkring. Dette gjorde dem, hvor meget man saa end kælede for dem, mindre let omgængelige end nutildags. Hundene derimod var med til alt. Ubetalelige paa en Jagt (Fig. 140 og 141) eller til blot at opstøve en Flygtning. Vagtsomme i Gaard som i Stue det hele Døgn igennem. Børnenes

Fig. 142. Forskellige Hundearter.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Legekammerat, Malkepigens fortrolige, Svendens Adspredelse. Saadan en Knægt sad med samme kaade Værdighed paa Bagbenene for et Kødben i Herrens Kammer og saae sørgmodigt deltagende sin Husmoder ind i Øjet, stjal sig en Plads med ved Kaminen, laa, om det saa kun var en Puddel, trolig paa langs af sin Herre for at dele hans Gigt, og vidste at humme sig, naar det begyndte at gaa for livligt til med Ølkanderne. Der var da ikke et Hus saa rigt eller ringe, at Hund jo var Husven og Part af Familjen. Paa større Gaarde holdt man mange Arter og vaagede over Opdrættet (Fig. 142). Hos Smaafolk nøjedes man med en enkelt, hverken ren i Race eller Skind, og delte sin Fattigdom med den.

Hvor godt Hunde og Mennesker kunde sammen i hin Tid lader sig prøve paa mange Maader. Sjældent gik man vel i Norden til saadan Yderlighed som i sydlige Lande og forvandlede Hjemmet til en blot Plejeanstalt for Hunde (Fig. 143). Men omvendt fandt

Fig. 143. Hundepleje i det 15de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

man sig i Byerne med mærkelig Taalmodighed i, at Hundeholdets Overskud ogsaa havde et vist Krav paa at respekteres. Gadens frie Hunde dannede en Slags femte, sjette Stand, der tillod sig mange Bøllestreger, fik Svar paa Tiltale, men førte i det hele et ubundet og lystigt Liv.

Aber havde Nyhedens Interesse og var en Modesag, men kunde dog i Pudsighed ikke sammenlignes med en menneskelig Nar.

Til at være en god Nar hørte først og fremmest at have en Naturfejl, der paa Forhaand kunde friste til Latter, usædvanlig Lidenhed f. Eks. parret med fordrejede Træk, stærk Skævhed i Bygningen eller lignende. Dernæst krævedes som afgørende Betingelse et skarpt og hurtigt Hoved. Hvor begge disse Forudsætninger var til Stede, kunde Opdragelse gøre Resten.

Denne bestod i god Pleje og en Form for Behandling, der skiftevis lod vedkommende være sin Herres fortrolige, næsten Ven, og i næste Øjeblik prisgav ham til et helt Selskabs haandgribelige Spot. Saaledes udvikledes den underlige Blanding af Snuhed, Fortrykthed, Næsvished og virkelig overlegent Blik, der i Reglen udmærkede Narren og gav ham en ganske egen Stilling i Huset, den eneste, hvem man bød alt, og af hvem man taalte alt.

Den Skik at holde en Dværg eller Nar var meget udbredt. Erik den Fjortende havde en Hofnar, der hed Herkules, og som blandt andet spillede godt paa Violin[1]. Christian den Tredje og hans Dronning Dorothea synes ligefrem at have samlet herpaa. Kongen havde de tre Dværge Markus, Noah og Peter, og samtidigt havde Dronningen een Dværg og tre Dværginder[2]. Dværgen Peter blev vistnok meget gammel, overlevede Frederik den Anden og gik ved hans Død i Arv til Enkedronning Sophia[3]. Denne fik af Frederik den Anden i Foræring en Dværginde, en Præstedatter fra Fyn. I sit Brev desangaaende skrev Kongen, at Dronning Sophia „var til saadan en belystiget", og „at Han naadigst forsaa sig, at Pigens Fader ej skulde vægre eller benægte Os i samme Vores naadigste Villie og Begæring, synderlig efterdi Vi naadigst ere tilsinds hende, som det kunde være hendes Lejlighed, sømmeligt at underholde[4]". Den svenske Dronning Catharina Jagellonica havde ligeledes en Dværginde, der var hendes fortrolige[5]. Tyge Brahes Nar hed Jeppe[6]. Om sit Besøg paa Nykøping Slot hos den svenske Enkedronning Aar 1618 skriver Sigvard Grubbe saaledes: „Ved Middagsbordet var Enkedron-

ningen, hendes Søster, Marskalken Mathis Soop, Aake Axelsen og Narren Michette, som de kaldte „Grotfyrsten“. Han var bleven fangen i Krigen mod Russerne og bildte sig ind, at han var Arving til det moskovitiske Rige; forresten var han en meget vittig Person og hans Klædning kongelig[1]“.

Hvad Maaden at skaffe sig Narre paa angaar, saa har vi allerede omtalt Frederik den Andens Brev om Præstedatteren i Fyn. Et andet ligesaa oplysende Eksempel afgiver Consistoriums Forhandlingsprotokol for Aaret 1614. „Heri hedder det: Jens Bilde begærede en af Universitetets Tjenere, som er noget vanvittig, til en Nar, og vilde give en anden Bondesøn istedet, hvilket blev ham bevilget[2]“. Fra Tyskland veed vi, at der var stærk Efterspørgsel efter Dværge. Hertug Albrecht af Preussen blev ofte anmodet om at skaffe saadanne, f. Eks. af Landgrevinden af Leuchtenberg, der lovede „at ville holde vedkommende, som om det var hendes eget Barn“. Da Hertug Albrechts Land selv var afsøgt, henvendte han sig ved sin Hofmarsk til Masovien, blandt andet fordi han gerne ønskede at sende en i Foræring til Kongen af Danmark[3]. Det staar maaske i Forbindelse med denne Dyrtid paa Dværge, at man i Danmark synes at have forsøgt en hjemlig Tillægsmaade. I hvert Fald lod Christian den Tredje sin Dværg Markus ægte en Dværginde, rimeligvis en af Dronningens tre. Vi veed kun, at Brylluppet stod Aar 1551 og at Bruden var iført rød Kjole — „4 Alen rødt Engelsk til den Dværginde, som var lille Markus' Brud“, hedder det blandt Udgifter i Statsregnskabet[4] — men vi kender ikke noget til Parrets senere Skæbne.

Om disse Væseners Stilling til daglig afgiver Narren Jeppe hos Tyge Brahe et ret oplysende Eksempel. Han var Dværg og synes tildels at have været sindsforvirret, i det mindste kunde han i lange Tider sidde og snakke uafbrudt aldeles usammenhængende. Foruden at tjene til Løjer nød han imidlertid baade god Behandling og en ikke ringe Anseelse. Naar Tyge Brahe spiste, sad han ved hans Fødder og modtog sin Føde af sin Herres egen Haand. Saavel Tyge Brahe som hans Disciple antog ham for at være fremsynet og rettede sig gerne efter hans Raad. Naar nogen blev syg paa Hveen, tyede man til ham for at faa at vide,

om den syge vilde komme sig eller ej, og, efter hvad der paastodes, slog hans Udsagn altid til. I Behandlingen af Bønderne paa Hveen fulgte Tyge Brahe ofte Jeppes Raad og stod sig derved. Engang da to af Tyge Brahes Sendebud havde været i København, raabte Jeppe under Maaltidet til sin Herre: „Se, hvor de vadske sig derude!“ og da Tyge Brahe sendte Folk op i Taarnet paa Udkig, viste det sig ganske rigtig, at Baaden drev med Bunden i Vejret. Selv naar Tyge Brahe var borte fra Hveen, og Disciplene slog Gækken løs, tabte Jeppe ikke helt sin Anseelse. Gentagne Gange havde han nemlig advaret dem i rette Øjeblik ved at raabe: „Junker paa Landet“, og det havde da vist sig, at Tyge Brahe virkelig mod Forventning var paa Vejen hjem, saa at det var paa høje Tid at bringe alt i Orden igen[1].

Frederik den Anden holdt foruden en Dværg ogsaa en Kæmpe. Det var en Skaaning ved Navn Erland, der baade i Størrelse og Anseelse langt overgik alle andre. At Kongen kunde have god Brug for en saadan var indlysende nok, og han beholdt ham derfor ogsaa, som det hedder: „i langsommelig Tid som et stort Under og Spektakel blandt sine Jagttjenere[2].“

Om den Sans for Løjer og hele den fornøjelige Tone, der har hersket ved Frederik den Andens Hof, kan vi endnu delvis danne os et Begreb. Kongen synes kongeligt at have belønnet enhver, der bidrog til den fælles Morskab. Saaledes besidder vi et Par Breve, hvori Frederik den Anden udnævner en Hofsinde til „kortvillig Raad“, som i Nutids Sprog vel maatte oversættes ved „Kommersraad“, og virkelig forlener vedkommende med Jordegods i den Anledning. Det ene Brev lyder saaledes: „Vi Frederik den Anden gjøre alle vitterligt, at Vi nu have bestilt Os elskelige Lauge Lykke af Klindstrup for Vor kortvillige Raad og Tjener, saa at han skal være forpligtet, enten naar vi kommer udi den Egn, som han er bosiddende, eller hans Ærinde og Vej fremfalder udi den Egn, som Vi have Vor Hoflejr, eller og naar Vi ham synderlig lade til Os beskede og forskrive, da Os at besøge og af sin begavede Forstand og Beskedenhed, som han naturligen og vel med begavet er, opvarte Os til Tjeneste, Tidsfordriv og Velbehag, og derudinden sig villig, kortvillig og ufor-

trøden lade befinde. For samme hans underdanigste Pligt og Tjeneste have Vi nu undt og forlenet ham 5 Vore og Kronens Gaarde i Odderup ved Vor Kjøbstad Næstved beliggende, frit og kvit, til saalænge Vi anderledes derom tilsigende vorde“. Datum Kronborg den 26de August 1586[1]. Jacob Krabbe til Rydsholm, ligeledes Hofsinde, havde allerede i Aaret 1578 faaet en Gaard i Skaane i Foræring af Kongen til Løn for sin „Kortvillighed“. I Gavebrevet paalagdes det ham „fremdeles sig ufortrøden anstille at gøre Os Lyst“, og „hvis Gud forseer ham med Arvinger, en af hans Sønner da at opdrage udi lige Maade til at bruges baade i Alvor og Skæmt“. Aar 1581 synes han at være forfremmet til „Arvegæk“ og fik i denne Anledning 46 Bøndergaarde i Skaane i Forlening paa gunstige Vilkaar. Selve Forleningsbrevet, der jo var bestemt til at oplæses for Befolkningen og indføres i de offentlige Protokoller, var holdt i den sædvanlige Forretningstone. Men desforuden udstedtes der et privat Forleningsbrev af samme Dato, hvori det hed, at han fik denne Gunstbevisning „for den kortvillige Lyst og Tidsfordriv, han har gjort og bevist Kongen, og hvortil han fremdeles skal lade sig bruge, baade naar Maanen aftager, og naar den tiltager, som en retsindig Arvegæk bør at gøre“ [2].

VI Bog
Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 7. [1] Hofman: Fundationer VII 577. — Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II 157. — [2] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. — [3] R. Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. III 1, 38. — [4] Saml. t. jydsk Hist. og Topografi II 156. — [5] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 498.

S. 8. [1] Fyenske Tegnelser 21 April 1589. R. A. — [2] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 178. — Christian den Fjerdes danske Stilebog. Stil no. 109. Store Kongelige Bibliothek.

S. 9. [1] Danske Magazin V 4, 338—39. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 694. Note 1. — [3] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 47. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 38. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 14 og VI 115. — Jap. Steenstrup: Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam- og Lillemose. Kbhvn. 1841. S. 74. — Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid. I 153.

S. 10. [1] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 61. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 184. — Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kulturudvikling. (Kristiania 1881.) S. 121. — [2] Skiftet efter Peder Oxe. R. A. — [3] Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — [4] Breve af 20 September og 1 Oktober 1588. Danske Kongers Historie no. 73 ddd. — [5] Hans Gunmundsons Register 1588—89. Räkenskaper öfver de Furstliga Hofhållningarne 1565—96. S. R. A.

S. 11. [1] Olaus Theophilus: Paræneses seu præceptiones (Hafniæ 1573) Nij.

S. 12. [1] Nic. Helvaderus: Morsus Diaboli. Kbhvn. 1629. II Part. S. 64. — [2] Raumer: Briefe aus Paris zur Erläuterung der Geschichte des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts. I 77. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 172 og 174. — [4] Rigens Regnskab 1589. (Rentemester Enevold Kruse.) R. A. — [5] Rigens Regnskab 1590. R. A.

S. 13. [1] A. Kall Rasmussen: Hist.-top. Efterretninger om Musse Herred (Kjøbenhavn 1866). S. 30. — [2] Danske Magazin 4de Række I, 272. — Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium IV 568).

S. 16. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium II 201—2. — [2] Danske Magazin 4de Række II 12. — [3] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruders Adelsslægt I. (Odense 1845.) 99. — [4] Tegnelser over alle Lande 3 Juli 1560. R. A. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 184. — [6] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Inven-

tarium efter Albert Oxe. R. A. — [7] Danske Samlinger V 165, 178, 188. — [8] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 69

S. 17. [1] 2 Sk℔ Voks: Sjællandske Tegnelser. 19. Marts 1585. R. A. — $2^1/_2$ Sk℔: Nye Danske Magazin I 82. — 3 Sk℔: Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1596. R. A. — [2] H. Ranzau: De valetudine conservanda. Lipziæ. 1573 p. 52. — [3] Se ovenfor Side 13.

S. 18. [1] Danske Samlinger 2den Række V 372—80. — [2] Malmøhus Lensregnskab 1572. R. A.

S. 21. [1] „Den leppede og forkludede Hose dieffuel" oversat af Peder Palladius. Kbhvn. 1556. Bl. E iiij. — Hans Lauritzøn: Sielebog. Kbhvn. 1601. Bl. 134. — [2] Danske Samlinger 2den Række III 224.

S. 25. [1] Peder Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. København 1557. Bl: B iij. — [2] Tegnelser over alle Lande 21 Februar 1561 og 20 Juli 1563. Artikel 19. — Sjællandske Registre 26 August 1589 og 14 Maj 1595. R. A. — Danske Magazin I 213.

S. 26. [1] Danske Magazin V 18. — Sjællandske Registre 9 August 1596. R. A. — [2] Erik XIV's Hofordning 1560. Kgl. Hofvet no. 1. S. R. A. — [3] „Om den store Guds Bespaattelse med Suæren oc Banden" og: Compendiolum, in quo pessima et horrendissima jurandi et maledicandi consuetudo vtcunque deprædicari possit. Hafn. 1556.

S. 28. [1] Peder Palladius: En Visitatz Bog (udg. af Sv. Grundtvig Kbhvn. 1872). S. 119. — Danske Magazin III 91. — P. Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. Kbhvn. 1557. Bl: A iiij.

S. 31. [1] Nye Danske Magazin II 320.

S. 32. [1] Danske Magazin III 89—96. — [2] Ugeblad for den danske Folkekirke I (Kbhvn. 1865). S. 30, 39—91, 238—39. — Thiele: Danmarks Folkesagn III S. 31. — [3] Danske Samlinger 2den Række III 235.

S. 33. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 198 og 201. — P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 70. — Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 31. — [2] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 4. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 674. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153.

S. 34. [1] Nye Danske Magazin I 378—91. — Danske Magazin 3die Række I 54—57, 323—33. — David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780.) — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A.

S. 35. [1] Peder Palladius: En Visitatz Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 95.

S. 37. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — [2] Nye Danske Magazin I, 383—84. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 197. VI 177 og 179. VIII 154.

S. 38. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — Kinch Ribe Byes Historie II 892.

S. 39. [1] En usædvanlig fuldstændig Angivelse af Troldkvinde-Tilbehør findes i Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1636. R. A. — [2] Norske Magasin I 315. — [3] Danske Magazin 3die Række I 323—33. — [4] David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780.) S. 6—10.

S. 40. [1] Nye Danske Magazin I 386. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 313—14.

S. 42. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 346—62. — [2] Danske Magazin 3die Række I 54—57. — [3] Nye Danske Magazin I 379—83.

S. 43. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger II 450. — [2] P. Edvardsen Friis: Schielschiør Kiöbstæd (Sorø 1759). S. 350. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — En Mængde Signeformularer er samlede i Thiele: Danmarks Folkesagn III.

S. 44. [1] Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Jacob Sparre. R. A. — [2] Danske Magazin 4de Række IV 51. —

[3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — [4] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 145—46. — [5] Ny kirkehistorisk Samlinger III 604—8. — [6] Stavanger Kapitelsbog 10 Juni 1584. N. R. A. — [7] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94—95.

S. 45. [1] Sleidanus: Wahrhafte Beschreibung allerley Handel. Continuatio. I 354. — A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 116. Anm. 70. — [2] Skrivelse dat. Flensborg, 13 Oktober 1564 fra Hans Skougaard til Hr. Mogens Gyldenstjerne. Danske Kongers Historie 52. R. A.

S. 46. [1] Christian den Tredies Historie ved Niels Krag og Stephanius. Dansk Oversættelse. I (Kbhvn. 1776). S. 263—65. — Danske Magazin 3die Række I 54—67. [2] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 160—62.

S. 48. [1] N. Slange: Christian den Fjerdes Historie. Pars 1 (Kbhvn. 1749). S. 29 og 36. — Troels-Lund: Mogens Heinesøn. S. 210—11. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme, 4de Samling. S. 226—29. — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A. — Sjællandske Tegnelser 22 Juli, 2 Aug. og 29 September 1590. 17 Febr. 1591. R. A. — Chr. IV's latinske Stilebog 12 Juni 1590. Store kongelige Bibliothek. — [2] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie III 1, 126—27.

S. 49. [1] Se f. Eks.: Nye Danske Magazin I 382. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle Domme II 189, 282. III 93, 206. — [3] Frederik den Andens Kallundborgske Reces af 1576. Cap. 8. — [4] Danske Magazin 3die Række I 57. — [5] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 122—24. (Jeg læser S. 122, Anm. 1, ikke „Mallingh", men „Mollugh" = Fad.) — Hedt Bækken omtales Danske Samlinger 2den Række VI 362. — [6] Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtvl. Jacob Sparre. R. A. — [7] Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153.

S. 50. [1] Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. VI 193. — Kinch: Ribe Byes Historie II 671. — [2] Registre over alle Lande 29 Juni og 5 Juli 1540. R. A. (Trykt hos Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter. S. 129 og 130.) — [3] Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 37. — [4] Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme II 282. — [5] Danske Samlinger. Hekseri no. 221. R. A. — Dokum. til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A. — Becker: Danske Herregaarde VII Bind. Østergaard. — [6] Tegnelser over alle Lande 13 Marts 1563. R. A. — [7] Tegnelser over alle Lande 14 September 1564. R. A. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme III 38. — [8] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 160—62. — [9] Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — [10] Resens Danske Atlas. (Hdskrft. paa S. K. B.) I, 264. — Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 382—83. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke S. 171. — [11] Ny kirkehistoriske Samlinger IV 361.

S. 52. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — [2] Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs Lystspil. Kjøbenhavn 1858. S. 432. Anm. 4. — [3] Kjøbenhavns Maanedlige Relationer 21 Marts 1693.

S. 53. [1] Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe for Hexeri brændte Mennesker. (Viborg 1780.) S. 1—4. — [2] Resens Danske Atlas. (Haandskrift paa S. K. B.) 1. 264. — Jens Lauritsøn Wolff: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 382—83.

S. 54. [1] Norske Samlinger I 222—33 og 525—48. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 538. — [3] Danske Magazin 3die Række I 54—57.

S. 55. [1] Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1633. R. A. — [2] Danske Magazin 3die Række I 57—60. — [3] David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe for Hexeri brændte. S. 10—24. — [4] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A.

S. 56. [1] Nyt Historisk Tidsskrift V 135—36. — [2] Danske Magazin 3die Række I 323—33.

S. 57. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 361—62.

S. 59. [1] Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Univer-

sitets Historie I, 683. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. (Trykt i Ny kirkehistoriske Samlinger IV 397).

S. 60. [1] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 146. — [2] Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578—79. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII 150. — [3] Kjøbenhavns Diplomatarium II 305, 321, 364, 456 o. s. v.

S. 61. [1] Erik XIV's Hofordning af 1560. S. R. A. — [2] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 21. 33.

S. 62. [1] Samme Skrift. S. 29—32. — [2] Helsingørs Tingbog 15 Juni 1579. R. A. — [3] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 20. — [4] Historisk Tidsskrift II (Kbhvn. 1841). S. 154. Anm.

S. 64. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 19. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. — Ny kirkehistoriske Samlinger VI 649. — [2] Saml. til jydsk Historie og Topografi VII 149. — [3] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 120—21.

S. 65. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 232—3. 334—5. — Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 470. 471. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 334—35. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 434—35. — [4] Nærværende Skrift II 172.

S. 66. [1] Danske Magazin V 354. — [2] Nærværende Skrift III 109. — Danske Magazin VI 308. 4de Række I 193. — Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 141. 151. 166. 201. 240. 298. 303. 313—14. 331—33. 354. 374. 397—401. 405. 409. 415. 423—24. 430. 489—90. 530—31. 533. — Yngvar Nielsen: Bergen. S. 282—85 o. m. fl. St. — [3] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 67.

S. 67. [1] Tegnelser over alle Lande 3 Decbr. 1560. R. A. — [2] Danske Magazin VI 247. — [3] Kongelig Rettertingsdom af 1567 (Datum udeladt) i Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland) — [4] Helsingørs Tingbog 19 Juni 1581. R. A. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 148—49. — Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 527. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 123. 147. 150—52. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 750—51. — Ny kirkehist. Samlinger II 229. Anm. og 234. Anm. — [6] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8 og 36.

S. 68. [1] Saml. til jydsk Historie og Topografi III 147.

S. 69. [1] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 6—7. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 723. IV 148, 150. — [3] Danske Samlinger 2den Række VI 331—36. — [4] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7.

S. 70. [1] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 79. — [2] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. Lund 1847. S. 137. — [8] Kinch: Ribe Byes Historie I 385. II 526. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 532. II 300. IV 536. 560. 578.

S. 73. [1] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af S. Grundtvig. S. 17.

S. 74. [1] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Bilde.) R. A. — [2] Danske Magazin 3die Række III 221. — [3] Nicolaus Palladius: Commonefactio de vera invocatione Dei et de vitandis idolis. Hafniæ 1557. — N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie. II 111—12.

S. 75. [1] Norske Magasin I 391—92. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 56—58. — [3] Danske Magazin I 96. — L. Daae: Norske Bygdesagn I 8—14. II 85. — [4] Danske Magazin III 126. — [5] Danske Samlinger 2den Række VI 297.

S. 76. [1] Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 1, 75. 76. 109. 119. — [2] Thiele: Danmarks Folkesagn I. 202. — [3] Kirkehistoriske Samlinger II 332—33. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 286—87. — [5] Ny kirkehistoriske Samlinger V 740. [6] L. Daae: Norske Bygdesagn I 8—14.

S. 79. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 250.

S. 81. [1] Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 86. — [2] Sammesteds.

S. 83. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 251—52.

S. 84. [1] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 730. IV 123—55. — Danske Samlinger 2den Række II 202.

S. 85. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I, 542. — Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse. S. 152. — [2] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie. II 2, 185. — [3] Skaanske Tegnelser 15 September 1595. R. A.

S. 86. [1] Kinch: Ribe Bys Historie II 520—21.

S. 87. [1] N. Simonsen Glostrups Visitatsbog. N. K. S. no. 1629. 4to. S. 47. — Danske Magazin VI 242. — [2] Udtrykket „at staa" i Stolene er ubetinget det hyppigste. „At sidde" forekommer dog f. Eks. i P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, Side 68 og 69. Et meget uklart Udtryk bruges Aar 1583 paa Landemødet i Fyn: Dannekvinder bør staae for i Stolen, og ærlige Piger sidde underst. (8uhm: Saml. t. den Danske Hist. II 2, 147.) I Danske Magazin VI 242 bruges Betegnelsen: „Stole og Stader". — [3] Ifølge velvillig Meddelelse af Hr. Arkitekt Jens Z. M. Kielland i Bergen, der har underkastet dette Forhold en nærmere Undersøgelse. — [4] Manscr. Kall, no. 492. 4to Afsnit XVIII no. 6. St. Kgl. Bibl.

S. 88. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 253. — [2] Suhm: Samlinger til Dansk Historie II 2, 147. — [3] Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oldeland.) R. A. — [4] Ny kgl. Saml. no. 845. folio. no. 217. En anden karakteristisk Landstingsdom om Stolestader findes sammesteds no. 103.

S. 90. [1] Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 68—70. — [2] N. K. S. no. 755 b. fol. 12 Novbr. 1603. 28 April 1621. — [3] Se f. Eks. Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A.

S. 91. [1] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm. — [2] Se f. Eks.: Danske Magazin VI 242. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 234—36. — Kall. Manuscript. no. 81. fol. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog: 8 Juli 1635. — 4 Novbr. 1637. — 20 Septbr. 1639. — 15 Novbr. 1640. — 20 Januar 1641. — 4 Septbr. 1641. — Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A. — N. K. S. no. 1629. 4to. S. 47 — o. s. v., o. s. v. — [3] W. Helts poetiske Skrifter. Kbhvn. 1732. S. 217.

S. 92. [1] Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. III 136—38. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8. 11—12. — [3] N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie III 2, 703. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 232.

S. 94. [1] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8.

S. 98. [1] Knud Gyldenstjernes Katechismus. Fortale. — Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi III 211 flg. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 61—62.

S. 99. [1] P. Palladius: En Visitatsbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 46.

S. 102. [1] Samme Skrift. S. 42. — [2] P. Palladius: En ny evangeliske Rimstaack for vngt Folk. Kbhvn. 1554.

S. 103. [1] Danske Samlinger II 29. — [2] Norske Magasin I 361. — [3] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 861. — [4] Magnus Matthiæ: Tesseradecas orationum Synodalium. 1604. Bl. 19—20.

S. 104. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 62. — [2] Samme Skrift I 252. — [3] Ny kirkehistoriske Samlinger II 478. 487. 500. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove I. 60.

S. 105. [1] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 122. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 450. 451. 453. 505. IV 360. 365. 367. — [3] Alteret: Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 144. — Degnestolen: Kirkehistoriske Saml. I 140—42. — [4] Kirkehistoriske Saml. I, 140—42.

S. 106. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 488. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 41—42. 45. — [3] H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 60. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 452.

S. 107. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger II 451. — [2] Kallske Manuscriptsamling no. 492. 4to. Odense. Landemode 1579: Sint conciones breves, unius saltem horæ, juxta clepsydram suggestui affixam.

S. 109. [1] Ifølge velvillig Meddelelse af Dr. Henrik Krohn. (Arne, Haus-Herred.)

S. 113. [1] Poul Eliesens Formaning til Rigsraadet 1532. Uddrag i Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72. Anm. 1. — [2] Angaaende Enkeltheder henvises til Behandlingen af dette Emne i: Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 140—71.

S. 115. [1] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 23—25 og Forordet S. XVII.

S. 116. [1] Samme Skrift. S. 52—53.

S. 117. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 153. 249. 395. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 51. — [3] Suhm: Samlinger til den Danske Hist. II 2, 144. Smlgn.: Ny kirkehistoriske Samlinger II 504. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 371.

S. 118. [1] Poul Eliesens Danske Skrifter ved C. E. Secher. I (København 1855). S. 379. — [2] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 43—44. — Om Altergangs Hyppighed se Ny kirkehistoriske Samlinger II 466.

S. 119. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 70. 468. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I 366.

S. 120. [1] Samme Skrift IV 257. — [2] Samme Skrift III 188. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 368. — Edvardsøn Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 347. — [3] Poul Eliesens Forsoningsforslag 1534. Uddrag i Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72 Anm. **). — [4] Tegnelser over alle Lande 28 December 1566. R. A. — [5] Ny kirkehistoriske Samlinger II 501– 2. — [6] Ny kirkehistoriske Samlinger V 46—47.

S. 121. Kirkehistoriske Samlinger V I, 396—98. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger II 475. — [3] Suhm: Samlinger t. d. Danske Historie II 2, 145. — Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 38. — Smlgn.: Thiele: Danmarks Folkesagn III. S. 126. — [4] Kirkehistoriske Samlinger V 1, 399.

S. 122. [1] P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 125. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 464. — [3] Om Ændringerne i Kirkeordinansens oprindelige Udkast om Kirketugten se Ny kirkehistoriske Samlinger II 75—76. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 81.

S. 123. [1] Samme Skrift I 70. 81. 349. — P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 122—26. — [2] Foruden foranførte Steder: Ny kirkehistoriske Samlinger II 462 og IV 372. — [3] Sjællandske Tegnelser 11 Juni 1580. R. A. (Trykt i Danske Magazin VI 221—22).

S. 124. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 469.

S. 125. [1] Ny Kirkehistoriske Samlinger II 509—11. — [2] Kjøbenhavns Universitets Consistoriums Dom af 3 April 1590. R. A. — [3] Ny kirkehistoriske Samlinger II 451—52. — [4] Ny kirkehistoriske Samlinger II 463. IV 373. — [5] Ny kirkehistoriske Samlinger III 32. 41. — [6] Ny kirkehistoriske Samlinger II 489. III 32. 35. IV 362.

S. 126. [1] Norske Magasin I 238 og 277. — [2] Norske Magasin I 401.

S. 127. [1] Sjællandske Tegnelser 28 Maj 1581. R. A. — [2] Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. — [3] Danske Magazin 3die Række III 193—99. — [4] Norske Magasin I 201. — [5] Tegnelser over alle Lande 3 April 1561. R. A. — [6] Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III 397—99. — [7] Tegnelser over alle Lande 11 Januar 1566. R. A. — Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland). R. A. — [8] Sjællandske Tegnelser 2 og 12 April og 28 November 1582. R. A.

S. 128. [1] Danske Magazin 3die Række III 140—75. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. S. 437—38. — [2] Nærværende Skrift V 145. — [3] Helsingørs Tingbog 8 Februar 1580. R. A. — Kinch: Ribe Byes Historie II 527.

S. 130. [1] Danske Samlinger I 218.

S. 131. [1] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1587. R. A. — Fr. II til Caspar Markdaner 17 Marts 1588. Orig. i Danske Adelsbreve Pakke 46. Markdaner. R. A. — Wolf: Encomion regni Daniæ (Kbhvn. 1654) 176. 178. — [2] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — Nye Danske Magazin I, 48. — [3] „Andres Duday, vor Sækkepiber“,

23 Juni 1570. Danske Samlinger. Hofholdning. no. 241. R. A. — [4] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie Kbhvn. 1574. Bl. H. 4.

S. 132. [1] Molbechs Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 406. — [2] Danske Magazin IV 318. — N. K. S. no. 413 b. S. 107. — [3] Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I 240. — [4] Tegnelser over alle Lande 13 Marts og 26 Juni 1563. R. A. — Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 134. — Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I, 183 o. s. v. — [5] Saml. til jydsk Historie og Topografi VI 157. — [6] Danske Magazin 4de Række I 20.

S. 133. [1] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — [2] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 284—85. — Kinch: Ribe Byes Historie II 650.

S 134. [1] Nærværende Skrift III 130—31. — Kbhvns. Diplomatarium III 135—36. [2] Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [3] Sjællandske Tegnelser 15 December 1592. R. A. — [4] Rigens Regnskab 1591. R. A. — [5] Wolff: Encomion regni Daniæ. S. 176. 178. — Norske Magasin II 175. — [6] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A.

S. 135. [1] Sjællandske Tegnelser 7 September 1577. R. A. — [2] Sjællandske Tegnelser 31 August 1585. R. A. — [3] To Skrivelser 12 September og 19 Oktober 1586. Sachsen no. 46. (Registrant 25.) R. A. — [4] Sjællandske Tegnelser 24 September 1602. R. A.

S. 136. [1] Vnge Karlis og Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Blad P. — [2] Helsingørs Tingbog 30 August 1590 og 4 Oktober 1616. R. A. — [3] H. Forssel: Sveriges inre historia II 22. — [4] Norske Magasin I 253.

S. 137. [1] Hortense Panum i Aarsberetning fra Foreningen til norske Mindesmærkers Bevaring 1905. S. 121—42.

S. 138. [1] Nye Danske Magazin VI 47—48. Jacob Seefelds tidligere „newe Bestallung als Geiger" af 1574 findes: Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. Stykke 113. R. A. — [2] Rigens Regnskab 1590. R. A.

S. 139. [1] C. Nyrop: Bidrag til den danske Industries Historie. S. 302—3. — [2] Baltische Studien XIX. — [3] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14. — [4] Helsingørs Tingbog 14 Oktober 1605. R. A.

S. 140. [1] Rigens Regnskab 1590. R. A. — [2] Handlingar rörande Skandinaviens historia XXII 387. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21, 113. Anm. 36 og 144. — [3] Danske Magazin 3die Række III 146. — [4] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssön Reraruius. Kbhvn. 1571. Bl. P.

S. 141. [1] J. J. Hemmert: Ligprædiken over Knud Brahe. Kbhvn. 1613. Bl. D. 6 og E. 4. — [2] Historisk Tidsskrift VI 303. — [3] Danske Magazin 4de Række I 92. — [4] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H. 4. — [5] Jens Lauritsøn Wolff: Encomion regni Daniæ. 1654. S. 355.

S. 143. [1] Norske Magasin I. 209. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger V 414—18. [3] Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 227.

S. 144. [1] Rigens Regnskaber for forskellige Aar. R. A. — Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. R. A. — Tegnelser over alle Lande 17 Februar 1559 og 26 Oktober 1560. — Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. o. s. v. — [2] Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — [3] „Denne Brevviser, vor Kapelmester, med vore Sangere": Tegnelser over alle Lande 17 Februar 1559. R. A. — Arnoldus de Fine „vor Kapelmester". Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. — [4] Skaanske Tegnelser 17 Februar 1591. R. A. — Sjællandske Tegnelser 31 Marts 1592 og 15 September 1593. R. A.

S. 145. [1] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned S. 46. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 76. — [3] Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser, V 40.

S. 146. [1] Alle christelige oc dyderige Jomfruers Ærekrantz. Sorø (uden Aar) F. 7. — [2] Fyhn: Efterretninger om Kolding. S. 33. — Becker: Danske Herregaarde VIII Broholm. — [3] Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI 424.

S. 147. [1] Becker: Danske Herregaarde VIII Broholm. — [2] Danske Magazin 4de Række I 83 og 174. — [3] Helm Alverdings Regnskab. Tyge Beckers Samlinger. Store Kongelige Bibliothek. — [4] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, vdset paa Danske af Rasmus Hansen Rerauius. Kbhvn. 1571. C. 3. — [5] Hans Christensøn Sthen: En lille Haandbog. Kbhvn. 1578. Fortalen B. — [6] Jacob Albretsøn Horsens: En kort Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. Fiiij.

S. 148. [1] Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14—15. — [2] „Compotationes et cartularum lusus in cubiculis non exercento". Leges scholast. Herlov. 1605. N. K. S. 4to. no. 1252 b. — [3] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22 og Anm. 2. [4] Svenska Småsaker. Sthlm. 1870. I, 249. — [5] Vestmannøs Regnskab Juni 1586—Mai 1587. R. A.

S. 150. [1] O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. I 366.

S. 151. [1] Anders Kjeldssøn Tybo; Absalon, Historia sacra comoedieviisz sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Fortalen. C. 6. — [2] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [3] Tegning og Beskrivelse i N. Jacobsens Samlinger, Store Kongelige Bibliothek, efter Prof. Burman Becker, der selv har aftegnet og beskrevet Originalen. — [4] Pontoppidan: Den Danske Atlas II 421.

S. 152. [1] Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — [2] Danske Samlinger 2den Række VI 174. — [2] Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gl. danske Domme III 323—4. — [4] Dalin: Svea Rikes Historia III 1, 673. — [5] Nyt historisk Tidsskrift IV 303. — [6] Vedel Simonsen: Eske Brok I, 67. — [7] Norske Magasin I, 330. — [8] Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 41. — [9] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14—15.

S. 153. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 38. 172 og 177. — Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 133. 135. 509. 566. — Krag: Christian den Tredies Historie. II 409. — [2] Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme III 323—24.

S. 154. [1] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 258. — [2] Vnge Karlis oc Drengis Speiel, vdset paa Danske af Rasmus Hanssön Rerauius. Kbhvn. 1571. Side B. 6 siges der til Lottarius: „Du gjør vel Fyldest og Skjel for Dit Navn og udretter det ganske vel som det betyder, fordi Du lægger Vind paa at drage min Broder til Dit Lotterværk." — [3] Danske Magazin 3dic Række II 198 Anm. — [4] Kjøbenhavns Diplomatarium III 133—35.

S. 155. [1] Norske Magasin II 184—85. — [2] Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 29 og 42. — [3] Chr. Osterson Vejle: Glossarium jurid. danic. norveg. Udgave 1665. p. 267.

S. 156. [1] S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I, 114. — Rosennobels Værdi: W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. S. 78. — Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 32 og 74. Store kongelige Bibliothek. — Norske Magasin II 176.

S. 159. [1] Jeg skylder Hr. Dr. phil. Emil Gigas Tak for kyndig Vejledning i Brikkernes spanske, italienske og arabiske Benævnelser. — [2] Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — [3] Historisk Tidsskrift IV 199.

S. 160. [1] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143, 347 og 350. — Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — Kinch: Ribe Byes Historie II 297. — [2] Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14.

S. 161. [1] Carl Silfverstolpe: Historisk Bibliothek. I 193. II 211. Anm. — [2] Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143. — Nyt historisk Tidsskrift IV 301—5. — [3] Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — [4] Danske Samlinger 2den Række I. 157. — [5] Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 41. Store Kongelige Bibliothek.

S. 162. [1] Historisk Tidsskrift IV 199—206. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte. II. 1, 142—43.

S. 163. [1] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønjcke. S. 84. — [2] Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønicke. S. 30. — Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106. — [3] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106.

S. 164. [1] Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. (Aalborg 1757.) S. 245—46.

S. 165. [1] Voigt: Fürstensitten, i Raumers Historisches Taschenbuch VI 231—35.

S. 168. [1] Skrivelse fra Laurits Grubbe til Fru Grethe sal. Peder Ruds. Onsdag før Pintse 1659. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Grubbe). R. A. — [2] 1560, 15 Juni betalt Willum von Deuenther for følgende Stykker, der blev leveret paa Hs. Naades Kammer: Panserskjorte 32 Dlr., to hele Panserbuxer 24 Daler og en Ringkrave 16 Daler. G. F. Lassens Samlinger. Armatur. N. K. S. 4to no. 868 k. — Tegnelser over alle Lande 7 Decbr. 1559. R. A.

S. 169. [1] Danske Magazin 3die Række III 97. — [2] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53—54. — [3] Samme Skrift III, 132.

S. 170. [1] Samme Skrift II 1, 139—40.

S. 173. [1] Se Rustningerne i Nationalmuseet i Stockholm. — [2] Ligeledes.

S. 174. [1] Afbildningen i nærværende Skrift IV 25 Fig. 22. Se ogsaa et Par Eksempler paa denne Art Skjolde i Heffner: Trachten d. christlich. Mittelalt. III fig. 74 og 75. — [2] 5 Juni 1556. Topografisk Samling. Sorø no. 6. R. A.

S. 177. [1] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 106—7.

S. 179. [1] Fortegnelse af 19 Juli 1587, i Samlingen: Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 180. [1] Københavns Tøjhus. — [2] Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A. — [3] Nationalmuseet i Stockholm.

S. 181. [1] Danske Samlinger 2den Række VI 175. — [2] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. København 1574. Bl. Hv.

S. 182. [1] Danske Magazin V 9. — [2] Danske Samlinger III 78. — Danske Magazin V 9.

S. 183. [1] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 6. — [2] Skrivelse af 30 November 1595 fra Christian Barnekov til Holger Rosenkrands. Langebeks Diplomatarium. R. A. — [3] Drikkekarret er afbildet og beskrevet i P. Brock: Rosenborgs Slot. (Kbhvn. 1884.) S. 45—48. — Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 216 ff.

S. 185. [1] Sjællandske Tegnelser 27 Februar 1596. R. A. — [2] Tegnelser over alle Lande. 1 November 1564. R. A. — [3] „Balgharnisk" kommer næppe af: balge = at kæmpe, men snarere af Balg = Bjælke. I begge Tilfælde betyder det en sværere Rustning. Se f. Eks. Krag: Christian den Tredies Historie II 547. — [4] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — [5] Schlegel: Samlung zur Dänischen II 1, 54. Anm. 85.

S. 187. [1] Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A. — [2] Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — [3] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 291. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 58. Anm. 85.

S. 188. [1] Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 107. — [2] Danske Magazin 4de Række II 95—96. — [3] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. København 1574. Bl. H 5. — [4] Tegnelser over alle Lande 21 Oktober 1559. R. A. Delvis trykt i Nye Danske Magazin I 285.

S. 189. [1] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289 ffg. — [2] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104.

S. 190. [1] Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293.

S. 191. [1] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie, Kbhvn. 1574. Bl. H 8. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293 og 300.

S. 194. [1] Om Prisuddeling se Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104—5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 284. 295. 300. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 52. — [2] Danske Magazin 4de Række I 97. — [3] Handlingar rörande Skandinaviens historia XXXIIII, 92—94. — [4] Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 267—68.

S. 195. [1] Sammesteds. — [2] Ikke blot et halvt Aar efter Kroningen (Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A.), men endogsaa midt under den nordiske Syvaarskrig (Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A.). — [3] Se f. Eks. den 19 Juli 1587 (Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A.). Sigismunds Kroning i Polen fandt først Sted den 27 December 1587. — [4] Svenska Småsaker I (Sthlm. 1870) 236—37.

S. 196. [1] Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289.

S. 197. [1] Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 8 og N 5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 199. [1] Rentemester Regnskaberne 1591 og 1592. R. A. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — [3] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 200. [1] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53. — [2] P. H Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. København 1680. S. 323.

S. 201. [1] Sammesteds. — [2] Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 200—201. — [3] Christian den Fjerdes dansk-latinske Stilebog. Brev 134. Det Store kongelige Bibliothek. — Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 480. (C. F. Wegener: Hist. Efterr. om Anders Sørensen Vedel. Fol. S. 147. Anm. 7.)

S. 202. [1] Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 518. — [2] Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 109. — [3] Samme Bog Side 105. — [4] Christian den Fjerdes latinske Stilebog. 16 Marts 1593. G. K. S. 4to. no. 2591.

S. 203. [1] P. Hentzner: Itinerarium (Nürnberg 1612). S. 132. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie II 2, 99. — [3] Bircherods Dagbøger, i Uddrag ved Molbech. S. 525. — [4] Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm.

S. 204. [1] L. Daae: Norske Bygdesagn I 50—52. — N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. S. 235. — Norsk historisk Tidsskrift 2den Række III 171. — [2] Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 98. — [3] Rentemester Regnskab 1582. R. A. — [4] Tegnelser over alle Lande 30 Oktober 1562. R. A. — [5] Tegnelser over alle Lande 21 April 1560. R. A.

S. 205. [1] Gjörwell: Svenska Magazinet (Sthlm. 1766). S. 706. — [2] S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I 115.

S. 206. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. Side 67. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21 med Anm. — N. K. S. 4to. no. 649. p. 172. — Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte (Frankfurt 1812) II 177. — Tyge Becker: Herluf Trolle. S. 19. — Danske Samlinger. Fiskeri no. 175. Brev af 26 Februar 1573. R. A. — Rentemester Regnskaber og Øresunds Toldregnskaber for forskellige Aar. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Oktober 1577. R. A. — Helsingørs Tingbog 5 September 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 26 August 1595. R. A. — Langebeks Diplomatarium, Skrivelse af 9 Juli 1595. R. A. o. s. v.

S. 207. [1] De anførte Eksempler er hentede fra Tegnelser over alle Lande 25 Maj 1560 og Øresunds Toldregnsk. 1574. R. A. Mange lignende findes. — [2] Danske Magazin V 10. — Dito 4de Række II 79. — [3] Øresunds Toldregnskaber 1574. R. A. — [4] Danske Samlinger 2den Række VI 173. — [5] Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Tolderen i Helsingør, dat. Haderslevhus 17 Maj 1592. Danske Kongers Historie 73 dd. R. A. — [6] Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 50.

S. 211. [1] A. G Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 17—18 med Anm. 28. — [2] Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50. — [3] Rentem. Regnskab af 1588 og 1591. R. A. — [4] Historisk Tidsskrift III 41. — [5] A, G. Ahlqvist: Karin Månsdotter, S. 3, — [6] F. R. Friis; Tyge Brahe. S. 177.

S. 212. [1] Danske Magazin 4de Række IV 53. — [2] H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 328. — [3] Raumer: Hist. Taschenbuch VI 329—30. — [4] Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50.

S. 213. [1] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177—78. — [2] Resen: Frederich den Andens Krønicke. S. 347.

S. 214. [1] Sjællandske Tegnelser 26 August 1586. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift IV 257. — [2] Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 542. — Skaanske Registre 6 Maj 1578, 24 Oktbr. 1579 og 18. Decbr. 1581. R. A.

INDHOLD AF VI BOG

1. Hverdag: Side

Belysning 7
Den svage Belysnings Følger 18
Overtro. Djævletro 18

2. Søndag:

Gudstjenestens Tider 59
Kirkegaard 64
Kirkens Ydre 65
Kirkens Indre 66
Altere og Helgenbilleder 70
Stolestader 80
Gudstjenesten 91
Prædiken 93
Salmesang 112
Altergang 117
Bandlysning 121

3. Almindelige Forlystelser:

Musik 130
Sang 142
Dans 144
Kort og Tærninger 146
Lykkepotter 154
„Fejlemarked“ 155
Skak 156
Rulletavl, Pirkentavl, Kegler 159
Boldspil 161
Glædesskud, Salut 162
Fyrværkeri 163

Side

Legemsøvelser 165
Ridderspil. Dystridt 169
„Fægteskole“ 197
Slagsmaal 200
Linedans. Flyvekunst 201
Dyrekampe 202
Vilde Dyr. Dyrehaver 204
Heste og Hunde 208
Dværge og Narre 211

Henvisninger og Anmærkninger 215